

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

"FALSAFA" KAFEDRASI

"ETIKA, ESTETIKA VA MANTIQ"

fanlaridan uslubiy qo'llanma

Toshkent – 2014

Annotatsiya

Mazkur uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi qonuni" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablari, shuningdek Respublika Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tavsiya etilgan namunaviy dastur hamda TDPU "Falsafa" kafedrasining 2014-yil avgust oyida tasdiqlangan "Etika, estetika, mantiq" fanlari bo'yicha ishchi dasturi asosida tayyorlandi.

Unda "Etika, estetika, mantiq" fanlarining nazariy asoslari, maqsad - vazifalari, predmeti, o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratildi. Qo'llanma Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat bosqichi talabalari uchun mo'ljallangan.

Tuzuvchilar: f.f.n.dots. M.X. Tillavoldiyeva
katta o'qituvchi: SH. Xolmatova
o'qituvchilar: N.Aminova
M. Mamadjonova

Taqrizchilar: f.f.d.prof. E.M.Izzetova
f.f.n. prof. M. Zaripov

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika universiteti Ilmiy Kengashi
yig'ilishida ushbu uslubiy qo'llanma muhokama qilinib, nashrga tavsiya etilgan
(2014-yil. 3/4 № 20)

Kirish

Ma'lumki, O'liy o'quv yurtlarining o'quv dasturlarida "Etika, estetika, mantiq" fanlari bakalavriat bosqichi talabalari uchun 40 soatga mo'ljallangan bo'lib, bundan ma'ruzalarga - 20 soat, amaliy mashg'ulotlarga -- 20 soat ajratilgan.

Mazkur fanlar insoniyat tarixida ikki ming yildan ko'proq davr mobaynida o'rganib kelingan. Hozirgi kunda mazkur fanlarni zamon talablari darajasida o'qitish, shu asosda talabalarining axloqiy-estetik-mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular yoshlarda o'z atrofidagi olamni o'rganish, olam haqidagi bilimlarini ko'paytirish orqali axloqiy hodisalar va go'zallikni anglay olish, olijanoblik, ulug'vorlik, boshqa insonlar bilan o'zaro munosabatga kirishishda mantiqiy xatolarga yo'l qo'ymaslik kabi muhim fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, "Etika, estetika, mantiq" fanlarini o'zlashtirish jarayonida o'rganiladigan masalalar doirasida bakalavr axloqning kelib chiqishi, axloqiy tamoyillar va me'yorlar, fuqarolik jamiyati, oila va davlat, ajdodlarimizning axloqiy - didaktik durdonalari, shuningdek, nafosatshunoslikka oid go'zallik va xunuklik, ulug'vorlik va tubanlik, fojiiyaviylik va kulgililik tushunchalarining mohiyatini anglash va to'g'ri munosabat bildirish xususiyatlarini hamda bilish jarayoni va bosqichlari, tafakkur shakllari, tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, isbot va rad etish usullarining falsafiy mohiyatini anglash ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Mazkur uslubiy qo'llanma mavzulari bayonida pedagogika ixtisosligining o'ziga xos xususiyatlari ham hisobga olingan bo'lib, bakalavriat yo'nalishida dars berayotgan professor - o'qituvchilar aniq ixtisoslikni hisobga olib, uni tegishli qo'shimcha materiallar bilan to'ldirishlari mumkin. Shu maqsadda har bir mavzuga tegishli o'quv qo'llanmalar va yordamchi adabiyotlar tavsiya etilgan.

Ushbu qo'llanma haqida o'z fikr - mulohazalari, tanqidiy qarashlarini xolisona bayon etgan kishilarga mualliflar oldindan o'z minnatdorchiligini bildiradilar.

1-mavzu: Axloqshunoslik fanining tadqiqot doirasi, maqsad - vazifalari hamda axloqiy qarashlar tarixi.

Reja:

1. Axloq, odob, xulq tushunchalarining mazmun-mohiyati hamda ahamiyati. Mutafakkirlarning axloq tushunchasi haqidagi qarashlari.
2. Axloqshunoslik (etika) fanining bahs mavzusi (predmeti), asosiy vazifalari. Fanning gumanitar bilimlar tizimida tutgan o'ri.
3. Axloq - ijtimoiy ongning o'ziga xos shakli sifatida.
4. Axloq tuzilmasi.
5. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov muammosi
6. Axloqshunoslik fanining O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini mustahkamlashdagi o'ri va ahamiyati.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: odob, xulq, axloq, ijtimoiy ong, axloqiy ong, axloq tuzilmasi, axloqiy his-tuyg'u, axloqiy munosabat, axloqiy tanlov, ixtiyor erkinligi

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan.** O'zbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yo'lida qo'lga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati, tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazish, joylarda tashkiliy-ainaliy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.

2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2010-yil.

3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzası.-"Xalq so'zi" gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.

4. I. A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch", – T.: "Ma'naviyat", 2008- yil.

5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.

6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: "O'zbekiston", 2000-yil

7. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

8. . Karimov I.A. "Haollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezonı bo'lsın", -T.. 1994-yil.

9. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

10. Avloniy A. "Turkiy guliston yoxud axloq", -T.: 1992-yil.

11. Sher A. Axloqshunoslik, -T.: 2000-yil.

1. Axloqshunoslik (etika) qadim zamonlarda paydo bo'lib, shakllanib va rivojlanib bizning davrimizgacha o'z ahamiyatini saqlab kelayotgan eng qiziqarli va eng muhim insonshunoslik fanlaridan biridir. Axloqshunoslik fanining nomi "axloq" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu tushuncha to'g'risida adabiyotlarda hozircha yagona qarash yo'q. Ayrim adabiyotlarda axloq kishilarning har bir jamiyatga xos xulq normalari majmui deyilsa, boshqalarida esa axloq ijtimoiy ong shakllaridan biri, sotsial tartib - qoida bo'lib, bu tartib - qoida istisnosiz hamma sohalarida kishilarning hatti-harakatini tartibga solish vazifasini bajaradi deyiladi. Buning boisi, eng avvalo, axloq so'zining ko'p ma'noli va ko'p qirrali ekanligi bilan izohlanadi. Axloq - arabcha "xulq" so'zining ko'pligidan va lotincha "mores" so'zidan olinib, "odob", "fe'l - atvor" degan ma'nolarni anglatadi. Xuddi shuningdek, rus tilida ishlatiladigan «morel» so'zi ham axloq ma'nosini bildiradi. "Moral" so'zi rus tilida ishlatiladigan «нравственность» degan so'zining sinonimi degan fikrlar ham mavjud. Axloq kishilarning, har bir kishining oilada, jamoada, jamoatchilik joylarida, umuman, jamiyatda yurish-turishi, yashash qoidalari, fe'l - atvori, hatti - harakatlarining jamini ifodalaydi. Etika Yunoncha «ethos» so'zidan olingan bo'lib, "odat", "odob", "rasm-rusum", "fe'l" ma'nolarini bildiradi. Ushbu tushuncha birinchi marta mashhur Yunon faylasufi va mutafakkiri Arastu (Aristotel, e.o.384-322 yy) tomonidan axloqning sinonimi sifatida ishlatilgan.

Bu terminni keyinchalik qat'iy ma'noli tushuncha sifatida eramizdan oldingi IV asrda Zenon (e.o.336-264 yy) ilmiy muomalaga kiritganlar.

Etika tushunchasi hozirgi adabiyotlarda kishilar muomalasida asosan quyidagi uch ma'noda qo'llaniladi:

Birinchidan, kundalik hayot muomalasida etika - axloq, odob, xulq-atvor ma'nolarini anglatadi;

Ikkinchidan, ma'lum bir ijtimoiy guruhlar, kasb - hunar yoki ixtisosliklar, chunonchi, savdogarlar etikasi, tadbirkorlar etikasi, o'qituvchilar etikasi, shifokorlar etikasi, rahbarlar etikasi va shu kabilarni bildiradi.

Uchinchidan, ko'pchilik holda kishilarning axloq - odobini, xulqini, fe'l - atvorini o'rganuvchi fanni etika, ya'ni axloqshunoslik deb yuritiladi.

Xuddi shuningdek, kundalik hayotda va adabiyotlarda axloq va etika tushunchalari bilan bir qatorda odob tushunchasi ham ishlatiladi.

«Odob» (arabcha «adab» so'zining ko'pligi) xulq-atvor, yurish-turish, madaniyatning tashqi va ichki jihatlarni ifodalaydigan tushuncha. U kishilarning hatti - harakatida, o'zaro munosabatida (oil, mehnat jamoasi va turli marosimlarda) namoyon bo'ladi.

Odob - kishining jamoat orasida o'zini qanday tutishi, odamlar bilan qay yo'sinda muomala qilishi, o'z turmushi va bo'sh vaqtini qanday tashkil qilishi, inson tashqi qiyofasi qanday bo'lishi lozimligiga oid qoidalar (masalan, sharmu - hayo, kamtarlik, xushmuomalalik, ozodalik singarilar)ni o'z ichiga oladi. Odob ta'lim - tarbiya, amaliy tajriba jarayonida shakllanadi. Sharqning odob - axloq nazariyotchilaridan Husayn Voiz Koshifiy «Axloqiy Muhsiniy» asarida odobni quyidagicha ta'riflagan edi:

«Odob - bu qalbni yomon so'zlardan va nojo'ya xulqdan saqlay olish, o'zini va o'zgalarni ham hurmat qila bilish, shu bilan birga o'zini va o'zgalarning obro'sini

tushirmaslikdir». Voiz Koshifiy odob tushunchasini keng ma'noda tushunadi, yomon so'zlarni aytmalik, xulqni tarbiyalay olish, o'zini boshqarish va o'zgalarni hurmat qilishni axloqiylik deb atagan edi.

Odob – kishilarning hayot va turmushlariga nisbatan belgilab berilgan muayyan axloqiy chegara yoki me'yor desak bo'ladi. Ana shu chegaradan chiqmay muomala munosabatida bo'lgan, shu me'yorga rioya qilgan odamni odobli, yaxshi tarbiyalı, haqiqiy, chin inson deyiladi. Aks holda odobsiz, tarbiyasiz, yomon odam deb aytiladi. Odob - axloqqa nisbatan tor tushuncha bo'lib, u o'z navbatida barcha axloqiy fazilatlarining yuzaga chiqishi, namoyon bo'lishidir. Odobni o'rganuvchi va o'rgatuvchi fanni «Odobnoma», «Dilnoma», «Saodatnoma» deb ataydilar.

Demak, axloq, etika, odob o'zaro bog'liq va ma'lum darajada farq qiluvchi tushunchalar bo'lib, barchasi insonning hatti-harakatini, yurish-turishini, boshqa odamlar bilan munosabatini oilada, jamoada, jamoatchilik joylarda o'zini tutishi kabilarni ifodalaydi. Odatda bular falsafiy ma'noda axloq, kundalik hayotda, turmushda odob, xulq, fe'l-atvor hamda ularni o'rganuvchi fanni (ilmni) esa etika yoki axloqshunoslik deb yuritiladi. Shunday qilib, axloq kishilarning yaxshilik va yomonlikka nisbatan munosabatini namoyon etadigan va tarixan tarkib topgan xulq-atvor, yurish-turish va hatti-harakatini ifodalaydigan, ularning bir-biriga va jamiyatga bo'lgan munosabatlarini aks ettiradigan hamda o'zaro ixtiyoriy tarzda amalga oshadigan norma va qoidalar yig'indisidir.

Buyuk mutafakkirlar, olimlar va davlat arboblari ham axloqqa xuddi Shunday ta'rif-tavsiflar berganlar. Taniqli rus faylasufi V.G.Belinskiy (1811-1848) axloq nima? U nimadan iborat bo'lmog'i kerak?, - degan savollarni qo'yib, axloqqa Shunday ta'rif bergan:

«Kishilarning qadr - qimmatı va uning yuksak mavqeiga qat'iy, chuqur e'tiqod, unga qizg'in so'nmas, ishonchdir. Shu e'tiqod, shu ishonch jamiki bashariyat eziguligining, barcha amaliy ishlarning qaynar bulog'idir».

Chex xalqparvar pedagogı va jamoat arbobi Ya.A. Komenskiy (1592-1675) fikricha: «Axloqiylik deganda biz faqat tashqi muomalani ko'zda tutmaymiz, balki niyatning butun ichki mohiyatini tushunamiz».

Markaziy Osiyoning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Farobiy (873-950) aytganidek: «Daraxtning etukligi uning mevasi bilan bo'lganidek, insonning barcha xislatlari ham axloqiy tarbiya bilan yakunlanadi».

Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy (1878-1934) yozganidek, «Tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo saodat, yo falokat masalasidir».

Axloqning mohiyatini tushinishida prezidentimiz I.Karimovning aytgan quyidagi fikr-mulohazalar ayniqsa muhimdir: «Aslini olganda, axloq ma'naviyatning o'zagi. Inson axloqi shunchaki salom-alik, xushmuomalalikdan iborat emas. Axloq – bu avvalo insof va adolat tuyg'usi, iymon, halollik degani»; «Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezonı bo'lsin»; «...Vijdon bilan, iymon bilan, diyonat bilan o'ynashib bo'lmaydi»;

Buyuk mutafakkirlarimiz hamda Prezidentimizning yuqoridagi fikrlari axloqni quyidagicha ta'riflash imkoniyatini beradi: Axloq deb - kishilarning yaxshilik va yomonlikka munosabatini namoyon etadigan va tarixan tarkib topgan xulq-atvor,

ularning yurish-turishini, o'zlarini tutishini, fe'l-atvorini, xulq-odobini, o'zaro bir-biriga, mehnatga, ijtimoiy faoliyatga, oilaga, jamoaga, boshqa ijtimoiy birlashmalarga, jamoatchilikka, Vatanga, millatga, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi hamda hatti-harakatini tartibga solish, boshqarishga xizmat qiluvchi his-tuyg'ulari, ehtiyojlari, talablari, baholashlari, qoidalari, tamoyillarining jamiga aytiladi.

Qisqa qilib aytganda. axloq deb kishilarning yurish-turushlari, o'zaro bir-biriga, mehnatga, oilaga, Vatanga bo'lgan tarixiy muayyan munosabatlari, qoidalari va tamoyillarining jamiga aytiladi.

Axloqning ilk, dastlabki, quyi, turmushdagi bosqichi odob yoki xulq odobidir.

2. Axloq, xulq-odob, fe'l-atvor - axloqshunoslik fanining bahs mavzusi (predmeti)ni tashkil etadi.

Axloqshunoslik (etika)ning ob'ekti - odam, inson, shaxsdir. Biroq axloqshunoslik kishilar hayoti va faoliyatlarining barcha jihatlarini emas, balki muayyan bir sohasi, ya'ni odobini, xulqini, fe'l-atvorini, yurish-turishini, o'zaro munosabatini, tabiat, jamiyat va uning hodisalariga bo'lgan munosabatlarini o'rganadi.

Xuddi shu ma'noda, axloqshunoslik (etika) fanining bahs mavzusi muammo sifatida oddiy kishilardan tortib buyuk mutafakkirlarimiz, ziyolilarimiz, davlat arboblarmizgacha qiziqtirib kelgan. Chunonchi, Arastu axloqshunoslik (etika)ni axloqni o'rganadigan amaliy fan, jamiyat haqidagi fanlardan biri deb hisoblagan. Stoiklar axloqshunoslik (etika)ni alohidan fan sifatida ajratib, uni ko'pincha inson tabiati haqidagi fan deb tushungan edilar.

Niderlandiyalik faylasuf B.Spinoza (1632-1677) o'zining «Etika» asarida ushbu fanni substantsiya (mohiyat) va uning moduslari (xususiyatlari) to'g'risidagi ta'limot deb izohlagan.

Fransuz ma'rifatparvar - faylasufi P.A.Golbax (1723-1793): «Axloq odamlararo mavjud bo'lgan munosabatlar va shu munosabatlardan kelib chiqadigan mas'uliyatlar haqidagi fan», - deb, nemis faylasufi I.Kant (1774-1884) esa axloqshunoslik (etika)ni zarur narsalar to'g'risidagi fan deb bilgan.

Boshqa bir nemis faylasufi G.V.F.Gegel (1770-1831) etika (axloqshunoslik)ni o'z-o'zidan rivojlanuvchi mutloq g'oya (absolyut ideya) haqidagi fan, deb ta'riflagan.

Axloqshunoslikning bahs mavzusi Sharq, shu jumladan, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining doimiy diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan. Masalan, buyuk mutafakkir, qomusiy olim Abu Ali ibn Sino (980-1037) shu haqda to'xtalib: «Axloq har bir kishi uchun o'z-o'zini idora qilish ilmidir», - deb baholagan.

Buyuk mutafakkir, shoir va davlat arbobi A.Navoiy (1441-1501) «Mehub-ul-qulub» («Ko'ngillar sevgani») asarida mazkur masala xususida quyidagicha yozgan edi: «Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q, agar kimda bu ikki sifat bo'lmasa, unda iymon ham yo'q».

XIII-XIV asrlarda yashab ijod etgan taniqli axloqshunos olim Majididdin Havofiy: axloq haqida fan, ya'ni axloqshunoslik oila haqida fan, shahar qurilishi va normalar haqidagi fandir, deb ta'riflagan.

Buyuk shoir, dramaturg, ma'rifatparvar va davlat arbobi A.Avloniy (1878-1943) o'zining «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913) asarida mazkur ilm haqida:

«Insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misol ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur» - degan edi.

Shuningdek, axloqshunoslik (etika) fanining bahs mavzusi haqida lug'at, darslik va o'quv qo'llanmalarida ham xilma-il ta'riflar bor. «Qisqacha siyosiy lug'at»da: «Etika – alohida sotsial hodisa va ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lgan axloqning tabiati va mohiyatlarini o'rganuvchi falsafiy fan»¹, «Qisqacha falsafiy lug'at»da: «Etika – axloq nazariyasi, biron axloq sistemasi (tizimini) hamda yaxshilik va yomonlikni, adolat, burch, vijdon, baxt, hayotning ma'nosini biron tarzda ilmiy asoslash» demakdir,² deb, «Filosofiya lug'ati»da esa: «Etika ... eng qadimgi nazariy fanlar biri, u axloqni o'rganadi», deb qayd etilgan³.

Falsafa fanlari doktori A.Ortiqovning «Etika asoslari» kursidan ma'ruza matnlarida ushbu muammo Shunday tarzda ifodalangan:

«Etika deb axloq, xulq-odob, axloqiy ong haqidagi bilimlarning paydo bo'lishi, taraqqiyot bosqichlari, inson hayotiy faoliyatining eng muhim jihatlari, kishilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashning yo'l, usul, vositalari haqidagi ta'limotlar sistemasiga aytiladi. Etikaning ta'rifi ana shundan iborat»⁴.

Bizning fikrimizcha, etika (axloqshunoslik)ning bahs mavzusini yuqorida keltirilgan nuqtai nazarlarni umumlashtirgan holda, quyidagicha ta'riflash mumkin:

«Axloqshunoslik yoki etika deb inson va insoniyat hayotiy faoliyatining muhim jihatlari bo'lgan axloq, xulq-odob, fe'l-atvor, ularning mohiyati, paydo bo'lishi, taraqqiyot bosqichlari va rivojlanish qonuniyatlari, maqsadlari, vazifalari va ahamiyati hamda ular to'g'risidagi qarashlar, nazariyalar, ta'limotlarni o'rganuvchi falsafiy fanga aytiladi». Qisqa qilib aytganda, axloqshunoslik axloqning mohiyati, xususiyatlari va rivojlanishi, maqsad - vazifalari hamda ahamiyati haqidagi falsafiy fandir. Axloqshunoslik (etika) o'z bahs mavzusini yaxshilik va yomonlik, burch, vijdon, or-nomus, sha'an, qadr-qimmat, baxt-saodat, inson hayotining mohiyati kabi tushunchalar (kategoriyalar), insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, jamoaviylik singari tamoyillar (prinsiplar), halollik, poklik, rostgo'ylik, do'stlik, vafodorlik kabi axloqiy qoidalar (normalar) vositasida ochib beradi va asoslaydi.

Axloqshunoslik (etika) bahs mavzusini falsafa, estetika, pedagogika, psixologiya, madaniyatshunoslik, tarix, siyosatshunoslik, sotsiologiya, tilshunoslik, arxeologiya, ekologiya kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq holda o'rganadi. Borliq, tabiat, jamiyat, inson tafakkur kabi murakkab hodisalarning mohiyati va eng umumiy rivojlanish qonuniyatlari haqidagi fan bo'lgan falsafa axloqshunoslikning nazariy, ilmiy-metodologik (uslubiy) asosini tashkil qiladi. Boshqa gumanitar fanlar ham axloqshunoslik fani o'rganish obyektini chuqurroq va har taraflama tadqiq etishiga dalillar, faktlar hamda materiallar beradi. Bu jarayonda axloqshunoslik fani

¹ Qisqacha siyosiy lug'at, -T.: "O'zbekiston", 1975, 296-bet.

² Qisqacha falsafiy lug'at, -T.: "O'zbekiston", 1973, 363-bet.

³ Filasofiya lug'ati, -T.: "O'zbekiston", 1976, 595-bet.

⁴ A. Ortiqov «Etika asoslari»kursidan leksiya matnlari, - T. - 1999, 3-bet.

bahs mavzusiga ko'ra nisbiy mustaqilligini saqlab qolib, bilimlar tizimida o'ziga xos o'rinni egallab qoladi.

Axloqshunoslik o'z bahs mavzusini ikki - umumiy va xususiy yo'nalishlarda o'rganadi. Shunga muvofiq, axloqshunoslikda umumiy, tarixiy, normativ-aksiologik (qadriyati), kasb-hunar, axloqiy axloqshunoslik degan nazariy va amaliy bo'limlar ham shakllangan.

Umumiy axloqshunoslik - axloqning tabiati, mohiyati, xususiyatlari, uning tarkibiy zarrachalari va ularning o'zaro aloqadorligini ilmiy asoslaydi, axloqiy faoliyat va axloqiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlarini, axloq taraqqiyotidagi ijtimoiylik, tarixiylik, zamonaviylik, umuminsoniy va milliy jihatlarining o'rni va ahamiyatini, uning hozirgi holati va taraqqiyoti yo'nalishlari, muammolarini o'rganadi.

Tarixiy axloqshunoslik - axloqning tarixiy shakllarini, uning tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini va xususiyatlarini, axloqiy ta'limotlarning tarixdagi o'rini tadqiq etadi.

Normativ - aksiologik axloqshunoslik - axloq qoidalarini axloqiy zaruriylik talablarini axloqiy ongning asosiy tushunchalari sifatida qarab, ularning ijobiy ahamiyati, qimmatini jihatidan o'rganish va asoslash bilan qiziqadi.

Kasbiy axloqshunoslik - u yoki bu kasb-hunar, ixtisosligi yoki rahbarligi faoliyati doirasida kishilarning axloqiy xususiyatlari bilan shug'ullanadi. Axloqiy tarbiyaning axloqiy nazariyasi tarbiya jarayonida axloqiy omillardan samarali foydalanish yo'llari, shakllari va vositalarini belgilash masalalarini umumlashtiradi. Axloqshunoslikning muhim bir vazifasi insonlar va jamiyatning kelgusidagi ezgu axloqiy orzulari, maqsadlari, ezgu-niyatlarini sharhlab berishdir. Chunki insonlar yuksak axloqiy orzularsiz yashay olmaydilar. Bularning hammasi axloqshunoslikning insonlar va jamiyat hayotida benihoya katta ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Atoqli pedagog A.Avloniy: «Axloq ilmini o'qib, bilib amal qilgan kishilar o'zining kim ekanini, janobi haq na uchun xalq qilganini, yer yuzida nima ish uchun yurganini bilur. Bir kishi o'zidan xabardor bo'lmasa, ilmni, ulamoni, yaxshi kishilarni, yaxshi ishlarning qadrini, qimmatini bilmas. O'z aybini bilur, iqror kilub, tuzatmakga sa'y va qo'shish qilgan kishi chin bahodir va pahlavon kishidir». Demak, axloq, odob va etika qoidalarini bilish va ularga to'la amal qilish kishilarning o'zaro hurmat - ehtirom bilan tinch-totuv yashashini ta'minlaydi. Aks holda, ya'ni axloqqa, odobga, etikaga yyetarli e'tibor bermagan odamda, oilada salbiy, nojo'ya xislatlar yuzaga keladi va avj oladi, odamlar orasidan hurmat, mehr - oqibat ko'tariladi, hayot asta - sekin izdan chiqib borib, ijtimoiy hayotning jiddiy to'sqiniga aylanadi.

Axloqshunoslikning asosiy va muhim vazifasi kishilarning xulqi, odobi, yurish - turishi, muomalasining mohiyatini, xususiyatlarini va taraqqiyot qonunlarini ochib berishdan iborat. Axloqshunoslik, xuddi shuningdek, axloqiy tushunchalar (yaxshilik va yomonlik, adolat, baxt, vijdon, burch va hokazo), axloqiy tamoyillar (insonparvarlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, baynalmilallik, hamkorlik va hokazo), axloqiy normalar (xushmuomalalik, shirinsuxanlik, halollik, rostggo'ylik, kamtarlik, chidamlilik, himmatlilik, samimiylilik, do'stlik, sharmu-hayo va hokazo)ni ilmiy-amaliy asoslab beradi.

Axloqshunoslikning muhim vazifalaridan biri insonlarning axloqiy tarbiyasini amalga oshirish, axloqiy kamoloti shakllanishiga xizmat qilishdir. Axloqshunoslikning Yana bir vazifasi, insonlar va jamiyat hayotidagi axloqsizlik illatlarining barcha ko'rinishlarini bartaraf etish yo'llari hamda vositalarini izohlab berishdan iborat.

«Yomon ishlarning teskarisini qilib, yaxshi bo'ldim», degan ekan Luqmoni Hakim. Yana «odobni beodobdan o'rgan» deyilar. Albatta, beodobdan o'rganiladigan narsaning o'zi yo'q, lekin birovlarining xatosi, gunohini salbiy xislatlarini takrorlamagan kishi eng oliy odamdır. Bunday odam axloqiyligining o'zi bir qutlug' ish bo'lsa, birovlarining axloqsizligini takrorlamaganligi uchun ikki karra ulug'dir. Chunki beodobning qiligi, hatti - harakatlari, fe'l - atvori odob doirasidan tashqarida bo'lgani uchun uning qilayotgan odobsizliklarini ko'rib, Shunday qiliqlarni, hatti - harakatlarni takrorlamaslik, bu odobdandır. Demak, beodobdan o'rganilgan odob uning beodobliklarini payqay bilish va ularni o'z hayotida qilmaslikdir. Demak, axloqshunoslik fani inson turmushi va faoliyati, jamiyat hayotida har tomonlama muhim ahamiyatga ega bo'lgan fanlardan biridir.

Axloqshunoslik fan sifatida o'zining maqsad-vazifalariga ega. Axloqshunoslikning asosiy maqsadi yuksak axloqiy fazilatlari, axloqiy kamolotni o'zida mujassamlashtirgan yetuk insonlarni voyaga etkazish va tarbiyalashga xizmat qilishdan iborat. Bunga axloqshunoslik o'z vazifalari bilan munosib hissa qo'shadi. Axloqshunoslikning muhim vazifalaridan biri bilish, bilishlik bo'lib, uning maqsadi axloqning mohiyati, xususiyatlari, jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyatini chuqur va har taraflama asoslab beradi. Bu fan asoslarini bilmagan kishi barkamol bo'la olmaydi. Chunki axloqshunoslik (etika) nazariyasi va amaliyotidagina axloqning tom mohiyati, xulq -- odobning qoida, ta'limot, g'oya, dastur, o'git, pand - nasihat, da'vat, cheklash, ta'qiqlashlari bayon etilgan bo'ladi. Ularni puxta o'zlashtirib, xulq - odob dasturiga, hatti - harakat nizomiga, qisqa axloq kodeksiga aylantirib olgan shaxsgina chin ma'nodagi yuksak axloqli, boy ma'naviy fazilatlari, ziyoli mutaxassis bo'lishi mumkin va lozim. Shuning uchun ham A.Avloniy: «Axloq ilmini o'qib, bilib amal qilgan kishilar o'zining kim ekanini, janobi haq na uchun xalq qilganin, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganin bilur. Bir kishi o'zidan xabardor bo'lmasa, ilmni, ulamoni, yaxshi kishilarni, yaxshi narsalarni, yaxshi ishlarning qadrini, qimmatini bilmas», - deb yozgan edi.

3. Axloqshunoslik fani axloqni ijtimoiy - tarixiy hodisa hamda ijtimoiy ongning o'ziga xos shakllaridan biri deb asoslaydi. Axloqning ijtimoiyligi shundaki, kishilarning axloq - odobi, fe'l - atvori, muomalasi, yuksak ma'naviy fazilatlari ijtimoiy hayotdan tashqarida, insonlar o'rtasida munosabatlardan chetda shakllanishi va rivojlanishi mumkin emas. Bunga quyidagi hayotiy voqea misol bo'lishi mumkin: bundan bir necha o'n yil muqaddam o'rmon chetida adashib qolgan uch nafar bolani ayiqlar o'rmonga olib ketadi. Bolalar ayiqlar bilan yashashadi. Vaqt o'tishi bilan ular ikki oyoqlab yursalarda, yugurishni, sakrashni, oziq - ovqat topib eyishni, tabiat hodisalaridan saqlanishni, ayiqlarga o'xshab o'kirishni tabiiy holda o'rganadilar. Kishilik jamiyatidan tashqarida hayvonlar orasida yashaganliklari uchun so'zlash qobiliyatini yo'qotishadi. Bundan ko'rinadiki, agar inson kishilik jamiyatida

yashamas ekan. u haqiqiy ma'nodagi shaxs, demakki. axloq odobli bo'la olmaydi. Demak, axloq ijtimoiy hodisadir. Axloqshunoslik axloqning bu jihatini, umuman axloqni Yana bir qancha tushunchalar - axloqiy ong, axloqiy qarash, axloqiy faoliyat, axloqiy baholash, axloqiy hissiyot, axloqiy munosabatni axloqiy tarbiya vositasida Yanada kengroq va chuqurroq o'rganadi. Axloqiy ong kishilarning jamiyatdagi axloqiy hatti - harakatlari, yurish - turishlari, yashash qoidalari, tamoyillari, shuningdek, ularning o'zaro bir - birlariga hamda ijtimoiy guruhlariga, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi qarashlari, tasavvurlari, nazariyalarining jamidir.

Axloqiy qarashlar axloqiy ong, axloq-odobning mazmun-mohiyati, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati to'g'risidagi qarashlar, g'oyalar tizimidir.

Axloqning ijtimoiyligini tushunishda axloqiy madaniyatning ahamiyati katta. Axloqiy madaniyat - axloq, axloqiy ong yordamida shakllanadi. Ularni bir - birdan ajratish noo'rindir. Axloqiy ong – axloqiy qarashlar, g'oyalar va hissiyotlar yig'indisi va ularning inson ongida aks etishi bo'lsa, axloqiy madaniyat ana shu aks etilgan hodisalarning inson xarakteriga, tabiatiga singib. amaliy faoliyatda namoyon bo'lishidir. Axloqiy madaniyatda axloqiylikning nazariy jihatlarini o'z aksini topadi va shu bilan bir qatorda, u anglangan axloqiy faoliyat bilan uzviy bog'lanib ketadi. Axloqiy madaniyatda tarixiy tarkib topgan axloqiy norma va qoidalarni davr nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqilib, aniq shart-sharoitlar asosida rivojlantirishda ifodalaydi. Shu jihatdan axloqiy madaniyat axloqiy qadriyatdan farq qiladi. Ayni vaqtda axloq axloqiy qadriyatga suYanadi va axloqiy madaniyatga manba bo'lib xizmat qiladi. Axloqiy madaniyat mustaqil falsafiy kategoriya bo'lib, axloq. axloqiy ong kabi tushunchalar bilan uzviy bog'liq va bir butunlikni tashkil qiladi, axloqiy nazariyani amaliyot bilan bog'laydi, kishilardagi axloqiy qarashlar, g'oyalar, ichki - kechinma va hissiyotlarning qay darajada anglanganligini bildiradi hamda bu insonning axloqiy yetukligini ko'rsatib, axloqiy me'yorlarga rioya qilish ma'naviy ehtiyojiga aylanganligini ko'rsatadi. Bevosita ana shundan axloqiy madaniyatning mohiyati va rivojlanish xususiyati kelib chiqadi. Bu tushunchalarning hammasi axloq ijtimoiyligining mohiyatini va xususiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Axloqshunoslik axloqni tarixiy hodisa deb o'rganadi va o'rgatadi. Chunki axloq birdaniga paydo bo'lmagan u qadim (ibtidoiy) davrlardayoq vujudga kelib, bir qancha tarixiy bosqichlarni o'tib, o'zgarib, almashinib, rivojlanib, taraqqiy qilib, hozirgi davrda ham Yanada takomillashib bormoqda. Axloqning tarixiy jarayonlarda o'zgarib borishining ijtimoiy va ma'naviy manbalari bo'lib kishilarning shaxsiy va umumiy manfaatlari, orzu - istaklari, mehnat, ijtimoiy muhit, jamoatchilik fikri, ilm - ma'rifat, din hisoblanadi. Jamiyat hayotida axloqning, uning tamoyillari, tushunchalari va qoidalarning tarixan o'zgarib, almashinib, rivojlanib, taraqqiy etib borish jarayoni axloqshunoslik (etika)da axloqiy progress (taraqqiyot) deb ataladi. Bu jarayonda axloqiy tizimlar va ta'limotlar birdaniga o'zgarib, yo'qolib ketmaydi. Insoniyat hamisha o'tgan avlodlar axloqidagi ijobiy jihatlarni saqlab, mustahkamlab rivojlantiradi, ya'ni doimo merosdan foydalaniladi. Axloqiy meros deb qadimgi zamonlardan beri ajdodlarimiz ota - bobolarimizdan bizgacha etib kelgan axloqiy boyliklar, axloqiy o'gitlar, pand - nasihatlar, g'oyalar, ta'limotlar jamini tushunamiz. Axloq, ayni vaqtda zamonaviy hodisadir, Chunki axloq boshqa ijtimoiy – ma'naviy hodisalar singari jamiyatdagi siyosiy – ijtimoiy, iqtisodiy, fan - texnika,

san'at madaniyat kabi sohalaridagi yutuqlarni o'zida aks ettiradi. Axloqshunoslik axloqni ijtimoiy hodisa sifatida umuminsoniy va milliy jihatlariga ega, deb hisoblaydi. Salomlashish, xushmuomalalik, muruvvat, rahm-shavqat, yaxshilik, adolat, tinchlik, burch, vijdon, or - nomus, baxt - saodat, Vatanni va millatni sevis, tinchlik uchun kurash, tabiatni asrash, yer yuzida ilm - fanni taraqqiy ettirish, yadrovii qurollar poygasini yo'qotish, xalqaro xavfsizlikni ta'minlash, turli kasalliklarning oldini olish, qashshoqlik va savodsizlikka barham berish kabilar umuminsoniy axloqiy qadriyatlarga kiradi. Axloqning milliy jihatlarini muayyan millat (xalq, elat)ning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, urf - odatlari, an'analari bilan bog'liq bo'lgan axloqiy qoidalar va qadriyatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, ochiq ko'ngillik, millatidan qat'iy nazar odamlarga xayrixohlik bilan munosabatda bo'lish, o'zgalar kulfatiga hamdard bo'lish va o'zaro yordam tuyg'usi kishilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori hisoblanadi. O'zbeklar diyoriga, o'z Vataniga mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, bilimga, ustozlarga, ma'rifatparvarlarga nisbatan alohida hurmat-ehtirom O'zbekiston aholisiga xos fazilatlaridir»¹. Yuqoridagi fikrdan ko'rinadiki, axloq ham o'ziga xos ijtimoiy ong shakllaridan biri va u alohida, ba'zi kishilarga emas, balki jamiyatdagi barcha kishilarga xos bo'lib, ularning ijtimoiy hayotdagi hatti - harakatlari, yurish-turishlari, o'zaro bir - biriga hamda ijtimoiy birlashmalarga bo'lgan munosabatlarni ifodalaydi hamda tartibga soluvchi, tarbiyalovchi omil sifatida muhim ahamiyatga ega.

Axloqning muhim xususiyati uning ijtimoiy ong shakli ekanligidir, Chunki axloq- odob qoidalari bir kishi tomonidan bitilmaydi. Insoniyat tarixining butun tajribalari, urf-odatlariga suyangan holda axloq - odob qoidalari vujudga keladi. Binobarin, ular barcha, konkret insonlar va insoniyatning hayotiy tajribalarining umumlashgan boy mahsulidir. Shu ma'noda, axloq jamiyatdagi barcha kishilarga xos ijtimoiy ong shaklidir. Bular fikrlar axloqning murakkab ijtimoiy jarayon ekanligini ifodalaydi.

4. Axloq tuzulmasini, uch omil – asosdan iborat deb hisoblaydilar. Bular – axloqiy ong, axloqiy hissiyot va axloqiy hatti - harakatlar. Juda ko'p hollarda axloq tuzulmasidagi mazkur uch omil - unurning birortasiz axloq tushunchasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, axloqni inson ko'zi oldida gavdalanitiruvchi axloqiy munosabatlarning his etish va axloqiy ong ishtirokisiz yuzaga chiqishi, ya'ni mavjud bo'lishi mumkin emas. Bunday holat axloqiy hissiyotga ham, axloqiy ongga ham taalluqli. Zero, tuzulmadagi bu uch unsur - omil bir - birisiz kamdan - kam mavjud bo'ladi, doimo bir - birini taqozo qiladi.

Axloq tuzulmasida poydevor unsur sifatida axloqiy hissiyot yoki axloqiy his etish namoyon bo'ladi. To'g'ri, juda ko'p hollarda biror - bir axloqiy qarorning amalga oshuvi uzoq yoki qisqa vaqt mabaynida o'sha qaror oqibatlarini to'g'risida ongli ravishda xulosa chiqarishga, ularni avvaldan anglab etishga urinish bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni biz o'z hatti - harakatlarimizni axloqiy anglash elagidan o'tkazib, faoliyat ko'rsatamiz. Lekin o'sha anglab amalga oshirilgan axloqiy qaror tubida,

¹ Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. Toshkent – 1992, O'zbekiston, 11 bet

so'zsiz, axloqiy hissiyot yotadi. Demak, axloqiy his etish axloqiy anglash uchun material vazifasini o'taydi. Axloqiy hissiyot tushunchasi insonning, shaxsning jamiyat va o'z atrofidagi kishilarga munosabatini ifodalaydigan kechinmalar turini anglatadi. Masalan, insonning va shaxsning o'z qadr-qimmati hissi, ijtimoiy burch hissi, vatanparvarlik, o'rtoqlik, jamoaviylik hissi va xakazo kabilar.

Bizning axloqiy hayotimiz, barcha axloqiy tajribalarimiz, axloqiy faoliyatimiz ana shu uch omil asosida ro'yobga chiqadi. Axloqiy kodekslarimiz, me'yorlarimiz va tamoyillarimiz ularga asoslangan. Lekin aldov, yolg'on, soxtalik va totalitar zug'um hukmronlik qilgan davrlarda yoki mamlakatlarda axloqiy hissiyot, axloqiy ong, axloqiy munosabatlar qabul etilgan kodekslar, me'yorlar hamda tamoyillarga ko'pincha to'g'ri kelmaydi. Rasmiy axloqiy qonun-qoidalar bilan haqiqiy axloqiy intilishlar orasida ma'naviy jarlik paydo bo'ladi, tilda bu qonun - qoidalar ko'klarga ko'tarilgan holda, dilda, ich-ichdan ularga qarshilik hukm suradi. Natijada jamiyat uchun fojea bo'lgan axloqiy so'z bilan axloqiy faoliyatning alohida - alohida mavjudligi ro'y beradi.

Axloqiy ong va axloqiy qarashlar axloqiy faoliyat bilan uzviy bog'langan.

Axloqiy ong deb axloqiy qarashlar, g'oyalar va hissiyotlar yig'indisi va ularning inson ongida aks etishiga aytilsa, axloqiy faoliyat deb o'ziga xos axloqiy motiv, sabab, intilish bilan, ya'ni yaxshilik qilish, burchga sodiq holda harakat qilish, muayyan axloqiy ideallarni amalga oshirish maqsadida qilingan harakatlarga aytiladi. Kishilarning axloqiy faoliyati jarayonida ular o'rtasida shakllanadigan, mavjud bo'ladigan aloqalar, bog'lanishlar, munosabatlarning tizimi axloqiy munosabatlar deyiladi¹.

Axloqiy faoliyatda axloqiy hissiyotlar, axloqiy baholashlar, axloqiy ideallar, axloqiy madaniyat kabilarning ahamiyati katta.

Axloqiy baholash - sotsial voqelikning turli hodisalarini va kishilarning hatti - harakatarlarini ular qanday axloqiy ahamiyatga ega bo'lishiga qarab ma'qullash yoki qoralashdir. Umumiy tarzda axloqiy baholash yaxshilik va yomonlik tushunchalarida amalga oshiriladi.

Axloqiy ideal (maqsad, orzu, istak) yuksak axloqni, shaxs rivojining maqsadi bo'lgan mukammal axloqiy munosabatlar to'g'risidagi nazariy asoslangan rejalar, tasavvurlar, qarashlar jamini bildiradi. Axloqiy ideal - kishi yoki guruhning intilishi va hatti - harakatini belgilab beruvchi namuna, oliy maqsad, biron nimaning kamolidir. Kishilarning kundalik turmushidagi hatti - harakatini belgilab beruvchi axloqiy qoidalardan farqli o'laroq axloqiy ideal - kishilarning ma'naviy - axloqiy tarbiyasi va o'zini - o'zi tarbiyalash oqibat maqsadini belgilab beradi, u intilishi lozim bo'lgan oliy namunani yaratadi.

Kishilarda axloqiy ong, axloqiy maqsadlar, axloqiy munosabatlar axloqiy tarbiya vositasi bilan amalga oshiriladi. Axloqiy tarbiya axloqshunoslikning eng muhim tushunchalaridan biri bo'lib, unga quyidagicha ta'rif berish mumkin: axloqiy tarbiya deb inson farzandiga tug'ilgandan to umrining oxirigacha insonga xos barcha ijobiy axloqiy fazilatlarini singdirib, uni barkamol inson qilishga aytiladi. Axloqiy tarbiya, odatda, ko'pincha kishilarga ilm, bilim berishdan boshlanishi va shu

¹/Karimov. Falsafadan va'z matnlari. -T.: 1995, 236-237-betlar

jarayonda birgalikda amalga oshirilishi sababli ta'lim-tarbiya atamasi ko'proq ishlatiladi.

Axloqiy qadriyatlar, mushtarak axloqiy tushunchalar, axloqiy tamoyil va me'yorlar barcha mintaqalar hamda millatlar uchun bir xil ma'no kasb etadi. Chunonchi, muhabbat, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, vijdon, burch, insonparvarlik, odamiylik, baxt, to'g'rilik, rostgo'ylik, saxiylik va baxillik singari fazilat hamda illatlar tom ma'noda umuminsoniy hodisalardir.

5. Qur'oni karimning «Baqara» surasida: «30. Eslang (Ey Muhammad), Parvardigorimiz farishtalarga: «Men Yerda (Odamni) xalifa (yordamchi), qilmoqchiman», deganida, ular aytdilar: U yerda buzg'unchilik qiladigan, qonlar to'kadigan kimsani (xalifa) qilasanmi? Holbuki, biz hamdu sano aytish bilan seni ulug'laymiz va sening nomingni mudom pok tutamiz». (Alloh) aytdi: «Men sizlar bilmagan narsalarni bilaman». 31. Va U zot Odamga barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi. So'ngra ularni farishtalarga ro'baro' qilib, dedi: «agar xalifalikka biz haqdormiz, degan so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!». 32. Ular aytdilar: Ey, pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta, Sen o'zing ilmu hikmat sohibisan. 33. (Alloh): «Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir». (Odam) ularga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin (Alloh) aytdi: «Sizlarga, Men Yeru osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim?». 34. Eslang (Ey Muhammad), Biz farishtalarga Odamga ta'zim qiling, deyishimiz bilan sajdaga egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib – kofirlardan bo'ldi».

Vaholanki, sajda bungacha faqat tangrigagina bajo keltirilari edi. Demak, Xudo bu bilan barcha mavjudotlardan oliy, daraja nuqtai nazardan o'zidan keyin turadigan buyuk zotni yaratganini e'lon etdi. Odam – Xudoning yerdagi xalifasi.

Odam ham Allohga nisbatan xalifadir: to u qiyomatga qadar, ya'ni Tangri dargohiga borgungacha nabotot va hayvonot olami ustidan hukmronlik qilib turadi.

Hukmronlik qilish uchun, tabiiyki, muayyan darajada erkinlikka, erkin harakatni ixtiyor etish huquqiga ega bo'lish, falsafiy ibora bilan aytganda, ixtiyor erkinligi zarur. Ana shu ixtiyor erkinligi faqat insonga berilgan. Farishtalar bunday ma'naviy ne'matdan mahrum – ular faqat Allohning buyrug'ini bajaradilar. Lekin insondagi ixtiyor qilish erkinligi ham cheklangan – u Alloh tomonidan Qur'oni karimda umumiy tarzda belgilab berilgan doiradagina mavjud bo'lishi kerak. Shu bois mutlaq erkinlik insonga emas, faqat Yaratgangagina xos.

Insondagi ixtiyor erkinligi zarurat talabi bilan nisbiylashadi. Aks holda, muayyan bir yo bir necha inson yoki guruhning betiq erkin ixtiyori nafaqat boshqa insonlar va guruhlar, balki nabotot, hayvonat olami, butun dunyo uchun fojeaga aylanishi mumkin. Ixtiyor erkinligini bunday cheklashning, aqlga bo'ysundirishning asosiy vositasi axloqdir.

Shunday qilib, axloq – oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne'mat. Ya'ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manbadandir.

Ixtiyor erkinligi tufayli inson har qadamda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Bu muammo insonda mas'uliyat hissi mavjudligidan dalolat beradi. Mas'uliyatni, o'zgalar va o'z vijdoni oldida javobgarlikni sezmagani kishi xohlagan

ishiga qo'l urushi mumkin – uni o'z qilmishining oqibati qiziqtirmaydi, u faqat manfaat ustuvorligini tan oladi, xolos. Unday odamni axloqsiz deb ataydilar. Zero inson yo ezgulikni, yo yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi.

Daslabki axloqiy qonun – qoidalar ana shu tanlovni ro'yobga chiqarishga, Yana ham aniqroq aytganda, uni osonroq amalga oshirishga xizmat qiladi, ilk axloqiy qoida «O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ravo ko'rma» mazmunida dunyoga kelgan. Uning hozirgi zamondagi ekvivalenti «Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa bировga ur», «O'zingni er bilsang, o'zgani Sher bil» kabi maqollarda aks etgan. «**Axloqning oltin qoidasi**» deb atalgan ushbu qoida, bizningcha, eng qadimiy axloqiy talablardandir.

Daslabki axloqiy qonun – qoidalar muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan zo'ravonlikka zo'ravonlik bilan javob bermaslik tamoyili asosida yaratilgan.

Inson axloqiy hayotining asosi bo'lgan ana shu qonun – qoidalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan yo'q. Odamlar ularni og'ir majburiyat deb bilmasdan, jon-dilidan bajaradigan zamonning tezroq kelishi uchun tinmay harakat qilishlari axloqiy taraqqiyotdan dalolatdir. Zero, ana shu yo'ldagina odam komil inson bo'lib etishadi.

Insoniyat tarixi axloqiy taraqqiyot tarixidir va u davom etib kelmoqda. To'g'ri, bu davom etish qat'iy tadrijiylikka ega emas. U goho susayish, ba'zan esa biroz ortga chekinish, ba'zan bir qancha muddat turg'un turish xususiyatlariga ega. Lekin katta davrlar va tarixiy oraliqlarni olib qaraydigan bo'lsak, axloqiy taraqqiyotning mavjud ekaniga ishonch hosil qilish qiyin emas. Mustabid tuzumlar va shaxslar keltirib chiqargan axloqiy tanazzullarning hammasi qisqa muddatli hamda o'tkinchi hodisalardir. Zero, insonning asosiy mohiyati o'zini va o'z jamiyatini taraqqiy ettirib borish bilan belgilanadi. Axloq esa ana shu taraqqiyotdan hech qachon chetda turmaydi.

6. Mustaqil O'zbekistonning siyosiy - iqtisodiy va ma'naviy vazifalarini hal etish, kelajakda O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirish har bir fuqaroning, ayniqsa, yoshlarimizning axloqiy ongi, faoliyati va tarbiyasi darajasiga hamma omillardan ko'ra ko'proq bog'liq. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari, I.A.Karimov asarlarida axloq - odob masalalari va muammolariga katta ahamiyat berilmoqda. Yurtboshimiz o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ma'naviy axloqiy omillarning mustaqil O'zbekiston taraqqiyotidagi ahamiyatiga to'xtalib, Shunday deb yozadi: «Biron – bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib, o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi»¹. Shu boisdan ham yurtboshimiz «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» ma'ruzasida: «Biz farzandlarimizning barkamol ruhiy dunyosi uchun, ularning ma'naviy - axloqiy jihatdan yetuk jismonan sog'lom bo'lishi uchun doimo qayg'urishimiz, kurashmog'imiz zarur»², - degan muhim vazifani qo'ydi. Binobarin, O'zbek xalqi, mamlakatimizning barcha millat va elatlari orzu qilayotgan buyuk davlatni bunyod etish barcha fuqarolardan, eng avvalo yoshlardan iroda imon - e'tiqod, milliy g'urur

¹ I.I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot

² I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» Toshkent, O'zbekiston, 1997, 78 -bet

tuyg'usi, buyuk ajdodlarimizdan qolgan axloqiy merosga sodiq bo'lish, xullas yuksak fazilat egasi va axloqiy kamolotga erishishni talab qiladi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonunida va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da yosh avlod va bo'lajak mutaxassislarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga katta ahamiyat berilgan. Chunonchi, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning ma'naviy - axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar, deb atalgan bandida: «Yosh avlodni ma'naviy - axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy ma'daniy - tarixiy an'analariga, urf - odatlari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etiladi. Shaxsni tarbiyalash va uni har tomonlama kamol toptirishni ustivorligi ta'mirlanadi»¹, deyilgan. Bugungi kunda respublikamiz mustaqilligining 20 yildan oshiqroq istiqbol yo'lidan borishida bir qator yutuqlarga, jumladan, turli eski mafkuraviy illatlar, diniy ekstremizm, diniy fundamentalizm, vakhobiylilik, terrorchilik kabi illatlar va xavf-xatarlarga qarshi samarali kurash olib borilib, ko'p millatli respublikamiz xalqlarining tinchligini ta'minlashga, ma'naviy - axloqiy birligiga erishmoqda.

2-Mavzu: Etikaning asosiy mezoniy tushunchalari, tamoyillari va me'yorlari. Oila, fuqarolik jamiyati va davlatning axloqiy asoslari.

Reja:

1. Etikaning asosiy tushunchalarning mazmun-mohiyati va ahamiyati.
2. Etikaning asosiy tamoyillarning mazmun-mohiyati va ahamiyati.
3. Etikaning asosiy qoidalari va mezonlarining mazmun-mohiyati va ahamiyati.
4. Oila va nikoh munosabatlarining axloqiy mohiyati hamda jamiyat taraqqiyotidagi o'rn.
5. Fuqarolik jamiyati va davlatning axloqiy asoslari. Demokratik jamiyat barpo etishning ma'naviy-axloqiy negizlari

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: muhabbat, ezgulik, yaxshilik, adolat, burch, vijdon, or-nomus, axloqiy ideal, hayotning ma'nosi, baxt, insonparvarlik, erkarparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, fidoyiliy, ziyolilik, oila, fuqarolik jamiyati, demokratik davlat, axloqiy madaniyat, etiket, kasbiy odob.

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan.** O'zbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yo'lida qo'lga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati, tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazishi, joylarda tashkiliy-amaliy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2010-yil.

¹ I.A Karimov. «Barkamol avlod orzusi» Toshkent, O'zbekiston, 2000, 55 –bet

3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohlarni Yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.

4. I. A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch", - T.: "Ma'naviyat", 2008- yil.

5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.

6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: "O'zbekiston", 2000-yil

7. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

8. I.A.Karimov I.A. "Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezon bo'lsin", -T., 1994-yil.

9. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

10. Avloniy A. "Turkiy guliston yoxud axloq", -T.: 1992-yil.

11. Sher A. Axloqshunoslik, -T.: 2000-yil.

1. Har bir fan singari etikaning ham tushunchalari (kategoriyalar) bo'lib, ular kishilarning bir-birlariga, oilaga, jamoaga, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydi. Shuningdek, insonlarni to'g'ri yo'lga solishga, tevarak-atrofda yuz berayotgan hodisalarni to'g'ri baholash hamda tegishli xulosalar chiqarishiga imkon beradi.

Axloqshunoslik kategoriyalari orasidan eng ko'p qo'llaniladigani **yaxshilik va yomonlik** tushunchalaridir.

Yaxshilik deb kishilarning mehnatsevarlik, halollik, mardlik, insoniylik, olijanoblik, odamlarga, xalqqa, jamiyatga nafi, mehr - muhabbati, himmati, muruvvati, og'irini engil qilish, rahm - shafqati va ularga ziyon - zahmat yetkazmaslik singari ijobiy hatti - harakatlarga aytiladi. Axloqshunoslik yaxshilik tushunchasining konkret tarixiy mazmuniga, insoniyatning olg'a qarab harakat qilishiga, mehnatkashlarni va barcha insonlarni himoya qilishga imkon beradigan va ularning ijodiy kuchlarining bimalol rivojlanishi hamda qo'llanilishiga imkoniyat tug'diradigan jami ijobiy, axloqiy fazilatlarini kiritadi. Yaxshilik deganda, muayyan sinf, ijtimoiy guruh, partiya, davlat, jamoaga, shaxsga, insonga beriladigan axloqiy baho, fazilat ifodalanadi,

Yomonlik deb kishilarning dangasalik, tekinxo'rlik, zararkunandalik, zolimiik, mayxo'rlik, giyohvandlik, dilozorlik, hasadgo'ylik, tuhmatchilik, ig'vogarlik, g'iybatchilik, buzuqlik kabi salbiy hatti - harakatlariga aytiladi. Yaxshilik ezigulik, himmatlilik deb yuritiladi. Yomonlik esa yovuzlik deb yuritiladi.

Axloqshunoslikning muhim tushunchalaridan yana biri **adolat, adolatlilik** bo'lib ularning mazmunida poklik, to'g'rilik haqiqat mujassamlashadi. Adolat tushunchasi insoniy munosabatlarda insof, diyonat, tenglik, haqqoniylik, rag'batning zaruriy o'lchovlaridir. Demak, **adolat deb kishilar o'rtasidagi munosabatlarda tenglikni, to'g'rilikni, haqiqatni, haqqoniylikni, noklikni ifodalovchi hatti - harakatlarning jamiga aytiladi.** Insoniyat yaratilgandan beri adolatni qadrlab va

adolat uchun kurashib yashab kelmoqda. Chunki, adolat bo'lgan joygina gullab yashnaydi, xalq erkin bo'ladi. Aksincha, adolat oyoq osti qilingan joylarda esa razolat hukm surib, jamiyat va odamlar tubanlikka yuz tutgan. Arastu Iskandarga qilgan nasihatlarida: "Bilgilki, adolat - buyuk qudratli xudoning yer yuzidagi o'lehovidir, uning yordamida zaif bo'lgan xalq, odam kuchli bo'lgan nohaqdan o'z haqini oladi", - degan edi. Sohibqiron Amir Temur o'z hayoti va faoliyatida "Kuch adolatda", degan sermazzmun hikmatga amal qilgan.

Etikaning muhim tushunchalaridan yana biri **burch** bo'lib, u kishilarning jamiyatda o'z vazifalarini bajarish, odamlarga va ijtimoiy hayotga to'g'ri munosabatda bo'lish kabi fazilatlarini ifodalaydi. **Burch deb shaxsning o'zi hamda, kishilar, oila, Vatan, millat, jamiyat oldidagi majburiyati, ma'suliyati, sodiqligi, ongliligini ifodalovchi hatti-harakatlarning jamiga, ichki majburiyat tuyg'usiga aytiladi.** O'z burchiga sodiqlik har bir kishiga obro', shon-sharaf keltiradi. Har bir insonning o'z burchiga sodiqligi o'ziga, jamiyatga, Vatanga, millatga, mehnatga, oilaga, farzandiga, jamoaga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov Sharof Rashidov tavalludining 75 yilligiga bag'ishlangan tantanali nutqida "Sharof Rashidov o'z xalqiga va vataniga fidoiy farzand edi, u o'z xalqining ertasini va kelajagini hammadan ko'proq o'yarladi. Eng og'ir sharoitda ham Sharof Rashidov xalqiga farzandlik burchini qo'ldan kelgancha ado etdi", deb ta'kidlagan edi. Bugungi kunda mustaqil O'zbekiston fuqarolarining burchi chinakam ijtimoiy jamiyat qurish va barkamol insonni tarbiyalash bo'lmog'i lozim. Respublikamiz asosiy qomusining 11-bobida barcha fuqarolarning konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarini bajarishga, qonunlarga amal etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr - qimmatini hurmat qilishga, O'zbekiston xalqining tarixiy madaniy va ma'naviy merosini asrab-avaylashga, atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga, qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburlirlar va O'zbekiston Respublikasini himoya qilish — O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir, deb ta'kidlanadi.

Etikaning g'oyat muhim tushunchasi **vijdon va vijdoniylkdir. Vijdon va vijdoniyl deb insonning o'z xulqini muayyan jamiyat axloq qoidalari nuqtai-nazaridan turib axloqiy baholashi va nazorat qilishi, o'z hatti - harakatlarini hamda bu hatti - harakatlarga bog'liq bo'lgan his - tuyg'u va kechinmalarni o'zida tahlil etishiga aytiladi.** Vijdon va vijdoniyl insoya uchun g'oyat zaruriy, qimmatli axloqiy fazilatdir, uning o'z mezonini va bahosi bor. Vijdon quvonish, engil tortish, iztirobdan qutulish, xijolatdan forig' va yuzi yorug' bo'lish kabi ijobiy his - tuyg'ular, shuningdek, tavba, uzr so'rash, iztirob chekish, pushaymon va xijolat bo'lish, uyalish kabi salbiy kechinma, his-tuyg'ularda, hatti-harakatlarda namoyon bo'ladi. Vijdon inson hatti -harakatlarining eng haqqoniy, juda xolis, g'oyat pok hakamidir. Shu bois yurtboshimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek, "...Vijdon bilan, imyon bilan, diyonat bilan o'ynashib bo'lmaydi". Vijdonsizlik esa benihoya sharmandalik, o'ta salbiy, g'oyat uyatli illatdir.

Etikaning muhim tushunchalaridan yana biri **qadr - qimmat** bo'lib, uni gohida izzat-nafs, or-nomus ham deb yuritadilar. **Qadr - qimmat yoki or - nomus deb insonning jamiyatdagi o'z qimmatini, izzat-nafsi, sha'ni, sharafi, shon-**

shuhratini anglashini, ajdodlar, oila va millat sha'niga dog' tushurmaslikni va ularning jamiyat tomonidan tan olinishi hamda e'tirof etilishiga aytiladi. U shaxsiy, ijtimoiy, milliy, kasbkor sharafiga, yig'itlik sha'ni, qizlik nomusi, izzat, hurmat, ishonch, rag'bat, maqto'v, taqdirlov, nishonlash, xotirlash, nomini abadiylashtirish va hokazo kabi axloqiy fazilatlarida namoyon bo'ladi hamda insonning, xalqning hayotida hamda faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz I.A. Karimov so'zlari bilan aytganda: "O'z izzati va qadrini bilgan xalqgina boshqalarning ham izzat va qadrini joyiga qo'yishga qodir bo'ladi". Bu so'zlar har bir konkret odam va shaxsga hamda rahbarga ham taalluqlidir.

Etikaning g'oyat muhim tushunchalaridan yana biri **hayotning ma'nosi va mazmuni**, baxt-saodatdir. **Hayotning ma'nosi deb ongli insonning yashashdan ko'zlagan maqsadi, uning umri, hayot faoliyatining umumiy yunalishini anglatuvchi jarayonlarga aytiladi.** Hayotning ma'nosi insonning o'z oldiga qo'ygan maqsadi, hayotda ko'zlagan manfaati va belgilagan vazifalarida namoyon bo'ladi. Inson hayotining ma'nosi — bu uning hayotining butun bosh yo'lidir, kishining konkret maqsadlari ana shunga bog'liq bo'ladi, Inson faqat yeb - ichish, zurriyot qoldirish uchun tirik emas, mehnat qilish, jamiyatda yashash, o'zidan boshqa kishilar bilan ijtimoiy munosabatda bo'lish jarayonida u inson sifatida shakllanadi, o'sib - unadi, talant va iste'dodlarini namoyon qiladi. Rus shoiri A. Blok: "Inson hayotining ma'nosi tinib - tinchimaslik va doimiy tashvisdan iboratligini tushungan odam kaltafahmlikdan qutulgan bo'ladi", — degan edi. Demak, inson hayotining ma'nosi dunyoga kelib, unib - o'sib, oila ko'rib, farzandlarni tarbiyalab, o'zi, oilasi. Vatani, millati, jamiyati uchun ijodiy mehnat qilib, o'z umrini farovon, go'zal, qiziqarli, maqsadga muvofiq qilib o'tkazishdan iborat. Binobarin, hayotning ma'nosi yeyish, ichish, kiyinish, lazzatlanishdan iborat bo'lmay, balki bularga erishishlik uchun yashash, mehnat qilish, ijod qilishdan iborat. Hayotning mazmuni inson hayotining qanday kechganligini ifodalaydi. Inson hayotining mazmuni deganda insonning jamiyat hayotidagi o'z o'rnini va ahamiyatini belgilovchi butun faoliyati (avvalgi, hozirgi va kelajakdagi)ning asosiy mazmunini anglash darajasi hamda uning namoyon bo'lish darajasi tushuniladi. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek: "Har bir odam "Men kimman o'zi. Bu dunyoga nimaga keldim? Dunyoga kelib nima ish qildim?", — deb o'zidan so'raydi. Shu savollarga bemaol javob bermoq uchun u umri davomida sabab ishlarni ko'proq, qilmoqqa shoshilmog'i kerak".

Inson hayotining oliy maqsadi baxt - saodatga erishishdir. Xo'sh, **baxt** nima? Oddiy so'z bilan aytganda, **baxt bu, insonning orzu - istaklari, maqsadlariga etishib yashashidir.** Yoki boshqacha qilib aytganda, **baxt, baxtlik - har bir kishining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining qondirilganligi, o'z maqsadlari, orzu - istaklarining ro'yobga chiqqanligi, hayotdan, o'z hatti - harakatlaridan ma'naviy qoniqish oqibatida hosil bo'ladigan oliy ne'mat.** Baxt tushunchasi xilma - xildir. Vatan baxti, shaxs baxti, mehnat baxti, yor baxti, oila baxti, farzand baxti, qarilik baxti va boshqalar. Lekin bularning hammasi, inson baxti, uning farovon, to'q, sog'lom oila va farzandli bo'lib, uzoq umr ko'rishi kabilarda ko'rinadi. Qadimda bir donishmanddan "Odamni nima baxtli qiladi, boylikmi yoki shon-shuhratmi?" — deb so'rabdilar. "Boylik ham, shon - shuhrat ham odamni baxtli qila olmaydi. Tan-joni sog' gado har qanday boy odamdan baxtliroqdir" — deb javob

beribdi donishmand. Insonning baxtli bo'lishida sihat - salomatlik bilan birga yoshlikdan yaxshi, a'lo o'qish, kasb - hunar egallash, ijtimoiy foydali mehnat qilish, oilali, uyli-joyli, farzandli bo'lishga, jamoa va jamiyatda obro'ga ega bo'lish va hokazo shartlarning ahamiyati katta. Jumladan, Prezidentimiz I.A. Karimov aytganidek: "Farzand ko'rib, ota bo'lish, ona bo'lish baxtdir". Ayni paytda hamma narsasi bo'la turib, obro'si bo'lmagan inson dunyoda eng baxtsizdir. Demak, baxt deb inson ega bo'lishi lozim bo'lgan sog'lom, o'z hayotining bekami - ko'stligi, ma'naviyati, axloqli, obro'-e'tiborli, barqaror, xushcaqchaq, boqiy umr kechirishiga aytiladi. Insonga baxt o'z - o'zidan kelmaydi. G'oyibdan keladigan baxt yo'q. Baxtni sovg'a qilib bo'lmaydi. Har bir inson o'z baxtini halol mehnati, tinch - totuv yashashi, kasbkor, ilm - fan, texnika yutuqlarini egallashi bilan topadi. Demak, baxt - insonlar orasidan munosib o'rin topish, o'zining halol mehnati, o'zgalarning yukini yengil qilish, ona xalqi orasida nomi ardoq bilan tilga olinishi, el farovonligi uchun qo'shgan hisssasi, kelajak avlodlarga qoldira olgan tuhfasidir. Baxt, har bir kishining baxtliligi mamlakati, jamiyatining taraqqiyoti darajasi, mustaqil yoki qaramligi, tinch yoki notinchligi, ijtimoiy tuzumning xususiyati, tabiiy ofatlardan xoli yoki xoli emasligi, ekologik vaziyati va hokazolarga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, bir necha o'n yillardan beri boshi urush-janjal, mojarolardan chiqmayotgan Afg'oniston, Tojikiston, Chechiniston fuqarolarining hayotini baxtli deb bo'lmaydi. Baxt bu, faqat o'z baxti uchun, balki o'zgalarni baxtli qilish va ularning baxtli bo'lishi uchun kurashish demakdir. "O'z baxtingni o'zgalarning baxtidan qidir" degan hikmat bejiz aytilmagan. "Yer yuzida loaqal birgina bo'lsa ham baxtsiz yashayotganini ko'rib turib, xotirjam yashash va baxtli bo'lish mumkin emas", - degan edi venger matematigi Bolyay Yanoshi.

Mustaqil O'zbekistonning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyoti, fuqarolarimizning ijodiy mehnati ularni hammasining va har birining baxtli hayotini ta'minlaydi.

2. Etika axloqni, axloqiy munosabatlarni, axloqiy talablarni bir muncha umumiy tarzda ifodalovchi axloqiy ong shakllari sifatida namoyon bo'ladigan axloqiy tamoyillar (prinsiplar) vositasida o'rganadi. Axloqshunoslikning tamoyillariga insonparvarlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va hamkorlik, axloqiy g'oyaviylik kabilar kiradi.

Insonparvarlik (gumanizm) — kishilarga nisbatan mehr - oqibatli, muruvvatli, himmatli, hurmatli bo'lish, kishilarga yaxshilik qilish, kishi gunoh qilganda ham uni kechirish, uni tushunishga harakat qilish, kishining sharm va mustaqilligini hurmatlash demakdir.

Insonparvarlik odamzot paydo bo'lgandan beri paydo bo'lgan shaxsiy, faqat insongagina xos ongli fazilatdir. Insonparvarlik (gumanizm) deb odamlarga mehr - oqibat bilan qarash, ularni hurmat qilish, insonning moddiy farovonligini oshirish, ma'naviy kamolatini yuksaltirish, baxtli, sifatli, erkin, ozod, daxsiz yashashini ta'minlash, kelajagi haqida g'amxo'rlik qilish kabi maqsad va g'oyalar bilan sug'orilgan kishilarning hatti - harakatlari hamda fazilatlarining jamiga aytiladi. Insonparvarlik hamma vaqt kishilar hayoti va faoliyatining zaruriy sharti bo'lib kelgan. Frantsuz ma'rifatparvari J. J. Russo: "Odamlar, insonparvar bo'ling! Bu

sizning birinchi burchingiz", — degan edi. Buyuk shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning:

“Odami ersang demagil odami,

Onikim yo‘q xalq g‘amidan - g‘ami”,

degan da‘vati hozirgi kungacha hayotimizning shiorlaridan bo‘lib turibdi. Binobarin, insonparvarlik yakka-yolg‘iz faxriylarga, nogironlarga, serfarzand oilalarga, ko‘makka muhtoj boshqa fuqarolarga yordam ko‘rinishida O‘zbekistonda davlat miqyosidagi an‘analar safidan tobora kengroq joy olmoqda. I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “Insonparvarlik bu o‘zbek xalqi milliy ruhiyatining ajralmas fazilatidir. Shafqatsizlik va zo‘ravonlik uning tabiatiga yotdir. O‘zbek oilasida bugungi kunda yaxshilik va yorug‘lik, bolalarga mehr, kattalarga hurmat, yaqinlarga va boshqalarning qayg‘usiga hamdardlik mujassamlashgandir”¹.

Axloqshunoslikning muhim tamoyillaridan biri **mehnatsevarlik, ya’ni insonning moddiy va ma’naviy boylik yaratishga va ko‘paytirishga hamda umuminsoniy farovonlik va taraqqiyotini ta’minlashga qaratilgan faoliyatidir**. Mehnatsevarlik — kishi kamolotining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. U kishilarni muhtojlikdan, yurak siqilishidan, axloqiy buzilishdan saqlaydi. Mehnatsevarlik tufayli odamda obro‘-e’tibor ortadi, kishidan yaxshi nom qoladi, uning hayoti sermazmun, serjilo va barakali bo‘ladi. Binobarin, bugungi kunda O‘zbekiston mustaqilligini mustahkamlash uchun mamlakatimiz barcha fuqarolarida, ayniqsa yoshlarda mehnatsevarlikni qaror toptirish va ular hayotiga singdirish har qachongidan ham dolzarb vazifadir. Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek: "Buyuk davlatni ko‘zlab, porloq kelajak uchun, farzandlarimiz iqbol uchun, avlodlarga ozod va obod Vatan qoldirmoq uchun yashash va halol mehnat qilish O‘zbekistonda istiqomat qilayotgan har bir kimsaning muqaddas burchidir”².

Etikaning muhim tushunchalaridan biri **vatanparvarlik**, Vatan tuyg‘usi, Vatanni sevishtir. Vatanparvarlikning juda ko‘p ta’rif - tavsiflari bor. Axloqshunoslikda **vatanparvarlik deb insonning o‘z Vatani bilan mehribonlik, unga sadoqati, uning o‘tmishi, hoziri va kelajagi bilan faxrlanishi hamda vatan manfaatlari yo‘lida xizmat qilishga tayyor turishi kabi hatti - harakatlari va fazilatlariga aytiladi**. Inson uchun Vatandan, ona - yurtidan, tug‘ilib o‘sgan, quchog‘ida mehnat qilib, yayrab - yashnayotgan joydan yuksakroq boylik yo‘q. Chunki har birimiz qishlog‘imizsiz va shahrimizsiz, tumanimizsiz va viloyatimizsiz va nihoyat butun O‘zbekistonsiz yashay olmaymiz. Shu boisdan har birimiz O‘zbekistonni sevimimiz ham farz, ham qarzdor. Binobarin, bugungi mustaqillik davrida Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek: “Vatanning har bir asl farzandi o‘zini ota yurtining ajralmas bo‘lagi, deb his etayapti va bundan faxrlanayapti. Istiqloq bergan eng katta boyliklardan birinchisi ana shu desak, aslo yanglishmagan bo‘lamiz”³.

Etikaning muhim tushunchalaridan biri **baynalmilal va xalqaro hamkorlikdir**. Baynalmilalchilik arabcha “baynalmilal” — millatlararo so‘zidan olingan bo‘lib, jahondagi yoki muayyan mamlakatdagi barcha millat va elatlarning tengligi, hamjihatligi va hamkorligini ifodalaydi. Baynalmilallik milliy cheklanish va

¹ I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», - T.: "O‘zbekiston", 2000, 79 -bet

² O‘sha asar, 88-bet

³ I.A. Karimov "O‘zbekistonning o‘z istiqloq va taraqqiyot yo‘li", - T.: "O‘zbekiston", 1992, 23- bet

shovinizm (bir millatning ikkinchi millat ustidan hukmronligi)ga butunlay qarama - qarshidir. Baynalmilallik g'oyalari hamisha kishilarni va mutafakkirlarni jalb qilib kelgan.

Nemis mutafakkiri G. E. Lessing (1729-1781): "Dunyodagi barcha xalqlar har jihatdan ham tengma - teng, biri ikkinchisidan ortiq emas", — degan edi. Sharqda "Qirg'at elat birlashsa, dushman kuchi qirg'ilur", degan maqol bor. Binobarin, millatlar boshqa xalqlarning yutuqlaridan foydalanmay turib rivojlanmaydilar. Barcha xalqlarning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy yuksalish tarixi bir - birlari bilan chirmashib ketgan. Shuning uchun ham har bir millat o'z doirasida cheklanib qolmay, boshqa millatlar va xalqlar bilan birgalikda taraqqiy qiladi. Demak, mamlakatimizda birona ham millat, elat boshqa millat va elatlardan, umumiy jahon sivilizatsiyasidan ajralgan holda taraqqiy qila olmaydi. Bu tariximizda ko'plab isbotlanganidek, bugungi mustaqilligimiz sharoitida Yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki O'zbekistonda o'zbeklar bilan birga 130 ga yaqin millat va elatlar vakillari yashab, mehnat qilmoqda. Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganidek: "hayotimizning o'zi turli millat, e'tiqod va din vakillari o'rtasida o'zaro hurmat hukm surgan sharoitdagina umumiy xonadonimiz, umumiy kelajagimiz, farzandlarimiz kelajagini qurish mumkinligini ko'rsatib turibdi".

Yetik g'oyaviylik kishining, shaxsning o'zini - o'zi anglashi, odobi va hayotiy faoliyatining muhim tamoyillaridan birini ko'rsatuvchi axloqiy fazilatdir. Axloqiy g'oyaviylik kishining ma'lum ma'naviy-axloqiy g'oyaga berilganligini ko'rsatadi. Kishi shunga asosan o'z hatti-harakatini belgilaydi, o'z umrini shu g'oyaga bag'ishlashini ifodalaydi.

3. Etika axloqning, axloqiy munosabatlarning normalari (namunalari, me'yorlari, mezonlari)ni ham asoslab beradi. Axloq mezonlari u yoki bu ijtimoiy birlik: shaxs, oila, millat, jamiyat va hokazolar axloqi talablarining eng oddiy shakllarini bildiradi. Bularga xushmuomalalik va shirinsuxanlik, halollik va rostgo'ylik, kamtarlik, faxr va iftixor, oliyhimmatlilik, samimiylik va do'stlikka sadoqat, sharmu - hayo singari axloq - odobning ijobiy hamda ig'vogarlik va g'iybatchilik, hasadgo'ylik va tuhmatchilik, maqtanchoqlik va takabburlik, yolg'onchilik va qalloblik, ikkiyuzlamachilik, munofiqlik, xiyonatchilik, dushmanlik, baxillik va ziqnalik, ezmalik va laqmalik, johillik va nodonlik, xudbinlik va ayyorlik, qasdlashish va kalaka-mazax qilish kabi salbiy holatlar kiradi.

Xushmuomalalik insonning kishilarga hurmat, samimiy, yoqimli, muloyimlik bilan ifodalanadigan hatti - harakatlari va fazilatlaridir. Xushmuomalalik shirinsuxanlik deb yuritiladi. "Bizda xushmuomalalikdan ham ko'ra qimmatga tushadigan va qadr - qimmati baland boshqa narsa yo'q", — deb yozgan edi ispan yozuvchisi M.S. Servantes (1547-1616). Xushmuomalalik kishining chinakam ma'rifatli va ma'naviyatli ekanligidan dalolat beradi. Xushmuomalalikning aksi qo'pollik, dag'allik, haqoratlash va so'kinishdir. Hayotda kishilarga, do'stlarga xushmuomalalik bilan munosabatda bo'lish ko'proq muhimdir.

Insonlar hayotida **halollik va rostgo'ylik** singari axloq mezonlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularni inson axloqiy sofligining ko'zgusi deyish mumkin. Chunki ularda kishining axloqiy e'tiqodi ham, maqsadlari ham, hatti - harakatlari

ham xuddi oynadagidek aks etib turadi. Halollik kishi hatti -harakatlarining va xulqining to'g'riligi, qat'iyligi, samimiyligi bilan ifodalanadi. Halollik eng oliyjanob fazilat bo'lib, u haqiqat uchun chekinmaslik, unga intilish qanchalik qiyin bo'lmasin. nopok, harom, soxtakorliklardan jirkanishdir, ularga yo'l qo'ymaslikdir. Halollikka eng yaqini fazilat rostgo'ylik bo'lib, uni haqqo'ylik deb ham ataydilar. Insonning rostgo'yligi, haqiqatni sevishi, achchiq bo'lsa ham undan yuz o'g'irmasligi, yolg'onchilikka yo'l qo'ymasligi uning axloqiy barkamolligining sinov toshi (etaloni)dir. Binobarin, halollik va rostgo'ylik inson va jamiyat uchun g'oyat zaruriy axloqiy fazilatdir. Shu boisdan ham O'zbekistonning mustaqillik va bozor iqtisodiyoti yo'lidan borishida barcha fuqarolar, ayniqsa yoshlar faoliyatida halollik va rostgo'ylikni qaror toptirish katta ahamiyatga ega.

Inson axloqiy qiyofasini ifodalovchi mezonlardan biri **kamtarlik** bo'lib, u kishining sodda tabiatligida, boshqalardan o'zini ustun qo'ymasligida, kishilarning hayotiy tajribalariga, bilimiga, his - tuyg'ulariga hurmat tarzida namoyon bo'ladigan hatti - harakatlarini ifodalaydi. Kamtar odam hech qachon o'zini biror kishidan, ko'pchilikdan, xalqdan ustun qo'ymaydi. Aksincha, u xalq bilan doimo bir tan, bir jon bo'lib yashaydi va u kishiga kuch bag'ishlaydi. Shu chun ham "Kamtar kam bo'lmas", "Kamtarga kamol", — deydi dono xalqimiz. Isbot talab qilmaydigan bu haqiqat bir necha ming yilliklarning sinovidan o'tib kelmoqda. Ammo kamtar bo'laman deb o'z qadr - qimmatini yerga urmaslik, izzat-nafsini poymol qildirmaslik lozim. Hatto ortiqcha kamtarlik pinxona takabburlik (gerdayish) bo'lib chiqishi mumkin. Demak, kamtarlik insonga obro', kuch - quvvat bahsh etadigan, obro' - e'tiborini oshiradigan va uni takabburlik, maqtanchoqlik, dimog'dorlik, manmanlik, mensimaslik kabi qusurlardan xalos qiladigan fazilatlaridir. Bu ibratli mezon bilan kishining irodaliligi, chidamililigi, sabr - toqatliligi ham hamoxang va yaqindir. Demak, kamtarinlik, irodalilik, chidamililik inson uchun g'oyat zarur va foydali axloqiy fazilatlaridir.

Etikaning mezonlaridan Yana biri **sharm - hayo** bo'lib, u kishilarning nafsni tiyish, yomonlikni tark etish, behayolardan o'zini olib qochish, ehtiyotkorlik qilish va uyalish, nomus, sharafini saqlash kabilarni anglatadi. Uning aksini oddiy tilda behayolik, uyatsizlik, sharmisorlik deyiladi. Sharmu - hayo har bir inson uchun, millatimiz uchun, ayniqsa yoshlarimizga non bilan suvdek zarur bo'lgan ibratli mezondir. Xalq maqolida aytilganidek, qalbga dog' tushurib kuydirganidan ko'ra, betning qizargani afzal.

Prezidentimiz I. A. Karimov o'zbek xalqiga azaldan xos bo'lgan sharm - hayo, mehr - oqibatga yuksak baho berib, bunday degan edi: "Avvalombor, biz o'zimizni anglashimiz, o'zbek degan nomni ulug'lashimiz kerak. Yana aytaman, biz Sharqdanmiz, Osiyolikmiz... Bizning xalqimizdagi sharm - hayo, mehr - oqibat Yana qaysi xalqda bor? Bu so'zlarni boshqa tilga tarjima qilib bo'lmaydi". Sharm - hayo, andishalilik bilan bog'liq bo'lib, u kishining oqibatni o'ylab, yuz-xotir qilib qiladigan hatti - harakatlarini ifodalaydi. Lekin andishalilik hamisha ham ma'qul emas. Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganidek: "Biz andisha, O'zbekchilik, musulmonchilik degan tushunchalarni o'ziga niqob qilib olgan ana shu qusurlardan butunlay xoli, butunlay xalos bo'lishimiz kerak. Andisha o'z yo'li bilan, lekin inson, eng avvalo, jur'atli va jasur bo'lishi kerak. Dard yashirilsa, oqibati yomon bo'ladi,

madda boylab ketadi. O'z dardimizni o'zimiz oshkor etishimiz, o'z vaqtida chora topishimiz, tuzatishimiz, bu har kunlik oddiy odatimizga aylanishi zarur"¹.

Etikaning oddiy mezonlaridan Yana biri **himmatlilik** bo'lib, uning mazmunida kishilarning saxovati, pokizaligi, muhtojlarga g'amxo'rligi, yordami kabilar yotadi. Odamning odamiyligi uning himmatida, mehr-muhabbati, saxiyligida namoyon bo'ladi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Savob va xayriya degan muqaddas tushunchalar juda keng. Bozoru mozorlarni obod qilish, beva-bechoralarga, muhtoj oilalarga yordam ko'rsatish kerak"².

Etikaning eng muhim mezonlaridan **do'stlik** bo'lib, kishilarning o'zaro yordamini, hamkorligini, yaqinligi, hatti - harakatlari va fazilatlarini ifodalaydi. Do'stlik kishilar o'rtasidagi qiziqish va manfaatlar, maqsadlar birligiga, o'zaro yaqinlikka moslanadigan munosabatdir. Mustahkam, chinakam, umrboqiy do'stlik hamisha og'ir, mashaqqatli damlarda yuzaga keladi. Haqiqiy do'st sadoqati muhtojlikda, qiyinchilikda, mushkulotda, baxtsizlikda sinaladi. Haqiqiy do'stsiz kishining hayoti to'laqonli va mazmunli bo'la olmaydi. Shu boisdan xalqimiz, "Do'stsiz kishi — qo'lsiz kishi", "Do'stlik baxtiyorlik poydevori", — deydi. Sevikli shoirimiz Erkin Vohidov ham: "Do'st bilan obod uying, gar bo'lsa u vayrona ham, deb bejiz aytmagan. Shuningdek, hayotda chinakam, haqiqiy, vafodor do'stlarni orttirish, asrash, avaylash juda muhim. Do'stlik vafodorlik bilan bog'liq. Vafodorlik do'stlikka sadoqatlilikni, ma'naviy birlikda, hamkorlikda, mehr - oqibatlilikda, jasoratlilikda namoyon bo'ladi. Vafodor insonlar va do'stlar har qanday vaziyatda ham bir - biridan do'stlik rishtalarini uzmaydilar va bir - birlari uchun jon - fido etishdan hech qachon toymaydilar. Insonlar va do'stlik, sadoqat va vafodorlik tuyg'ularini namoyish etib elini, yurtini va o'zlarini ham halokatdan xalos etadilar. SHu boisdan ham tariximizda bo'lgani singari mustaqillik davrida O'zbekiston fuqarolarining do'stligini va vafodorligini qaror toptirish hamda mustahkamlash muhim ahamiyatga egadir.

Oddiy axloq - odobning salbiy mezonlaridan biri **ig'vogarlik** bo'lib, kishining biror kimsaga nisbatan bo'hton qilishi, unda bo'lmagan qusurlarni, har xil uydirmalar, noma'qul gaplarni tarqatishi, qoralashi, g'irt yolg'on kirdikorlarni o'ylab topib, uning sha'niga fisqu - fasodlarni to'kib chiqarishdir. Ig'vogarlik ko'pincha, sirtidan, orqa va ortdan, g'oyibona va pinhona bo'ladi. **G'iybatchilik** kishining hasad, ko'rolmaslik, aldash, makkorlik, riyokorlik, g'arazgo'ylik yaramas fe'l - atvorini bildiradi. G'iybatchilikka **hasadgo'ylik** yaqin bo'lib, u kishining muvaffaqiyatini ko'ra olmaslik, iztirobga tushish, fisqu - fujurlar bilan bog'liq salbiy hatti - harakatlardir. **Tuhmatchilik** kishini yaxshi bilmay, birovning gapiga laqillab ishonib, unga bo'htonlar, fisqu fasodlar yog'dirishidir.

Maqtanchoqlik o'z xislatu fazilatlarini ko'z - ko'z qilib, ko'p gapirib, o'z yaxshiligini minnat qilib yurgan odamning salbiy hatti - harakatlardir. **Takabburlik** kishining manmanlik, kalondimog'lik, shuhratparastlik kabi o'ta salbiy fe'l - atvoridir. **Yolg'onchilik** kishining dalilsiz, isbotsiz, asossiz gapirishi va ularni

¹ Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» Toshkent O'zbekiston, 1997, 131 -bet

² O'sha asar. 142-bet

tarqatishidir. **Qalloblik** kishining turmushda muttahamligi, aldamchilik, g'alamislik, qabihlik bilan bog'liq salbiy harakatlaridir. Ikkiyuzlamachilik kishini ko'rganda maqtab, ketgandan keyin unga malomat, uydurmalar yog'dirishidir. **Munofiqlik** hech narsadan, harom-harishdan, yolg'on-yashiqdan jirkanmay qilingan hatti - harakatlaridir. Yuqoridagilarning hammasi axloqning mezonlarini ifodalaydi.

O'zbekistonning mustaqilligiga va bozor iqtisodiyoti sharoitida axloqshunoslikning tushunchalari, qoidalari va mezonlarini hayotda, kishilar turmushi va ongida qaror toptirish har qachongidan muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mustaqillik davrida adolatlilik, vatanparvarlik, xalqlar do'stligi, halollik va rostgo'ylik kabi me'yorlarni xalqimizga singdirish hozirgi davrning muhim vazifalariga aylanmoqda. Chunki Prezident I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Biz shunchaki demokratik davlat emas, balki adolatparvar demokratik davlat qurishga intilayapmiz. Adolatga intilish xalqimizning ma'naviy ruhiy dunyosiga mos keladigan eng muhim xususiyat. Adolatparvarlik g'oyasi butun iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimiga singib ketishi, ijtimoiy ko'maklashuv mexanizmida o'z aksini topishi kerak. Endi O'zbekiston mustaqil bo'ldi. Uning har bir fuqarosi, har bir o'g'il - qizi Vatanga sodiq, sadoqatli bo'lishini burch deb bilmog'i kerak. Xullas, yurtboshimiz I.A.Karimov ta'lim berayotganidek: "Kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, ochiq ko'ngillilik, millatidan qat'iy nazar odamlarga xayrixolik bilan munosabatda bo'lish, o'zgalar kulfatiga hamdard bo'lish va o'zaro yordam tuyg'usi kishilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori hisoblanadi.

4. Insonning hayoti va turmushida, ayniqsa, yosh avlodning kamolot topishida, axloqiy voyaga etishida oilaning o'rni va vazifasi beqiyosdir. Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganidek: "Bola tug'ilgan kundan boshlab oila muhitida yashaydi. Oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf - odatlar bola zuvalasini shakllantiradi. Eng muhimi. farzandlar oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, xis etadi". Yurtboshimiz Yana uqtirganidek: "Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli an'analar: halollik, rostgo'ylik, or - nomus, sharmu - xayo', mehru - oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar eng avvalo oilada shakllangan". Bas Shunday ekan, oila va nikoh nima, ularning mohiyati, maqsadi va ahamiyatini bilish har bir fuqaro, har bir bo'lajak mutaxassis, yosh avloddan tortib keksa kishilargacha bilishi zarur va muhimdir.

Xo'sh, oila va nikoh nima? Oila so'zini lug'aviy ma'nosi haqida har xil nuqtai nazarlar bor. Masalan, Rimliklarda "oila" so'zi (Familia) dastlabki mulk egasiga bo'ysunadigan shaxslar (bu shaxslar mulkining bir qismi hisoblangan; mulk egasining o'z bolalari, xotini, asir, sotib olingan yoki meros bo'lib o'tgan qullar ham hisobga kirgan) majmuini bildirgan. "Ota" so'zi ham dastlab hozirgi ma'nodaga otani emas, balki o'ziga qarashli oilaning xo'jasi yoki egasi degan so'zni anglatgan. "Oila"ning lug'aviy ma'nosi boshqa bir manbaada quyidagicha izohlanadi: "Oila asli arabcha "ayolmand, niyozmand" ma'nolarini anglatuvchi "oil" so'zidan chiqqanligi "Farxangi zaboni tojikiyda qayd etilgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati" da ham bu so'zning arabchaligi ta'kidlanib, "er-xotin, ularning bola - chaqalari va eng yaqin tug'ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui, xonadon" ma'nosidagina izohlanadi. Har ikkala izohda ham so'zda ma'no yuki onalik bulog'idan suv ichgan

holda shakllanganligi yetarli ifodalanmagan. Bu jihatdan M. Fasmerning "Rus tilining etimologik lug'ati"da bu so'zga bergan izohi ajralib turadi. U "semya" so'zi ukraincha "xotin" ma'nosini anglatuvchi "semtsa" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, aslida "urg'ochi-samka" ma'nosini anglatganini, nihoyat er va xotin qo'shiluvi asosidagi birlashuvini anglati boshlaganini qayd etadi. Arabchada "zavja" deyilib, uning erkak bilan qo'shiluvidan bola - chaqa olamga kelib, ayolmandlik yuzaga kelgan, binobarin oila shakllangan"¹.

"Oila" so'zining lug'aviy ma'nosi uning mohiyatini anglashda va ta'kidlashda muhim negiz bo'ladi. Adabiyotlarda oilaning turli ta'riflari mavjud. SHundan eng mukammali quyidagidir: Oila — kishilarning tabiiy-biologik (jinsiy munosabatlar, bola tug'ish), iqtisodiy (mulkiy munosabatlar, uy - ro'zg'orni boshqarish), huquqiy (masalan, nikohni davlat yo'li bilan qayd etish), ma'naviy (er - xotin, ota - ona va bolalar o'rtasidagi mehr - muhabbat tuyg'usi va boshqa) munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birligi"². Professor A. Ortiqovning ma'ruza matnlarida, yosh olim F.Primovannng oila haqida quyidagi Yanada mukammalroq ta'rif keltirilgan: "Oila jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida, uning davomiyligini ta'minlovchi tabiiy - biologik, ijtimoiy ehtiyojlarning qonuniyati asosida shakllanib, takomillashgan kishilarning ijtimoiy - iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy - axloqiy munosabatlariga asoslangan barqaror ijtimoiy birligidan iborat"³. Darhaqiqat, oila er - xotin, ularning bola - chaqalari, eng yaqin tug'ishganlaridan iborat kishilar guruhi, boshqacha aytganda xonadondir. Chunki oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi, bir erkaknng o'zi yoxud bir ayolning o'zi oila bo'la olmaydi. Qolaversa, oila faqat er va xotindagina iborat emas. Oila er - xotindan tashqari urning ota - onasi, ya'ni qaynota va qaynonalar, farzandlar, uka va singillardan iborat ko'p bo'g'inli xonadon. Uning har bir a'zosi o'z mavqeiga ega, shu oilaning ichki intizomiga buysunib yashaydi. Shu ma'noda oila jamiyat ichidagi jamiyatdir. Bu jamiyatning o'z saltanati bor: Bunda minglab tasodiflar jarayonida er - xotin muhabbati sinovdan o'tadi, shu sinov jarayonida ular bir - birlarini Chuqurroq tushuna boradi, bir - birlarini qadrlashni o'rniga qo'yadigan bo'ladi, bir - birlariga kechirimli bo'lishadi, er - otaga, xotin - onaga aylanadi, farzandlarni tarbiyalab elga qo'shadi, orzu - xavas ko'radi. Shu ma'noda oila inson hayotiga to'kislik bahsh etadi, jamiyatning muqaddas maskani sifatida sadoqat sarchashmasiga aylanadi. Oila ana shu asoslarga tayangan holda kishilik tafakkuri va ijtimoiy harakatining ulug' kashfiyoti bo'ldi. Demak, oila-jamiyatning asosiy bo'g'ini, yacheykasi bo'lib, unda er - xotinlik, ota - onalik, farzandlarning va tug'ishganlarning o'zaro shaxsiy qarindoshlik va mulkiy maqsadlari, manfaatlari va huquqlari bilan bog'liq munosabatlar mujassamlashgandir. Kishilar uchun muqaddas dargox bo'lgan oila insonlarning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy munosabatlari zahirida vujudga keladi. Albatta oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi. Bu jarayonda eng avvalo ikkala jins o'rtasidagi kelishuv, ya'ni nikoh asosiy rol o'ynaydi. Chunki oila taqdiri rasmiy - nikohiy tus olishidan boshlanadi, shundagina er - xotin oldida, xotin er oldida, ular ota - ona

¹ Safarov O, Maxmudov M. Oila ma'naviyati. Toshkent, "Ma'naviyat", 1998, 11-bet.

² O'zbekiston Milliy entiklopediyasi 8-jild

³ Ortiqov A. "Etika asoslari" kursidan leksiya matnlari, - T.: 1999, 95-bet

sifatida farzandlaru qavm - qarindoshlar, mahalla - ko'y, qisqasi jamiyat oldida, o'z navbatida farzandlar ham o'z ota - onalari va el oldida ma'suliyat sezadilar va burchli ekanliklarini his etib yashaydilar.

Xo'sh, nikoh nima? Nikoh ham arabcha so'z bo'lib, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: Er - xotinlikni shariat yo'li bilan rasmiylashtirish marosimi va shu marosimda domulla tomonidan o'qiladigan shartnoma ma'nosiga ega ekanligi qayd etilgan". Boshqa lug'atlarda ham nikoh "Er - xotinlikning yuridik (huquqiy) ravishda rasmiylashtirilgan oilaviy ittifoqi, "nikoh ahdi", "er-xotinlik, uylanish" ma'nolarida ishlatilgan.¹ Nikoh to'g'risida ham turli ta'riflar bor. Shundan eng ma'quli quyidagi ta'rifdir: "Nikoh ikki jinsdagi shaxslarning oilaviy munosabatlarda ishtirok etish uchun o'zaro ahdlashuvidir".² Nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FXDYO) bo'limida tuziladi va rasmiylashtiriladi. Demak, nikoh - oilaning faqat huquqiy asosi bo'lib, erkak bilan ayolning bir - biriga va bolalariga, ya'ni bir oilaga mansub kishilarning bir - birlari oldida va jamiyat oldida huquq va majburiyatlarini, axloqiy va huquqiy ma'suliyatini belgilaydigan oilaviy ittifoqidir. Demak, oila nikoh asosida vujudga keladi. Lekin oila va nikoh aynan bir tushunchalar emas. Oila - nikoh va qon-qardoshlik bilan bog'langan kishilarning tarixan shakllangan ittifoqidir, eng avvalo, er va xotin, ota - onalar bilan bolalar o'rtasidagi munosabatlardir. Nikoh - oilaning faqat huquqiy asosi bo'lib, bir oilaga mansub kishilarning, eng avvalo, er va xotinning va farzandlarning bir - birlari oldida huquq va majburiyatlarini, axloqiy va huquqiy ma'suliyatini ifodalaydi.

Oila va nikoh tarixiy hodisa bo'lib, ular jamiyatning kelib chiqishi va taraqqiyotida azaldan mavjud bo'lmagan. Oilaning kelib chiqishi hali batamom oydinlashtirilgan emas. Bu to'g'rida turlicha nuqtai - nazarlar mavjud. Mutaxassislarning aksariyatining fikricha, oila va nikoh munosabatlarining evolyutsiyasi quyidagicha yuz bergan: Ibtidoiy tuzumning avvalida (ilk va so'nggi paleolit chegaralarida) umuman oila va nikoh bo'lmagan, u davrda promiskuet deb nomlangan tartibsiz jinsiy aloqalar odati hukm surgan, ya'ni to'dadagi har bir ayol barcha erkaklarniki va har bir erkak barcha ayollarniki hisoblangan. Keyin bu aloqalar o'rini guruhiy nikoh egallagan. Guruhiy nikohda bir urug'dagi hamma erkaklar boshqa urug'ning barcha ayollariga er bo'lish huquqiga ega bo'lganlar. So'ngra esa mazkur jamiyat oilasining asosiy shakli sifatida juft oila paydo bo'lgan. Juft nikohda esa er - xotin hisoblangan erkak va ayol o'z urug'larida yashagan. Bu oila qarindoshlikni ham ota tomonidan (otalik davri), ham ona tomonidan (onalik davri) hisoblab borgan, lekin bu oilalarda hali er - xotin nikohi barqaror, alohida xo'jalikka ega emas edi. Bu davrda (bronza davri boshlanishi va temir davrida) tabiiy faktor o'z vazifasini tugalladi, ya'ni jinsiy munosabatlar doirasida qon - qardoshlar istisno qilindi, jinsiy munosabatlar faqat bir erkak va bir ayol munosabatlariga aylangan nikohda xotin er bilan yashash uchun uning urug'iga ko'chib o'tgan. Monogam (yakka nikohlik) oila paydo bo'ldi. Nihoyat individual oila bo'lib, bu kichik oilada nikoh er - xotinni hamda ularning bolalarini bir - biri bilan mustahkam

¹ Qarang: Safarov O, Mahmudov M. Oila ma'naviyati. -T.: 1997, 15-bet.

² Davlat va huquq asoslari. Izohli lug'at, -T.: "O'qituvchi", 1996, 49-bet

bog'laydi. Bu holat xususiy mulkchilik rivojlana boshlab ibtidoiy jamoa tuzumi emirilayotgan davrga to'g'ri keladi.

Oila shakllari nikoh xarakteriga qarab ham bir -biridan farq qiladi: 1) Poligam (ko'p nikohlik) va monogam (bir nikohlik) oila; 2) hukmronlik kimning qo'lida bo'lishiga qarab oila patriarxal (ota yoki aka-ukalarning biri tomonidan boshqariladigan) matriarxal (ona tomonidan boshqariladigan), 3) demokratik (er -xotinning tengligiga asoslangan) oilaga bo'linadi. Hozirgi jamiyat oilasi "demokratik" olianing tipik shaklidir.

Mashhur amerikalik faylasuf Jorj SaktaYana (1803-1952) ta'kidlaganidek: "Oila, bu — tabiatning shoh asarlaridan biriga aylandi". Fransuz yozuvchisi V. M. Gyugo (1802-1885): "Oila - jamiyatning duru gavhari", — degan edi. Buyuk tatar olimi Rizouddin ibn Faxruddin (1848-1917) "Oila" asarida Shunday degan edi: "Millatlar sharaflari yuqori martabaga ko'taradigan narsa millionlar ila sanalmoqda bo'lgan askarlaru dunyoda eng buyuk va zo'r bo'lgan kemalar emas, balki eng oz e'tibor beradiganimiz, yo bo'lmasa hech bir zamon e'tibor bermasdan keladiganimiz bo'lmish oiladir. Oila nizomsiz bo'lsa, uning yomon oqibati butun millatga ta'sir etar va shu sababdan fazilat yeriga razolat, taraqqiyot o'rniga tubanlik negiz ko'rar. Xudoning o'zi asrasinku, agarda bir millatga bunday hol ro'baru kelsa, u millat kitobining so'nggi varag'i ochulg'usidir"¹.

Oila - jamiyat taraqqiyotiga faol ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy hodisadir. Uning eng muhim sotsial vazifalari qatoriga inson zotini davom ettirish, oila a'zolarining turmush maishatini, bo'sh vaqtini qondirishni uyushtirish kabilar kiradi. "Oila haqida gapirar ekanmiz, — deb ta'kidlagan edi Prezidentimiz I. A. Karimov, oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf -odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanini tan olishimiz darkor". Xullas, oila - jamiyatning eng kichik yacheykasi va asosiy bo'g'inidir. Unda kishilik urug'ini davom ettirish va uni tarbiyalash vazifalari amalga oshiriladi.

Oilaviy munosabatlar ma'lum huquqiy va axloqiy asoslarga ega. Bu masalalar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan "Oila kodeksi"da batafsil bayon qilingan bo'lib, ularning asosiy vazifalari oilani mustahkamlash, oilaviy munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir - biriga yordam berish hamda oila oldida uning barcha a'zolarining mas'ulligi hissi asosida ko'rishdan, biron bir shaxsning oila masalalariga O'zboshimchalik aralashishiga yo'l qo'ymaslik, oila a'zolari o'z huquqlariga to'sqinliksiz amalga oshirishini hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta'minlashdan iborat. Oilaviy turmushda ota - onalar quyidagi huquqlarga ega bo'ladi va bajarilishi ularning burchlari hisoblanadi:

- 1) bolalarga ism - sharif va familiya qo'yish;
- 2) ularning fuqaroligini va millatini belgilash;
- 3) o'z bolalariga vakillik qilish, ya'ni ular xali huquqiy muomalaga layoqatsiz ekanlar, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish;

¹ Rizouddin ibn Faxruddin. Oila, -T.: "Mehnat", 1991, 7-bet.

4) o'z bolalarining istiqomat joylarini belgilash va ularni qonunsiz ushlab turgan shaxslardan talab qilib olish;

5) o'z bolalarini tarbiyalash, ularga nafaqalar berish va hokazo.

Ota-ona o'z bolasiga qaramasa, tashlab ketsa, jinoyat yo'liga o'tib burchlarini bajarmasa ular otalik, onalik huquqlaridan mahrum etilishi mumkin hamda ular keyinchalik farzandlaridan nafaqa olish huquqlaridan ham mahrum bo'ladilar. O'z navbatida, farzandlar ham ota - onalarining oldida o'z burchlarini bajarishlari shart bo'lib, bularga mehnat qobiliyatini yo'qotganda, kasal bo'lganda, boquvchisiz qolgan ota - onalarga g'amxo'rlik qilish va hokazolar kiradi.

Oilaviy munosabatlar axloqiy asoslarga ham ega. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Oila muqarrarligini ta'minlovchi birinchi omil — Ona, ahli ayolning pokizaligi, oqilaligi, mehr - muruvvati, sadoqoti va vafodorligidir". Oilaning eng muhim axloqiy asoslariga sevgi - muhabbat, vafodorlik, mehr - oqibatlilik, izzat - hurmatli bo'lish kabilar kiradi. Oilaning asosiy bosh axloqiy asosini ikki jinsga mansub kishilarning erkak va ayolning sevgi va muhabbati, bir - birini anglagan holda birgalikda yashash va ko'payish istagining jamiyatni to'ldirish, ya'ni inson zotini ko'paytirish, o'z avlod ajdodini davomiyligini saqlash, eng muhimi, ularni iqtisodiy va ma'naviy - axloqiy jihatdan mukammallashtirish yo'lida birgalikda qiladigan hatti - harakatlarining jami tashkil etadi. Oilaviy axloq asosini ikki jins o'rtasidagi sevgi - muhabbat tashkil qiladi.

Ilmiy tadqiqotlarda sevgi - muhabbatning to'la ma'nodagi ta'riflari yo'q. Falsafiy qomusda: Sevgi - shaxsning boshqa shaxsga beg'araz va beqiyos intilishida namoyon bo'luvchi hissiyotdir, deb ta'riflanadi¹. Etikaga oid qo'llanmalar va lug'atlarda berilgan ta'riflarga ko'ra, sevgi - muhabbat kishilarning o'zaro manfaatdorliga va mayliga asoslangan hissiyoti, ikki jinsdagi yoshning bir -biriga moyil bo'lishi, bir - birini bir qarashning o'zida tushuna bilishi, bir-biriga hamisha yon bosishlari, bir - birlarini butun umr bo'yi ardoqlashlaridir².

Professor A. Ortiqovning ta'kidlashicha, sevgi —muhabbatning uchta: tabiiy (biologik), ijtimoiy va shaxsiy mezonlari bor. Masalan, muhabbatning tabiiy mezoniga sevishganlarning nikoh haqida qonunida belgilangan yoshga etganligi, ularning yoshidagi yaqinligi, har ikki jinsning sog'lomligi va hokazolar kiradi. Sevgining ijtimoiy mezoniga sevishganlar ota - onasining ijtimoiy - iqtisodiy, moddiy ahvoli, Chunonchi bo'lg'usi kelin-kuyovlar to'yini qilishga tayyorlik darajasi, ularga maxsus yoki qulay xonalarning mavjudligi, kelin ixtiyoriga mahr belgilashga imkoniyat bor-yo'qligi, bo'lg'usi oilani moddiy jihatdan ta'minlashga tayyor va tayyor emasligi va hokazo masalalar kiradi. Sevgi - muhabbatning shaxsiy mezonlariga sevishganlarning oilaviy munosabatlarga xos dunyoviy va diniy dasturlardan xabardorligi, ularning bir - birlarini har tomonlama yaxshi bilishlari va hokazolar kiradi. Ana shu uch omilga ozmi-ko'pmi javob beradigan sevgi abadiydir, ularga mos kelmaydigani vaqtinchalik, o'tkinchidir. Ana shu uch mezonga javob beruvchi yigit va qiz oila qurishga haqlidir.

¹ Filosofskaya entiklopediya, - M : 1964, 165-bet.

² Qarang: Uzoqov H, G'oziyev E, Tojiyev A. Oila etikasi va psixologiyasi, -T : "O'qituvchi", 1992, 69-, 75-, 76-betlar

Oilaning axloqiy asosini vafodorlik fazilati tashkil etib, bunday erkak va ayollar har qanday chigal vaziyatda ham do'stlik rishtalarini uzmaydilar, bir - birlari uchun kerak bo'lsa jon fido qilishdan ham qaytmaydilar, ular orasida g'oyat kuchli ma'naviy boylik va sodiqlik, hamkoru hamnafaslik vujudga keladi.¹ Oilaning axloqiy asosini mehr - oqibatli bo'lish, bir - biriga izzat - hurmat ko'rsatish ham tashkil etadi. Oilaviy hayotda bunday fazilatlar bo'lmasa, bunday oila azob va mashaqqat maskaniga aylanadi. Shuning uchun mehr - oqibatli bo'lish, bir - birlariga izzat - hurmat ko'rsatish har bir erkak va ayolning hamda farzandlarining muqaddas burchidir.

Insonning, ayniqsa, yosh avlodning axloqiy kamol topishida oilaning o'rni va roli benihoya katta. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Halollik, rostgo'ylik, or - nomus, sharmu hayo, mehru oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar eng avvalo oilada shakllanadi". "Oila axloqi va odobi" nomli to'plam mualliflari X. Uzoqov, E. G'oziev, L. Oripova oila va axloq masala haqida keng va teran fikrlar yuritib, jumladan bunday yozganlar: "Oila ijtimoiy - tarixiy xususiyatga va muayyan tuzilishga ega bo'lgan ijtimoiy guruhning ko'rinishidir". Ularning fikricha, oila jamiyatning boshlang'ich hujayrasi, o'g'il - qizlarning axloqi, madaniy darajasi, qobiliyati, aql - zakovati, fikr yuritishi, xayollari, muloqati, xulq - atvori, e'tiqodi va ilmiy dunyoqarashi kabilarga yuqori darajada tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan nur, ziyo makonidir.

Oilada farzandlar tarbiyasida asosiy o'rinni ota - ona, undan keyingi o'rinni o'rta va oliy maktab, so'ngra mahalla, yoshlar ishlayotgan jamoa, ommaviy axborot vositalari o'ynashi lozim. Bu jarayonda har bir oilaning mavqei, iqtisodiy jihatdan ta'minlanganligi, oilaviy sarf - xarajatlar, uy xo'jaligini yuritish, oilaviy urf - odatlar, rasm - rusumlar, qarindoshlar va boshqalar bilan bordi-keldi munosabatlari, farzandlar tarbiyasi haqidagi Sharq mutafakkirlari, o'zbek ma'rifatparvarlari o'gitlari va ta'limotlarini o'qish hamda ularni hayotda qo'llash, o'quv va mehnat jamoalari, madaniyat va san'at muassasalari, gazeta, jurnal, radio, televidenie va hokazo kasblar katta rol o'ynaydi.

Mustaqil O'zbekiston taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti sharoitida oilani mustahkamlash hamda takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Chunki, birinchidan, O'zbekiston aholisining deyarli yarmi maktabgacha va maktab yoshidagi bolalardir. Ikkinchidan, sog'lom avlod o'stirish kelajagimiz garovidir. Uchinchidan, bu muqaddas zaminda yashayotgan har qaysi inson o'z farzandining baxtu - saodati, fazlu - kamolini ko'rish uchun butun hayoti davomida kurashadi, mehnat qiladi, o'zini ayamaydi. Sharqda qadim - qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va hamjihatlikka erishiladi. Binobarin, mahalla, yurt mustahkam bo'lsagina davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. To'rtinchidan, Respublikamizda 3,5 milliondan ziyodroq oila bor. Har yili 200 mingdan ortiq oila tashkil topayapti; 700 ming go'dak dunyoga kelyapti. Shu boisdan mustaqilligimizning yuksalishi va bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida oilani mustahkamlash va takomillashtirishga alohida e'tibor berishmoqda. Mustaqillik munosabati bilan O'zbeklarning oilaviy hayotida ta'qiq ostida bo'lgan

¹ Qarang: A. Ortiqov. "Etika asoslari" kursidan leksiya tekstlari, 95-96 betlar.

ba'zi xususiyatlarni tiklash masalasi hozir hal qilinmoqda. Jumladan, hovli-joylarni qurishda milliy xususiyatlar hisobga olinib, ichki va tashqi hovlilardan iborat qilinmoqda. Xuddi shuningdek, "Sog'lom avlod uchun" ordenining ta'sis etilishi, oilalarni ijtimoiy himoyalashning kuchaytirilganligi, onalik va bolalik to'g'risida alohida g'amxo'rlik qilinayotganligi, 1998-yilni oila yili, 1999-yilni ayollar yili deb e'lon qilinishi, O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasining tashkil topishi va uning faoliyatining kengayib borayotganligi, O'zbekiston Respublikasida bolalar jamg'armasining tashkil etilishi, "Oila" Respublika ilmiy amaliy markazining ishlay boshlaganligi va hokazolar fikrimizning dalilidir. Bularning hammasi Prezidentimiz I.A.Karimovning "Xotin qizlarga munosabat jamiyatimizning ma'naviy, axloqiy etukligining o'lchovi bo'lib xizmat qilishi kerak" degan ko'rsatmalari amalga oshirilayotganligining ifodasidir.

Fuqarolik jamiyati deganda - mamlakatning har bir fuqarosiga iqtisodiy va siyosiy turmushini o'z ixtiyori asosida qurishga to'la erkinlikni kafolatlovchi ma'lum ijtimoiy tizim nazarda tutiladi.

Fuqarolik jamiyatida davlat faoliyati yuzasidan fuqarolarning nazorati o'rnatiladi, davlatning ko'pgina funksiyalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlariga o'tadi.

Fuqarolik jamiyati insoniyat sivilizasiyasining mahsuli hisoblanadi.

Fuqarolik jamiyati mavjudligining muhim belgilari quyidagilardan iborat:

- ko'ppartiyaviylik tizimining mavjudligi;
- jamiyat hayotida ommaviy axborot vositalari mavqeining balandligi;
- o'zini o'zi boshqarish organlari vakolatlarining kengligi
- siyosiy va mafkuraviy fikrlar xilma-xilligiga shart-sharoitning yaratilganligi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda erkin fuqarolik jamiyatini qurish bo'yicha katta ishlar amalga oshirilmoqda. Erkin fuqarolik jamiyati qonun ustuvor, ijtimoiy adolat hukmron bo'lgan, insonning huquq va erkinliklari oliy o'ringa ko'tarilgan jamiyatdir.

Respublika Prezidenti Islom Karimovning "O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li", "O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari", "O'zbekiston XXI asr bo'shasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" risolarida erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'llari va bu sohadagi vazifalar ilmiy jihatdan asoslangan.

Biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyatining mazmun mohiyati Prezident I.Karimov tomonidan shunday ta'riflanadi: "Biz uchun fuqarolik jamiyati - ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishiga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi".

3-mavzu: Estetika fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Estetik tafakkur tarixi va uning asosiy bosqichlari.

Reja:

1. Estetika fanining predmeti, vujudga kelishi va asosiy tushunchalari.
2. Estetika fanining ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'рни.
3. Estetik tafakkur tarixi va uning asosiy bosqichlari.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: nafasot, estetik tafakkur, mumtoz nafasotshunoslik, din, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika, ekologiya, estetik baholash, estetik tafakkur, estetik faoliyat, estetik bilish, odob estetikasi

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan. O'zbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yo'lida qo'lga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati, tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazish, joylarda tashkiliy-amaliy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.

2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2010-yil.

3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasi.-"Xalq so'zi" gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.

4. I. A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch", – T.: "Ma'naviyat", 2008- yil.

5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.

6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: "O'zbekiston", 2000-yil

7. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

8. Karimov I.A. "Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezon bo'lsin", -T., 1994-yil.

9. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

10. Avloniy A. "Turkiy guliston yoxud axloq", -T.: 1992-yil.

11. Abdulla Sher, B.Husanov, E.Umarov. Estetika. (Uslubiy qo'llanma),-T.: Universitet, 2008.

12. Kagan M. Estetika kak filosofskaya nauka. Spb., 1997.

1. Olamdagi maxluqotlar orasida aql-idrok sohibi bo'lgan Odamga yorug'likni qorong'ulikdan (kunni tundan), ranglarni (oqni qoradan) farqlay olish, mushohada etish, qo'yingki, nafasot, go'zallik, ezigulik, ulug'vorlik, olijanoblik olamiga intilish bilan birga xunuklik, xudbinlik, loqaydlik, johillik, pastkashlik kabi illatlarga qarshi kurash olib borish qobiliyati in'om etilgan. Inson shu qobiliyati tufayli o'zligini

anglab, komillik sari intilib kelmoqda. Insonning o'ziga, o'zi yashayotgan turmush muhitiga havodek zarur bo'lgan go'zallik, nafosat dunyosini yaratishdagi mashaqqatli mehnati tufayli shu qadar ulug'vor ahamiyatga molik bo'lgan ma'naviy boyliklarni vujudga keltirgan. Ularga hayrat bilan boqib, insonning aql - nafosat qudratiga tahsinlar aytamiz.

Nafosat va go'zallik dunyosi shu qadar xilma-xil, rango-rang, jozibali, ehtirosli, mo'jizali, sehirliki, unda moddiy go'zallik bilan ma'naviy go'zallik uyg'un holda chiroy ochildiradi. Insonning nafosat olamini anglashga intilish atrof - voqelikni anglashga intilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Inson moddiy go'zallik dunyosini bunyod etish jarayonida ma'naviy go'zalliklarni ham kashf eta borgan, ya'ni nafosat olamining yaratilishi jarayoni uni anglash, mushohada etish jarayoni bilan uyg'unlikda sodir bo'lgan.

Nafosat olamini yaratish bilan bir qatorda uni anglash, idrok etish, o'zlashtirish maqsadi, ya'ni nafosat olamini tadqiq va tahlil etish zaruriyati paydo bo'ldi. Ayni mahalda bu zaruriyat nafosat (estetika) sohasidagi bilim va tajribalarni to'plashga imkon yaratdi. Nafosat odamni o'rganadi, tadqiq va tahlil etish zaruriyatini voqelikka aylantirish, mazkur sohada ilmiy tadqiqot ishlari olib borish, uning mohiyatini odamlarga anglatish, o'qitish kabi maxsus vazifalarni estetika fani va o'quv darsi bajaradi.

«Estetika» atamasi Yunoncha «estezis», ya'ni hissiyot, sezish, hayajon qo'zg'ash ma'nolariga ega bo'lgan so'zdan olingan. Lekin bu so'z tor mazmun doiradan allaqachonlar chiqib ketgan. Aslini olganda, estetika fani va o'quv darsi falsafiy bilimlar majmuida o'ziga xos, alohida ahamiyatga molik bo'lib, u bir tomondan, insonning atrof - muhit, voqelikka munosabatini, ikkinchi tomondan, go'zallik va xunuklik qadriyatlari doirasidagi olamni yaratish jarayonidagi faoliyatini namoyon etadi.

Estetika fanining bu ikki tomoni mutanosibligi nihoyat darajada murakkab tizimga ega bo'lib, uni soddalashtirib qolipga solishga urinishlar ko'p hollarda kulgili vaziyatlarga olib keladi. Uning bir tomonini bo'rttirib, ikkinchi tomonini unga bo'ysundirib qo'yish ham estetika fani mohiyatini buzilishiga olib keladi. Masalan, atrof - voqelikni go'zallik mezonini bilan baholashni bo'rttirib yuborish estetikani faqat «go'zallik falsafasi» qolipiga zo'rlab sig'dirishga, inson badiiy faoliyati sohasini esa faqat «san'at falsafasi» darajasiga tushirib yuborishga sabab bo'ladi.

Estetikaning fan, keyinchalik esa o'quv darsi sifatida shakllanishi jarayonida uni bir qator mustaqil bilim sohalariga bo'lib yuborishlar, ya'ni estetikani «estetik qadriyatlar nazariyasi», «estetik idrok etish nazariyasi» va «umumiy san'at nazariyasi» sohalariga ajratib o'rganish hamda o'qitish maqsadga muvofiq deb ko'rsatilgan edi.

Insonning estetik faolligi jarayonida tabiat va jamiyat qadriyatlari munosabatlari tizimidagi estetik xususiyatlar (go'zallik va xunuklik, ulug'vorlik va pastkashlik, foxishalik va kulgilik) qonuniyatlari namoyon bo'ladi. Insonning estetik faolligi sifati va darajasi esa estetik qadriyatlar bilan estetik baholash qobiliyati, estetik idrok etish bilan estetik amaliyot o'rtalaridagi uzviy aloqadorlik madaniyatning barcha sohalaridagi badiiy va estetik o'zaro bog'liqlik mezonlari bilan o'lganadi.

Estetika fani hech vaqt faqat atrof - voqelikni estetik va badiiy idrok etish qonuniyatlarini o'rganish bilan chegaralanib qolmay, u tadqiq va tahlil ishlarini istiqbol maqsad - manfaatlariga yo'naltirib turgan. Estetikaning istiqbolga mo'ljallanganligi shu bilan izohlanadiki, u voqelikni nafosat nuqtai nazaridan baholashda, badiiy mezon o'lchovlarini ilmiy jihatdan ishlab chiqib, amaliy faoliyatga tatbiq etishda o'z ifodasini topadi.

Insonning estetik tafakkuri shakllanib, rivojlanib, takomillashib borgan sari uning ijtimoiy - ruhiy, mafkuraviy - g'oyaviy, siyosiy - ma'naviy intilishlari ham tobora tiniqlashib boradi. Chunki, estetik tafakkur insonning maqsad - manfaatlarini estetik - badiiy vositalarda nazariy asoslab beradi, estetik madaniyat va badiiy amaliyot asoslarini o'rganish, tahlil qilish bilan boyitadi, estetik nazariyalarning falsafiy asoslarini ochib beradi, voqelikni estetik in'ikos etish jarayonlarini ko'rsatib beradi.

Shunday qilib, *estetika fani va o'quv darsi voqelikni estetik mushohada etish va badiiy ijod jarayonlarining uzviy mutanosibligini namoyon qiladi va ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, estetika — bu nafosat olami, san'at va badiiy ijod jarayonlari qonuniyatlarini his-tuyg'u, sezgi-idrok qilish vositalari orqali o'rganadigan va o'rgatadigan fandır.*

Estetika mavzui bilan bevosita aloqador bo'lgan «estetik munosabat», «borliqni estetik o'zlashtirish», «estetik baholash», «estetik tafakkur», «estetik faoliyat», kabi o'zaro yaqin, ma'nodosh bir qator tushunchalar bor. Ular orasidagi «borliqni estetik o'zlashtirish» tushunchasi qolgan «estetik munosabat», «estetik bilish», «estetik tafakkur», «estetik faoliyat» tushunchalarini ham qamrab oladi. Shu bois estetika fani insoniyat tomonidan borliqni estetik o'zlashtirish mohiyati va qonuniyatlarini o'rganadi, desak to'g'riroq bo'ladi. Borliqni estetik o'zlashtirish esa san'atning asosiy mazmunini tashkil etadi. Shu bois estetika fani san'atning asosiy-uslubiy metodologik zamini bo'lib xizmat qiladi.

Estetikaning borliqni estetik o'zlashtirish mohiyati va qonuniyatlari haqidagi fan sifatida o'ziga xos bir qator fazilatlar bor. Estetika fani inson tevarak - atrofidagi moddiy va ma'naviy boyliklarning barchasini qamrab olishga, inson faoliyatining barcha jabhalaridagi nafosat olamini san'atning barcha turlari vositasida chuqur o'rganishga da'vat etadi. San'at esa estetik boyliklarni yaratish manbaidir. San'atni ilmiy jihatdan tahlil va tadqiq etish barobarida esa estetik faoliyatning barcha ko'rinishlariga ilmiy jihatdan yondashish uchun zamin yaratiladi. Shu bois san'at va badiiy ijodning tabiati va mohiyatini o'rganish, qonuniyatlarini o'zlashtirish go'zallik — nafosat (estetika)ning barcha sifat darajalarini o'rganish uchun kalit vazifasini o'taydi. Bu jabhalarga san'atning umumiy nazariyasi (san'atning tabiati, mohiyati, taraqqiyoti va faoliyatining mushtarak qonunlarini anglatuvchi), estetika fanining xususiy - uslubiy asoslariga oid tadqiqotlar (mavzui, ilmiy maqomi, burch vazifalari, usul - uslublarining o'zaro munosabati masalalari), moddiy boyliklar yaratish estetikasi (mehnat qilish jarayonida moddiy ishlab chiqarish sharoiti va mahsulida estetik jihatlar masalalari), muhandislik - loyihachilik faoliyati va ilmiy - tadqiqot ishlari sohasida estetik jihatlar, tabiat estetikasi (tabiatga munosabat masalasida o'ziga xosliklarni anglash va tabiatdan foydalanishga oid estetik omillar), insoniy munosabatlar estetikasi, kundalik turmush va odob estetikasi kabi bir qancha

sohalarni kiritish maqsadga muvofiqdir. Hozir jahon estetika fanida bu jabhalarning har biri estetika tarkibiga kiruvchi mustaqil maxsus o'quv kurslari darajasiga ko'tarilgan. Estetika fani esa bu maxsus o'quv kurslarining uslubiy-metodologik asosini tashkil etadi.

2. Estetika fani falsafiy bilimlar tizimida o'ziga xos o'rin egallaydi. U eng avvalo, falsafiy bo'lib, uning nazariy va uslubiy asoslarini falsafiy tafakkur nazariyasi va tarixi tashkil qiladi. Masalan, voqelikni estetik va badiiy o'zlashtiradi jarayonlarini. o'rganishda xolislik, tarixiy yondashish, bilish jarayonida amaliy tajribaning ahamiyati kabi uslubiy asosni qo'llash ijobiy samaralarga olib kelishi mumkin.

Bilish nazariyasi vositasida san'atning bilish tabiati, voqelikni badiiy-ramziy ifodalash bilan ilmiy tadqiq etish o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro farazlar, voqelikni badiiy vositalar orqali tasvirlashning ijodiy tabiati, san'at asarlaridagi shartlilik va badiiy haqiqat kabi estetika fanining juda ko'p nazariy hamda uslubiy asoslari muammolarini echish, ularga javob izlab topish mumkin.

Bilish nazariyasining boshqa aqidalari — ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi, ma'naviy hayot xilma - xil shakllarining o'zaro bir - biriga ta'sir o'tkazishi, iqtisodiy zamin bilan ijtimoiy ong turli shakllari o'rtasidagi bilvosita aloqadorlik va bog'liqlik kabi masalalar ham estetik ong, badiiy ijod va san'at tabiati hamda xususiyatlarini ilmiy tushunishga yordam beradi.

Ayni mahalda estetika fani mustaqil bilim sohasini tashkil etgan holda falsafaning ravnaq topib borishiga ham o'zining hissasini qo'shadi. Masalan, bilish nazariyasining Yanada rivojlanib, mazmunan boyib borishida badiiy bilish ham muhim o'rin tutadi. Bilish nazariyasi, badiiy madaniyat qadriyatlarini, voqelikka estetik munosabat, estetik tushunchalar, ayniqsa, ijtimoiy ong, uning nisbiy mustaqilligi haqidagi fikr - mulohazalar ham ko'p jihatdan san'at bilan bog'liqdir.

Estetika fani mazmunan sotsiologiya — keng ijtimoiy bilimlar doirasi bilan aloqadordir. Estetika *sotsiologiya* fani bilan uch tarkibiy qism orqali bog'lanadi: birinchidan, ijtimoiy voqea va hodisalar hamda jarayonlarning uslubiy asosi hisoblangan *umumsotsiologiya nazariyasi* estetikaning ham ilmiy-nazariy asosi bo'lib xizmat qiladi; ikkinchidan, sotsiologiya *ijtimoiy voqea-hodisalarning xususiy, alohida, nisbiy mustaqil sohalari* (siyosat, davlatlar, millatlar, san'at turlari va ko'rinishlari)ni qamrab olgan holda estetika va badiiy ijod jarayonlarining ayrim jabhalari bilan uzviy bog'liqlikda namoyon bo'ladi; uchinchidan, aniq sotsiologik tadqiqotlar orqali olinadigan dastlabki *ijtimoiy axborotlar* (ma'lumot — bilimlar) estetik va badiiy faoliyat jarayonlarini ham qamrab oladi.

Shunday qilib, estetika sotsiologiyaning barcha bilish darajalari bilan u yoki bu ko'rinishlarda o'zaro aloqadorlikda bo'lib, bu aloqadorlik xilma - xil yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, estetika umumsotsiologik nazariyaga tayangan holda o'zining g'oyaviy - mafkuraviy, ijtimoiy - siyosiy, ma'naviy -axloqiy yo'nalishlari va maqsadlarini shakllantiradi. Sotsiologiya san'at bilan jamiyat o'rtasidagi turli - tuman aloqalarni tadqiq etadi. Lekin san'at sotsiologiyasi estetikaning sotsiologik muammolari bilan to'la qo'shilib ketmaydi. Chunki, san'at sotsiologiyasi bilan estetikaning sotsiologik muammolari o'rtasida katta farq bor. Estetika nafaqat san'at, balki voqelikni estetik o'zlashtirishning barcha shakllariga taalluqli bo'lgan

sotsiologik masalalar echimi bilan ham shug'ullanadi. Yana bir farq shuki, estetik mo'ljal hamisha san'atning xususiyatlarini ochishga qaratilgan bo'ladi. San'at sotsiologiyasining asosiy vazifasi esa umumsotsiologik qonunlarning san'at sohasida amal qilishidir. Shuningdek, san'at sotsiologiyasining tushuncha vositalari ham o'ziga xosdir. Masalan, «jamiyatning badiiy hayoti» tushunchasi sof estetikadan ko'ra ko'proq sotsiologiyaga taalluqlidir. Estetikaning sotsiologik muammolari bilan sotsiologiya fanining ayrim sohalar o'rtasidagi farq va chegaralar shartli bo'lib, san'atning ijtimoiy xususiyatlarini tadqiq qilishda mazkur farqlar va chegaralar yo'qolib ketishi mumkin.

Sotsiologiya bilan *estetika* fanining uzviy bog'liqligi bo'sh vaqt tizimida san'atning o'rni shaxsning estetik madaniyati bilan mehnat faoliyati o'rtasidagi aloqadorlikka taalluqli bo'lgan ma'lumot va axborotlarni jamlash va ilmiy qayta ishlab chiqishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Estetika fani *ruhiyatshunoslik* (psixologiya) fani bilan ham chambarchas bog'liq. Buni estetika tafakkur taraqqiyotining barcha bosqichlarida kuzatamiz. Bu yaqinlikning asosi shundaki, voqelikka estetik munosabatning barcha tomonlari estetik did yoki estetik his-tuyg'u, badiiy ijod yoki badiiy idrok qilish jarayonlarining hammasi ruhiyat mezonini bilan o'lchanadi. Chunki, estetika u yoki bu darajada insonning ruhiy, his-tuyg'u holatini ifodalaydi.

Ruhiyatshunoslik fani estetik munosabatlarning barcha tamoyillarini, jumladan, badiiy ijod va idrok jarayonlarini amaliy va nazariy jihatdan tadqiq etadi. Ayni mahalda estetika fani inson ruhiy hayotining eng murakkab va nozik tomonlarini qamrab oladi. Estetikaning tarkibiy qismlarini *ruhiyatshunoslik* fanining erishgan yutuqlari va xulosalaridan keng foydalanmasdan turib tasavvur etib bo'lmaydi. Ayni paytda shuni ham unutmaslik kerakki, san'atning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda ruhiyatshunoslik fanining ahamiyati qanchalik katta bo'lmasin, u hech vaqt estetika fanining o'rmini bosa olmaydi. Zero, o'tmishda va hozirda voqelikka estetik munosabating butun bir sohasiga ruhiyatshunoslik aqidalarini bosh mezon qilib olib, estetikani mustaqil fan sifatida chetga surib qo'yishga moyillik seziladi.

Estetika fanining hozirgi davrga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu sohaga kibernetika, semiotika (belgilar tizimlarini qiyosiy o'rganish bilan shug'ullanuvchi bilim sohasi) va matematika kabi fanlarning usul va vositalari ham izchil kirib o'rnatilayapti.

Estetika san'at va badiiy faoliyat turli shakl ko'rinishlarni o'rganadigan bilim sohalarini uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qilar ekan, ayni mahalda u adabiyotshunoslik, musiqashunoslik, teatrshunoslik, axloqshunoslik kabi fanlar bilan hamkorlik qilish jarayonida rivojlanib boradi. Bu hamkorlik, eng avvalo, mazkur fanlarning ham san'at umumiy nazariyasiga amal qilishida ko'rinadi. Masalan, san'atning xususiy nazariyasi adabiyot, musiqa, tasviriy san'at va boshqa ijod sohalarining xususiyatlarini tadqiq etsa, san'atning umumiy nazariyasi san'atning barcha turlari, badiiy ijod barcha sohalarini amal qiladigan qonuniyatlarning umumiy belgilarini o'rganadi. Lekin san'atning umumiy belgilari sof holda mavjud bo'lmasligi, ular ayrim san'at turlari xususiyatlari orqali ifodalanishini inobatga olib aytish mumkinki, estetika o'zining umumiy xulosalarini ishlab chiqishda

san'atshunoslikning ayrim - ayrim bilim sohalari erishgan, ilmiy ma'lumotlarga tayanadi.

Estetika san'atshunoslikning bilish sohalari uchun boshlang'ich nazariy va uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Estetikasiz san'at san'atshunoslik bo'lolmaydi, ya'ni u ayrim voqea - hodisalar sharhi bilan shug'ullanishga majbur bo'lib qoladi. Shuni e'tiborga olish kerakki, estetika xususiy san'atshunoslikning umumiy qonuniyatlari, eng avvalo, nafosat tabiati va estetik timsol qonuniyatlarini o'zida namoyon qiladi.

3. Estetik g'oyalar dastavval qadimgi Sharq o'lkalarida, jumladan, Misr, Mesopotamiya, Bobil, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon mamlakatlarida vujudga keldi. Yaqin - yaqinlargacha «estetik g'oyalar vatani qadimgi Yunonistondir» degan so'zlarga ishonar edik, Qadimgi Sharq estetikasining tarixiy merosi ataylab ko'zdan pinhon tutilgani, hatto kam o'rganilganligi sababli «yevropa xudbinlik» («evroposentrizm») uydirma aqidalari zo'r berib ilgari surildi.

Qadimgi Sharq mamlakatlarining xalqlari bizga meros qilib qoldirgan yozuvlari (mixxat, finikiya alifbosi), O'rxun - Enasoy bitiklari, Xorazm alifbosi, qimmatbaho ma'danlardan olingan san'at asarlari (Misrda fir'avn Tutanxamon maqbarasidan topilgan osori-atiqalar, Amudaryo xazinasi, Doro I tasviri solingan oltin tangalar, skiflar oltin buyumlari va boshqalar), ulug'vor me'morchilik obidolari (Bobil minorasi, qadimgi Xorazm badiiy madaniyati qoldiqlari, Hindiston va Xitoy hukmdorlari saroylari, ibodatxonalar devorlaridagi tasviriy san'at va haykaltaroshlik asarlari) bu mamlakatlarda badiiy madaniyat yuksak taraqqiy etganini ko'rsatadi. Ilk estetik qarash va g'oyalar kohinlar tomonidan bayon qilinganligini bugun biz bu mamlakatlar xalqlari qo'lyozma merosidan, og'zaki xalq ijodi namunalaridan bilamiz. Afsuski, mazkur boy estetik meros hozirgacha deyarli o'rganilmagan va ilmiy sharhlanmagan.

Qadimgi Yunoniston ziyolilaridan Gerodot Sharq mamlakatlarining ko'plarida bo'lib, ular haqida o'z tarixiy asarlarida bayon qilgan, qadimgi Sharq estetik qarashlarini o'rganib, ularni umumlashtirib, nazariy jihatdan yanada boyitib bayon etish, boshqa hayot jabhalarida bo'lganidek, estetik qarashlar tarixida ham qadimgi Sharq mamlakatlari erishgan yutuqlar zaminida Yevropa mamlakatlari badiiy madaniyati tarkib topganligini e'tirof etish vaqti keldi.

Qadimgi Yunon san'atkorlari va faylasuflari qadimgi Sharq badiiy madaniyati merosiga tayangan holda estetik g'oyalar va fikr-mulohazalarni ishlab chiqdilar. Shu asosda tartibga solingan estetik nazariya o'zidan keyin vujudga kelgan turli-tuman estetik maktablar hamda oqimlarga zamin bo'lib xizmat qildi.

Qadimgi Kushon estetik ta'limotining ibtidosi mashhur matematik olim va faylasuf Pifagor (e. a. 6—5-asrlar) nomi va u yaratgan maktab bilan bog'liq. Pifagor va uning shogirdlari barcha narsalarning moddiy raqamlar va ularning o'zaro munosabatlarini tashkil etadi, koinot yaxlitligida ham raqam aqidasi yotadi, deb uqtirdilar. Ular mazkur qarashlarini nafosat olamiga ham tatbiq etib, estetik tafakkurni boyitishga o'z hissalarini qo'shdilar. Pifagorchilarning nafosat asoslari, musiqaviy hamohanglik asoslari, ya'ni «xilma-xil ovoqli tomonlarning kelishuvi» umumbashariy

hamohanglik (garmoniya) ekanligi haqidagi qarashlar va g'oyalari estetik tafakkur tarixida muhim o'rin tutadi.

Qadimgi estetika tafakkurida moddiy dunyochilik (materialistik) yo'nalishini Geraklit (e. a. 540—480- yillar) boshlab bergan edi. U nafasot xossalari moddiy dunyoning o'zidan kelib chiqqan, nafasot hamohanglikni anglatadi, hamohanglik esa qarama-qarshiliklar birligini tashkil etadi, deb ko'rsatdi va nafasotning nisbiyligi g'oyasini ilgari surdi.

Demokrit (e.a.460—370-yillar) go'zallikni har tomonlar mosligi (simmetriya)da deb bildi va uni me'yor tushunchasi bilan bog'ladi, u san'at insonning dastlabki ehtiyojlari qondirilganda vujudga keladi, deb uqtirdi. Demokrit san'atning mohiyatini voqelikka taqlid qilishda ko'rdi.

Suqrot (e. a. 470—399-yillar) ta'limotida go'zallik koinotdan inson turmushiga, uning ichki kechinmalariga ko'chirilgan bo'lib, go'zallik va ezigulik birligi sifatida bayon qilishadi. Suqrot estetik tasavvurlarining nisbiyligi g'oyasini ilgari surib, estetik va manfaatli belgilar o'rtasidagi yaqin aloqadorlik mavjudligini ko'rsatib berdi.

Aflotun (e.a.427—347-yillar) estetikani go'zallik falsafasi, ham san'at falsafasi sifatida ta'rifladi. Aflotunning fikricha, nafasot manbaini avvalo g'oyalar tashkil etadi. His-tuyg'u beradigan barcha narsalarni abadiy, o'zgarmas g'oya «yoritib turgan»dagina go'zallik kashf etiladi. Uning fikricha, go'zal o'ta hissiyotli bo'lgani tufayli uning mohiyatini his - tuyg'u bilan emas, balki aql - idrok bilan anglash mumkin. San'atga oid qarashlarida ijodiy jarayonni u san'atni qandaydir pastkashlik urinishlari sifatida ta'riflab, uni narsalardan ko'chirilgan nusxa, narsalarning o'zi esa g'oyalarning xira nusxasidir, deb uqtiradi.

Aflotun qarashlarida estetik tarbiya nazariyasi muhim o'rin tutadi. U san'atning odamlarga nisbatan o'tkaza oladigan ta'sir kuchini tan oladi, lekin bu ta'sir kuchi salbiy, buzg'unchi xususiyatga ega, deb ta'kidlaydi. Shu bois Aflotun istiqbolda orzu qilgan davlat mafkurasida musiqadan boshqa barcha san'at turlarini tilga olmaydi, musiqaning ham faqat «harbiycha jaranglaydigan», «mardona» shakllariga o'rin ajratadi. Shunday qilib, Aflotunning san'atga va estetik tarbiyaga doir qarashlari tarkidunyochilik, qattiqqo'llik ruhi bilan sug'orilgan.

Qadimgi Yunon estetik nazariyasining cho'qqisi va yakuni sifatida Arastu (er. av. 384—322-yillar) estetik ta'limoti katta ahamiyat kasb etadi. Arastu fikricha, nafasot asosini moddiy dunyodagi narsalar tashkil qiladi, nafasot ana shu narsalarning tartibli, muvofiqlik, uyg'unlik, yaxlitlik xossalari namoyon bo'ladi.

San'at amaliyoti Arastu estetikasining hayotbahsh manbaidir. Buyuk mutafakkir ana shu amaliyot bilan uzviy bog'langan nazariy qoidalar yaratdi.

Arastu estetik ta'limotida Demokritning voqelikka taqlid qilish haqidagi g'oyasi yanada rivojlantirildi. U san'atni voqelikka — odamlar, narsalar va inson faoliyatiga taqlid qilish vositasi sifatida baholab, san'atni idrok qilishda hissiz bo'ladigan shodlikni tasvirlangan narsalarni taniganlikdan chiqadigan natija bilan bog'ladi. Arastu san'atning inson ruhiga o'tkazadigan ta'sir kuchiga alohida e'tibor berib, uning axloqiy qudratini, olijanob fazilatlar yaratish kuchini, voqelikni anglash xizmatini ulug'laydi.

Fojiali voqea - hodisalar zaminida Arastu vahima, daxshat, rahm - shafqat orqali inson ruhini poklantirish ta'limotini ilgari suradi. Bundan tashqari uning estetik qarashlarida voqelik bilan badiiy madaniyat mutanosibligi muammolari, inson va san'at, inson va badiiy ijod masalalari keng o'rin egallagan. Shuni alohida ta'kidlash darkorki, Arastu estetika nazariyasida birinchi bo'lib uni turlar, xillar, ko'rinishlarga ajratgan olimdir.

Tit Lukresiy Kar (e.a. 99—55-yillar) «Narsalar tabiati haqida»gi asarida qadimgi Rim estetikasidagi moddiy dunyochilik san'atnng «zururiyat» (ehtiyoj)dan tabiiy kelib chiqqanligini uqitirib, uning ma'rifatchilik ahamiyatini ko'rsatib berdi.

Sharq o'rta asrlar estetik tafakkuri arab va ajam (Eron, Movarounnahr), Xitoy, Hindiston mamlakatlari badiiy madaniyati va san'ati ravnaqi bilan bog'liq. Yevropa mamlakatlarida cherkov estetik faoliyatini, oliy nafosatini faqat ilohiy e'tiqod bilan chambarchas bog'lab, erkin badiiy ijodni shafqatsiz bostirgan va quvg'in qilgan bir sharoitda Sharq mamlakatlarida estetik qarashlar ilg'or maqsad ehtiyojlar, ma'rifat va komillik yo'lida rivojlandi. Bu qarashlar islom dini, badiiy madaniyati ravnaq topishi zaminida vujudga kelgan Sharq Uyg'onish davri, xususan, Markaziy Osiyo Uyg'onish davri ruhi bilan chambarchas bog'liqlikda taraqqiy etdi.

Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining zabardast mutafakkirlari Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Axmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Lutfiy, Navoiy, Behzod, Bobur, Mashrab va boshqa juda ko'p ijodkorlarning estetik qarashlari mohiyatini nafasat bilan ma'naviy - axloqiy qadriyatlarining mutanosibligini vujudga keltirish g'oyasi tashkil etadi.

O'rta asrlar musulmon Sharqi mutafakkirlari qadimgi dunyo mumtoz estetikasi yo'nalishlari va g'oyalarini davom ettirdilar. Ular qadimgi Yunon faylasuflari va olimlari asarlarini sharhladilar, tanqidiy o'rgandilar, tarjima qildilar. Arastuni esa «Birinchi muallim» deb atadilar. Shu o'rinda tabiiy savol tug'iladi: nima uchun ajdodlarimiz o'zimizning Sharqqa, deylik, qadimgi hayotga emas, Yevropaga — Yunonlarga murojaat qildilar?

Buning asosiy sababi shundaki, musulmonchilik talablariga Qadimgi Yunon falsafasi ma'lum darajada javob berar edi. Ma'lumki, musulmonchilikning asosi tavhidda — yakkaxudolikka. Alloh yagona, uning sherigi yo'q va bo'lishi mumkin emas. Qadimgi Yunon mutafakkirlari esa ana shu yo'ldan bordilar. Birinchi bo'lib bu masalani Suqrot o'rta tashladi. U o'limga mahkum etilganida, unga Yunonlar ma'budlarini hurmat qilmaganligi, yoshlarni yo'ldan ozdirganligi (aslida tavhid yo'lga boshlaganligi) ayb qilib qo'yildi. Suqrotning o'limi oldidagi so'nggi so'zlari ham shuni tasdiqlab turadi,«Men Uning (ularning emas) yoniga ketyapman», deydi u. Shuningdek, Afлотunning g'oyalar, olamiy ruh, emanatsiya haqidagi fikrlari ham to'g'ridan - to'g'ri yakkaxudolik masalasiga borib taqaladi. Lekin Suqrot va Afлотun tavhidni falsafiy - nazariy jihatdan alohida isbotlashni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ymadilar, bunga urinmadilar. Bu ishni Arastu uddaladi. U o'zining mashhur «Metafizika» asarida Xudoning yakkaligi, jismsiz, hech narsa tomonidan harakatga kelmaydigan, aksincha, birinchi harakatga keltiruvchi kuch ekanini nazariy ta'riflab berdi. Uni «Oliy shakl» deb atadi. Arastu talqinida Xudo olam va barcha olamiy jarayonlarning maqsadi hisoblanadi, u Oliy tafakkur, tafakkur haqidagi tafakkurdir.

Aynan mana shuning uchun ham Arastu bizning Sharqda «Birinci muallim» nomini oldi, uning izdoshlari o'zlarini ustozlariga taqlidan mashshoiyyunlar deb atadilar¹.

O'rta asrlar musulmon Sharqida Arastudan so'ng eng ulug' ustoz sifatida *Abu Nasr al-Forobiy* (873 – 950) mashhur bo'ldi. U Arastudan keyingi «Ikkinchi muallim» nomini oldi.

Forobiyning qarashlarida ezgulik bilan go'zallik ma'lum ma'noda aynanlashtiriladi, biri ikkinchisida yashovchi hodisalar sifatida talqin etiladi. Shuning uchun uning asarlarida «go'zal hatti-harakatlar», «go'zal qilmishlar» degan iboralarni ko'p uchratish mumkin. Go'zallikka etishishni u falsafa tufayli ro'y beradi, deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, har bir narsa-hodisaning go'zalligi uning o'z borlig'ini to'la namoyon etishi va mukammallikka erishuvi bilan bog'liq. Alloma faylasuf insonda ikki xil go'zallikni farqlaydi – ichki va tashqi. U ichki go'zallikni yuqori qo'yadi va bu boyning boyligini bezab, kambag'alning kambag'alligini yashiradigan go'zallikni «adab» deb ataydi. Bunday go'zallik yuksak axloqiy hatti-harakatlar va insoniy komillikda o'zini namoyon etadi. Tashqi go'zallikka kelganda, faylasuf tabiiy go'zallikni har qanday bezanish, yasanishlardan yuqori qo'yadi.

Ikkinchi muallim san'atning taqlidiylik xususiyatga egaligini ta'kidlaydi. Ana shu taqlidiylik idrok etuvchida hissiyot va tasavvur uyg'otadi. San'atkor o'z xayolot kuchi, ijodiy qudrati bilan umumiy g'oyalarni yakka qiyofalarda in'ikos ettiradi. U nutqning turlarini mantiqiy nuqtai nazardan tadqiq etar ekan, *she'riy nutqni* – mutlaq yolg'on, *sofistik nutqni* – asosan yolg'on, *xitobiy nutqni* – bir xilda ham yolg'on, ham rost, *dialektik nutqni* – asosan rost, *isbotiy (apodiktik) nutqni* mutlaq rost deydi. She'riy nutqning mutlaq yolg'on deb atalishi kishiga dastlab erish tuyuladi. Lekin aslida Forobiy haq. Masalan, Oybekning mana bu ikki satrini olib ko'raylik:

Bir o'lkaki, tuprog'ida oltin gullaydi,
Bir o'lkaki, qishlarida shivirlar bahor...²

Oddiy mantiq nuqtai nazaridan qarasak, haqiqatan ham Oybek yolg'on gapirayapti: oltin – rangli metall, u hech qachon o'simlikka o'xshab gullamaydi, bahor esa odam emas, u – fasl, hech qachon shivirlab gapirmaydi. Forobiy bu o'rinda san'at asari oddiy mantiq ilmi qonun - qoidalariga bo'sunmaydigan o'ziga xos mantiqqa, badiiy mantiqqa ega bo'lishini ta'kidlamoqda. «She'r san'ati» risolasida u yuqoridagi fikrlarini davom ettirib, shunday deb yozadi: «... isbotda ilm, tortishuvda ikkilanish, xitobada ishortirish qancha ahamiyatli bo'lsa, she'riyatda ham xayol va tasavvur shunchalik zarur bo'ladi»².

«Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari haqida» degan boshqa bir risolasida Forobiy san'atkorning qobiliyati tug'ma bo'lishini alohida ta'kidlab o'tadi: «... shoirlar chindan tug'ma qobiliyatli va she'r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo'ladi...» Ayni paytda faylasuf birgina iste'dod bilan etuk shoir bo'lish mumkin emasligini ham ta'kidlab o'tadi. Shu bois «shoirlarning she'r ijod qilish borasidagi ahvoli kamolotga etishgani va etishmagani jihatidan turlicha bo'ladi».

Arastu izidan borib, muallimi soniy she'riyatni tasviriyl san'at bilan qiyoslaydi va har ikkala san'at turi ham mohiyatan bir xil asosga – taqlidga borib taqalishini

¹ Qarang: Sher A. Axloqshunoslik, -T.: "Yangi asr avlodi", 2003, 42-b.

² Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 8 tomlik, -T.: "Fan", 1975, 309-b.

² Forobiy Fozil odamlar shahri. - T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. 113-b.

aytadi: «...she'r san'atini bezaydigan narsalar – so'z, mulohazalar bo'lsa, rassomlar san'atini bezaydigan narsa bo'yoqlar sanaladi. Bularning ikkovi o'rtasida farq bor. ammo ikkalasi ham odamlar tasavvuri va sezgilarida bir maqsadga – taqlid qilishga yo'nalgan bo'ladi»¹.

Forobiy ko'p jildlik «Musika haqidagi katta kitob» asarida musiqiy bilimni ikkiga – ijro san'ati bilan bog'liq bo'lgan musiqiy amaliyotga va musiqaning «sof o'zini», ijrochilikka bog'lanmagan holda o'rganadigan nazariyaga ajratadi. Kitobda ohang tizimidagi uyg'unlik, zarb singari hodisalar tahlil etiladi. Shu munosabat bilan u tovushlarni emas, balki tovushlar tasavvurini beruvchi raqqosalarning musiqiy g'oyaga bo'ysungan ohangiy harakatini anglatuvchi ritmik mimika – ohangiy harakat tushunchasini kiritadi. Shuningdek, kitobda Yaqin va O'rta Sharqda ma'lum bo'lgan musiqiy asboblari, ularni ijro etish yo'llari, usullari haqida, umuman, musiqa tarixi to'g'risida atroflicha ma'lumot berilgan.

Yana bir buyuk qomusiy olim, bobokalonimiz Ibn Sino (980 – 1037) Forobiy qarashlarini davom ettirib, musiqadan olinadigan lazzat musiqiy uyg'unlikning makonda yoyilishidan, pardalarning navbatma-navbat kelishidan deb biladi. Musiqada gap tovushning o'zida emasligini, balki uni qanday chiqarish muhim ekanini aytadi, ya'ni bizda yoqimli yoki yoqimsiz sezgini tovushning o'zi emas, balki uni paydo qilish usuli uyg'otadi. Musiqaning kelib chiqishini esa inson nutqining boyligi bilan bog'laydi: xushomad qilayotganda ovoz pasayadi, mag'rur so'zlayotganda qat'iy jaranglaydi va h.k.z. Musika inson kayfiyatiga taqliddir, deydi Ibn Sino. Shuningdek, alloma go'zallik borasida ham Forobiy izidan boradi. Uning fikriga ko'ra, jismoniy go'zallik bevosita qalb go'zalligi bilan belgilanadi. «Ishq risolasi» asarida muhabbatning asosida go'zallik yotishini «aslida muhabbat go'zallikni ma'qullashdir», degan fikr bilan ifodalaydi².

O'rta asrlar estetikasida Ibn Sinoning «Fan ash-she'r» («She'r san'ati») asari o'ziga xos o'rin egallaydi. Unda qomusiy alloma, Arastuning «She'riyat san'ati» risolasini sharhlar ekan, o'ziga xos yangiliklar kiritadi va she'rning keyinchalik mashhur bo'lib ketgan mana bu qoidasini keltiradi: «*She'r* deb obrazli so'zlardan iborat bo'lgan ritimli, bir-biriga muvofiq iboralardan tarkib topgan hamda xijolar bir-biriga teng, vaznlari qaytariladigan, oxirgi tovushlari bir-biriga o'xshash satrlarga aytiladi». Uning fikriga ko'ra, she'r taqlidiy fikr natijasi o'laroq uch xil yo'l bilan yuzaga keladi. Birinchisi lahn – uyg'unlik, undan keyin kalom – so'z keladi (bunda albatta majoziy (obrazli) so'z nazarda tutiladi). Uchinchisi – vazn. Mana shu uch yo'lining bir-biriga mos kelishi natijasida she'r paydo bo'ladi. Yo'qsa ko'ngildagidek she'r yaratish mumkin emas.

Ibn Sino xaqiqiy she'riyat bilan nazmiy tizmalarning farqi borasida fikr yuritir ekan, fizika haqida doston yozgan Empedokl o'z kitobini vaznga solganini, lekin Empedokl bilan Homer asarlari o'rtasida vazndan boshqa hech qanday umumiylik yo'q ekanini ta'kidlagan ustoz Arastu qarashlarini to'la quvvatlaydi: «Empedoklning yozganlari, vaznning paydo bo'lishiga qaramay, tabiiy gaplardan iborat bo'lib qolgan

¹ Forobiy. Fozil odamlar shahri, -T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. 1993. 124-b.

² Serebryakov S.B. Traktat Ibn Sini (Avitena) o'lyubvi. Tbilisi. Metniebera. 1976. S. 49.

xolos. Homerning vaznli gaplari esa she'riy so'zlar tusini olgan. Shuning uchun Empedoklning so'zlari hech qachon she'r bo'lolmaydi», – deydi alloma¹.

Shuningdek, Ibn Sino o'z risolasida, Yunon she'riyati bilan arab she'riyatini solishtirib, she'riyatning vazifasi haqida fikr yuritadi va bu boradagi Yunonlardagi ba'zi ustunliklarga ishora qiladi. Uning aytishicha, Yunonlar she'riyatda fe'l-atvorga qarab taqlid ishlatishni ko'zlaganlar. Arablar esa, ikki vajdan she'r yozganlar. Bir tomondan, ular she'r orqali odamlar ruhiga ta'sir etmoqchi bo'lganlar. Zero, she'r idrok etuvchida hayajonli hissiyot, to'liqlanish uyg'otishi shubhasizdir. She'r yozishning ikkinchi sababi – odamlarni taajjubga solish bo'lgan. Arablar har bir narsaga tashbeh ishlataverganlar, ular bu tashbehlari bilan odamlarni hayratga solishni maqsad qilib qo'yganlar. Yunonlar esa she'r vositasida odamlar fe'l-atvoriga ta'sir etishni, yo bo'lmasa, she'r orqali odamlarni o'zlari ko'zlagan hatti-harakatlaridan tiyishni mo'ljallaganlar.

Bunday nazariy fikrlarni Ibn Sino, eng avvalo, o'z amaliyoti orqali tasdiqlaydi. Allomaning «Salomon va Ibsol», «Hayy ibn Yaqzon», «Yusuf qissasi», «Qush risolasi» singari nasrda yozilgan falsafiy-badiiy va majoziy asarlari bilan birga, bizgacha etib kelgan she'riy asarlari ham katta ahamiyatga molik. Ayni paytda alloma o'zining o'nga yaqin nazmda tizilgan ilmiy urjuza dostonlarini she'riy asar deb bilgan emas.

Ibn Sino she'riyatida buyuk faylasuf va buyuk shoir bir tilda – she'r tilida so'zlaydi. Bu uyg'unlik natijasi o'laroq shunday durdonalar yaratildiki, ular an'anaviylik kasb etib, keyinchalik Umar Xayyom va Mirzo Bedil singari Sharqning buyuk ruboiynavislariga namuna bo'lib xizmat qildi, desak adashmaymiz. Shoirning mana bu ruboiysini she'riyat chamanining eng go'zal guli deyish mumkin:

Dilda pinhon yig'i, kulamiz guldek,

Bir damgina hayot qilamiz guldek.

O'zimizni guldek o'rtaga tashlab,

Sochilmoqni baxt deb bilamiz guldek².

Darhaqiqat, inson ham qanday g'am-g'ussa, fojealar oldida ham o'z dardi bilan o'zi o'ralashib qoladigan mavjudot emas. U zamon va makon talabiga quloq tutib, shabnam qatralarini gulbarglari bag'rida yashirib, olamga xandon boqqan guldek, ko'z yoshlarini, yig'isini pinhon tutgan holda kula oladi. Shoir vaqt cheksizligi oldida o'zining bir damlikkina umr egasi ekanini ham, insondagi o'zini o'ziga, o'zgalarga va borliqqa ko'rsatish uchun oliy mavjudotga xos intilishini ham sertashvish hayot ichida o'sgan gul taqdiriga, go'zallikka taqqoslaydi. Gul nima uchun o'sadi? Borliqqa nafasat ruhini, xushbo'y hidlarni bag'ishlab, oxir-oqibatda to'kilish uchun o'sadi. Inson ham xuddi shu guldek o'zini bu va u dunyoga bag'ishlab, oxir-oqibatda zaminga sochilib, tuproqqa qo'shilib ketishni baxt deb, xulqiy go'zallik deb biladi³.

Mashshoiyyunlik nafasat falsafasining yana bir namoyandasi shoir va faylasuf *Umar Xayyom*dir (1048-1123). Mashshoiyyun-mutafakkirlar ichida u alohida ajralib turadi. Umar Xayyom Forobiy va Ibn Sino izidan borib, falsafa, mantiq, astronomiya va boshqa fan sohalariga doir yirik asarlar yaratdi. Uning estetik qarashlari ko'proq

¹ Ibn Sino. Salomon va Ibsol, -T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1980. 100-b.

² Ibn Sino. Sherlar va tibbiy doston-T.: 1988. 52-b.

³ Qarang: Abdulla Sher «Sog'lom avlod» jumali. 1996. № 9-10.

ruboiylari va «Navro'znoma» asaridan joy olgan. Xayyom qarashlarini ekzistentsiyachilikning ibtidosi deyish ham mumkin.

Xayyom murakkab faylasuf-shoir, uning merosiga faqat bir tomonlama yondashish mumkin emas. Ayniqsa faylasufning ruboiylari muallif dunyoqarashining ko'pqirraliligi bilan ajralib turadi. Shunisi muhimki, Xayyom o'z dunyoqarashini risolalaridan ko'ra, she'riyatida teranroq ifodalagan, uni estetik shaklda – nafis adabiyotning ruboiy janrida o'quvchiga yetkazishga intilgan, go'zallik va xunuklik, fojeariylik va kulgililik mezoniy tushunchalari prizmasidan o'tkazib taqdim etgan.

Xayyom nazdida inson, keyinchalik ekzistentsiyachi Karl Yaspers ta'kidlaganidek, ertaga nima bo'lishini, u o'zini qayerda va qanday holatda ko'rishini bilmaydi, «u hamma hodisalarda bir xil bo'lolmaydi, u – yo'lb»¹. Ruboiylarning ko'pchiligida, ekzistentsiyachilar sevgan ibora bilan aytganda, inson o'z holiga tashlab qo'yilganini – unga ixtiyor erkinligi berilgani va taqdir kinoyaga mavzu bo'ladigan darajadagi hodisa ekanini ko'ramiz; har bir mavjudlikni Alloh yaratgan, lekin uning xususiyatlarini keyinchalik o'zgartirmaydi – «o'z holiga tashlab qo'yadi».

Xayyom ham o'z salafllari kabi go'zallikka alohida e'tibor beradi, uni inson bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq holda olib qaraydi. Jumladan, narsalar go'zalligi ham inson bilan bog'liq. Masalan, oltin nima uchun go'zal? U qimmatbaho rangli metalligi uchun emas, balki insonga bezak bo'lgani, inson tashqi a'zolarini go'zallashtirishga xizmat qilgani sababli go'zaldir. U xulqi go'zallik haqida fikr yuritir ekan, tashqi va ichki go'zallikning uyg'unligi masalasiga alohida urg'u beradi, barcha mashshoiyyun faylasuflar kabi go'zallik bilan ezgulikning yaxlit namoyon bo'lishi to'g'risida to'xtaladi; go'zallikni go'zal yuz bilan bog'lab talqin etadi:

«Go'zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday aqlga xush keladi, – deb yozadi mutafakkir «Navro'znoma» asarida. – Dunyoda yaxshi narsalar ko'p, ularni ko'rib bahramand bo'lish odamlarni shod etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo hech narsa go'zal yuz o'rmini bosa olmaydi, Chunki go'zal yuz shunday quvonch bahsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kelolmaydi. Aytadilarki, go'zal yuz dunyoda saodat sababchisidir. Agar go'zal yuz yana yaxshi xulq bilan uyg'unlashsa, baxt-saodatning eng yuqori darajasi bo'ladi. Agar odam ham tashqi ko'rinishidan, ham tabiati bilan yaxshi bo'lsa, Xudo va odamlar uchun sevimlidir. Go'zal yuz to'rt fazilatga egadir. Ulardan biri shuki, go'zal yuz uni ko'rgan odamning shu kunini xayrli etadi, ikkinchisi, hayotdan baxramand bo'lish onlarini shirin qiladi, uchinchisi, u odamni ochiq ko'ngilli va olijanob etadi, to'rtinchisi, boylikni ko'paytiradi va yuqori mansab ato etadi»¹.

Shuni aytish kerakki, may u davrlarda biz hozir tushunadigan «bir yayrash» uchun ichilgan emas, Xayyom ham, uning salafllari ham mayga boshqacha munosabat bilan yondashganlar. Xayyom mayni insonning asl o'ziligini namoyon qiluvchi vosita, estetik hissiyotni uyg'otuvchi modda sifatida olib qaraydi, unga alohida falsafiy maqom – mahaklik (qimmatbaho toshlarni sinaydigan tosh) maqomini beradi. Bu bejiz emas. Chunki Xayyom insonni koinotning eng qimmatbaho moddasi deb biladi:

¹ Umar Hayyom. Navro'znoma, - T.: "Mehnat", 1990. 54-b.

Dunyoning tilagi, samari ham biz,
Aql ko'zin qorasi – javhari ham biz.
To'garak jahonni uzuk deb bilsak,
Shaksiz uning ko'zi – gavhari ham biz¹.

Ana shu ulug' insonning real hayoti, uning mavjudligi mohiyatiga to'g'ri kelmasligi, ulkan fojievaylik sifatida Xayyomda skeptisizmga, gohida agnostizmga moyillik tug'diradi.

Imom G'azzoliyning san'at va go'zallikka manfaatsiz munosabat haqidagi qarashlari O'rta asrlar musulmon Sharq estetikasida mashshoiyyunlik yo'nalishi bilan birga tasavvufiy yo'nalish ham vujudga keldi. Uning buyuk vakili tasavvuf falsafasi asoschisi, tengi kam faylasuf - ilohiyotchi *Imom G'azzoliydir* (1058 – 1111). Mutasavvuf - faylasufning «Ixyo ulum ad din» («Din haqidagi ilmlarning jonlantirishi») asarida estetik fikrlarga keng o'rin berilgan.

G'azzoliyning nafosat falsafasida o'simlik, hayvon hamda insonning tashqi muhitga munosabati, ulardagi nafis did, estetik hissiyotning bor yo'qligi muammolari, shaxsning go'zallikka munosabati, uning komil insonga aylanishi, nisbiy va mutlaq go'zallik, ibodat bilan san'atning farqi singari masalalarga to'xtalib o'tiladi.

G'azzoliy *ibodat* bilan *san'atning* farqi xususida o'ziga xos fikrlar bayon qiladi. Zikr bilan raqsni chalkashtirmaslikka, jazavadagi muridning harakatlarida o'yin alomatlariga yo'l qo'ymaslikka chaqiradi. Shunday alomatlardan biri tepinish ekanini ta'kidlab, bunday harakatlarning ko'p hollarda ko'ngil ochish va o'yin bilan bog'liqligini aytadi. Hulas, zikr paytida o'yin unsurlarining namoyon bo'lishini ibodatni buzadigan holat sifatida qoralaydi. G'azzoliy musiqa va qo'shiq borasida ham shunga o'xshash fikrlarni bildiradi. Musiqani, o'yin-kulgini tilovatga aralashtirmaslikni, qiroatni qo'shiq bilan chalkashtirmaslikni qat'iy ta'kidlaydi. Bu borada, ayniqsa, uning Qur'on bilan she'riyatni, oyatlar bilan baytlarni taqqoslashi diqqatga sazovordir.

She'rning (qo'shiqning) Qur'onga nisbatan dunyoviy insonni ko'proq junbushga keltirishga qodir ekanini va buning sabablarini G'azzoliy yetti nuqtai nazar asosida isbotlashga harakat qiladi.

Birinchisi – hamma oyatlar ham tinglovchining holatiga doimo to'g'ri kelavermaydi. Chunonchi, g'am-anduhga botgan yoki pushaymonlik olovida qovrilayotgan kishiga meros, bolalarning ulushlari, mahr, taloq haqidagi qoidalar ta'sir qilmaydi. Zero, yurakni unga mos narsagina harakatga keltiradi, shoirlar esa baytlarini o'z qalblarining holatidan kelib chiqib yaratadilar. Demak, har bir she'r muayyan ruhiy holatning intihosi sifatida o'shanday ruhiy holatni dildan kechirayotgan kishi uchun ta'sirchanroqdir.

Ikkinchisi – agar she'riy bayt boshqa bayt bilan almashtirilsa, hatto mazmun bir xilligiga qaramay, u tinglovchi yuragiga yangi iz solmay qo'ymaydi. Chunki, mazmun bir xil bo'lsa ham, keyingi bayt avvalgisidan qofiya va vazni bilan farqlanadi, tinglovchining qalbini harakatga keltiradi. Lekin Qur'onni qori har gal har

¹ Umar Hayyom. Ruboiylar, -T.: "Sharq", 2000. 9-b.

xil qilib o'qiy olmaydi. Qur'onga qo'shimchalar kiritish mumkin emas. Demak, har bir yetuk she'r original badiiy asar sifatida ma'lum holatlarda ko'proq ta'sirchanlikka ega.

Uchinchisi – oddiy nutq bilan she'rning qalbga ta'siri solishtirilsa, xijolari tartibga solingan she'riy nutqning kuchli ekanini sezish mumkin. She'rning rang - barang ohangi qalbni junbushga keltiradi. Demak, har bir she'r o'ziga xos dolzarb ohangi bilan ta'sirchanroqdir.

To'rtinchisi – she'riy nutqning qalbga ta'siri qisqa bo'g'inlarni (yopiq xijolarni) cho'zib, uzun bo'g'inlarni (ochiq xijolarni) kesib talaffuz etish bilan bog'liq. So'zlar ruknlarga bo'ysundirilib talaffuz etiladi. Tilovat o'qilganda esa bunday qilish mumkin emas. Demak, she'rning vaznga ega bo'lishi unga kengroq imkoniyat beradi.

Beshinchisi – vaznga tushirilgan she'riy nutqqa bir me'yordagi zarbli tovushlar, chunonchi, doira singari musiqa asboblari jo'r bo'lishi mumkin. Unday holda she'rning ta'sir kuchi oshadi. Oyatlarni esa bunaqangi jo'rlikdan asramoq lozim, zero, u o'ta jiddiy Haqiqatdir. Uni ko'chalarda, bazmlarda, to'yxonalarda o'qish mumkin emas. Demak, she'riy nutq musiqiy asboblarning jo'rligiga yo'l berishi, joy tanlamasligi bilan ham muayyan imtiyozga ega.

Oltinchisi – badihago'y (maddoh) tinglovchining holatiga mos kelmaydigan baytni o'qishi, u bayt tinglovchiga yoqmasligi mumkin. U holda tinglovchi boshqa baytni talab qiladi. Chunki har qanday nutq ham kayfiyatga mos kelavermaydi. Bunday paytda tilovat tinglash majburiyati va bu majburiyatdan o'sha onda qutula olmaslik hissi tinglovchida oyatlarni yoqtirmay qolishdek gunohli holatni keltirib chiqarishi mumkin. Demak, she'r vaqt, holat va kayfiyatni hisobga olishi tufayli, ya'ni dunyoviy qamrovining kengligi bilan ham kuchliroq ta'sirga ega.

Yettinchisi – musiqiy tovushlar insonning tabiatiga mos keladi. Ularga Haqiqat emas, lazzat manbai sifatida qaralishi lozim. Xuddi shuningdek, she'r ham inson tabiatiga mos keladi, inson undan lazzatlanadi; ham o'zi she'r yaratadi, zero, yaratilgan narsa (ya'ni she'r) yaratilganga (ya'ni insonga) o'xshash bo'ladi. Qur'on esa – Allohning so'zi, Uning sifatlaridan biri. Qur'on insoniyat yaratishga qodir bo'lmagan haqiqatdirki, Allohning sifati tarzida u yaratilish jarayonini boshdan kechirmagan. Demak, insonga yaqinroq ekani, hissiyot bayoni bo'lgani uchun ham odamlar she'rga ko'proq mayl bildiradilar¹.

Buyuk mutasavvif - faylasuf yuqoridagi etti bandli chog'ishtirma orqali, birinchidan, Qur'on oyatlariga she'rga bo'lganidek erkin murojaat qilish mumkin emasligini, ikkinchidan, Muqaddas kitobni to'g'ri kelgan joyda, to'g'ri kelgan holatda o'qimaslikni, uni jo'nlashtirmaslikni, ya'ni ilohiy munosabat bilan insoniy munosabatni qorishtirib yubormaslik lozimligini uqtiradi. Shu o'rinda u quyidagi voqeani keltiradi: payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom ar - Robiya ummi Ma'uz xonadonlariga kirganlarida, kanizaklar qo'shiq kuylayotgan edi; shunda ulardan biri darhol qo'shiqni to'xtatadi va u kishiga madhiya ayta boshlaydi. Payg'ambarimiz esa: «Buni qo'y, avval nimani aytayotgan bo'lsang, o'shani ayta

¹ Газали Абу Намид. Воскрешение наук о вере. Москва. Наука. 1980. Б.117-122.

ber», – deyдилар. G'azzoliy mazkur ta'qiq Qur'on oyatlarini to'y - tomoshalarda o'qitishga ham taalluqli ekanini ta'kidlab, mutlaqo jiddiy narsani o'yin - kulgi shakliga solish. «she'r bilan aytishga ruhsat berilgan narsani Qur'on vositasida aytish mumkin emas», deydi¹.

Shunday qilib, Imom G'azzoliy qanchalik Qur'oni yuksakka ko'tarmasin, ulug'ligini qanchalik ta'rif qilmasin, uni she'riyat bilan solishtirar ekan, masalaga bag'oyat rasional tarzda yondashadi: ibodatga nisbatan san'atning, qiroatga nisbatan she'riyatning oddiy insonga yaqinligini inkor etmaydi, balki tasdiqlaydi. Bu o'rinda, diqqat qilinsa, muridlarning jazavaga tushishi hamda xayolan Ollohga etishgan holatlari bilan tomoshabin yoki tinglovchining san'at asaridan junbushiga kelishi va so'ng qalbida ro'y beradigan forig'lanish (katarsis) holatlari orasida ham o'xshashlik, ham katta farq borligini anglab olish qiyin emas.

G'azzoliy zohiriy va botiniy go'zallik xususida fikr yuritar ekan, tug'ma estetik tuyg'uning mavjudligi haqidagi g'oyani go'daklar va hayvonlarning ham estetik tuyg'uga egaligi bilan isbotlashga intiladi. Go'zallikni idrok etish tuyg'usining tug'maligi, tabiiyligi va uni estetik tarbiya vositasida anglab etish orqali his qilish borasida hozir ham bahsli qarashlarning mavjudligi G'azzoliy o'rtaga tashlagan estetika muammolari hanuz dolzarb ekanini tasdiqlaydi.

G'azzoliyning go'zallik to'g'risidagi, xususan, go'zallikka nisbatan beg'araz munosabat haqidagi nazariy fikrlaridan buyuk olmon faylasufi Immanuel Kant ijodiy foydalanadi. Chunonchi, Kant nafosat tuyg'usini manfaatsiz, beg'araz, faqat predmetga sof muhabbat bilan munosabatda bo'lish tufayli yuzaga kelgan tuyg'u, deb ataydi. Go'zallikning nisbiyligi borasida ham Kant G'azzoliy tutgan yo'ldan boradi. Hatto ba'zida misollar bir xilligiga yo'l qo'yadi: ikkala faylasuf ham odam va otni misol tariqasida keltiradi. G'azzoliy fikrlarining rivojlangan shakllarini Byork, Shefstberi, Xatcheson singari faylasuflarda ham uchratamiz.

Umuman olganda, Islom dinining san'at bilan hamkorligi masalalari allomalarning badiiy adabiyot, musiqa va boshqa san'at turlariga doir risolalarida hamda tazkiralarda o'rtaga tashladi. Shunday qilib, Sharqning daho mutafakkirlari – Abu Nasr al-Forobiy, Ibn Sino, Umar Xayyom va Imom G'azzoliy bir tomondan, tasavvufni mohiyatan islomning axloq va nafosat falsafasi sifatida talqin qilsa, ikkinchi tomondan, ularning estetik g'oyalari hamda nazariyalari bilan jahon nafosat falsafasining yangi pog'onaga ko'tarilishini boshlab berdi.

Yevropa Uyg'onish davrida estetik tafakkur kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining bevosita ta'siri ostida rivojlana boshladi. Tarixiy taraqqiy ahamiyat kasb etgan burjua insonparvarlik g'oyalari keng tarqalib borgani sari, tabiiy va aniq fanlar, adabiyot va san'at buyuk muvaffaqiyatlarga erishib borgani sari estetik qarashlar va g'oyalar ham shu qadar tez sur'atlar bilan rivojlanib bordi.

Yevropa Uyg'onish davri estetikasining muhim xususiyati shuki, uning mohiyati va mazmuni yuksak insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan va u badiiy amaliyot bilan chambarchas bog'lanib ketgan edi.

¹ G'azali Abu Xamid. Voskresheniye nauk o vere. Moskva. Nauka. 1980. 121 b.

Yevropa Uygʻonish davrining buyuk ijodkorlari Leonar - do da-Vinchi, Rafael Santi, Mikelanjelo, Servantes, Shekspir va boshqalar estetik tafakkur rivojlanishiga salmoqli hissa qoʻshdilar. Ayniqsa, buyuk musavvir, isteʼdodli muhandis. atoqli tabiatshunos olim Leonardo da Vinchi estetik qarashlarida voqeyi dunyoni bilishda sanʼatning ahamiyatiga, uning oʻziga xos xususiyatlarini eʼtibordan qochirmaslikka daʼvat etdi.

4- mavzu: Estetik ong va estetik faoliyat. Sanʼat - ijtimoiy ong shakli sifatida.

Reja:

1. Estetik ong va estetik faoliyatning mohiyati va oʻziga xos xususiyatlari.
2. Estetik kategoriyalar va ularning mazmun-mohiyati.
3. Sanʼat – ijtimoiy ong shakli sifatida. Sanʼat tarixi.
4. Sanʼatda badiiy uslub va usul masalasi. Sanʼat turlari.
5. Estetik tarbiyaning maqsad va vazifalari.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: estetik ong, estetik faoliyat, estetik ehtiyoj, estetik munosabat, estetik xis-tuygʻu, estetik did, estetik baho, goʻzallik, ulugʻvorlik, kulgililik, fojeaviylik, ulugʻvorlik, sanʼat, metod, vaqt, makon, vaqt - makon, notiqlik.

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar roʻyxati:

1. **Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan.** Oʻzbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yoʻlida qoʻlga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati. tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazish, joylarda tashkiliy-amaliy, madaniy-maʼrifiy tadbirlar, targʻibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun moʻljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.

2. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: “Oʻzbekiston”, 2010-yil.

3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qoʻshma majlisidagi “Mamlakatimizda demokratik islohatlarni Yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi” mavzusidagi maʼruzasi. -“Xalq soʻzi” gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.

4. I. A. Karimov. “Yuksak maʼnaviyat yengilmas kuch”, – T.: “Maʼnaviyat”, 2008- yil.

5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.

6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: “Oʻzbekiston”, 2000-yil

7. I.A.Karimov. «Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», -T.: “Oʻzbekiston”, 1997-yil.

8. Karimov I.A. “Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezon boʻlsin”, -T., 1994-yil.

9. I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», -T.: "O'zbekiston", 1997-yil.

10. Avloniy A. "Turkiy guliston yoxud axloq", -T.: 1992-yil.

11. Abdulla Sher, B.Husanov, E.Umarov. Estetika. (Uslubiy qo'llanma),-T.: Universitet, 2008.

12. Kagan M. Estetika kak filosofskaya nauka. Spb., 1997.

1. Estetik ong - ma'naviy-ruhiy voqea-hodisalar majmui bo'lib, ular ijtimoiy hayot zaminida vujudga keladigan estetik fikr, estetik his, estetik did, estetik orzu, estetik qarash, estetik nazariya tizimini yaratadi. Estetik ong - ijtimoiy hayot zaminida uning bilan mutanosib tarzda o'zgarib, rivojlanib, takomillashib boradi. Estetik ong - jamiyat hayotida guruhii manfaatlar ifodasi tarzida ham namoyon bo'ladi. Lekin bu hol jamiyatning turli sohalarida turlicha, masalan, mafkura sohasida estetik qarashlar, orzu-umid nazariyalarida o'ziga xos aks etadi. Ruhiiy-ma'naviiy sohalarida esa guruhiiy manfaatlarga nisbatan ancha mustaqil tarzda namoyon buladi.

Estetik ong ijtimoiy ongning ba'zi shakllaridan orqada qolishi mumkin. Masalan, ijtimoiy hayotda siyosiy yetuklikning yuksak darajasigacha ko'tarilgan, lekin estetik didi orqada qolgan, turli soxta mahsulotni bermalol iste'mol qilaveradigan odamlarni ko'rish mumkin.

Estetik ongning nisbiy mustaqilligi ko'rinishlaridan biri vorisiyligidir. Chunki yangi estetik qarashlar, g'oyalar, nazariyalar bo'sh yerda vujudga kelmaydi. Ular jamiyatning oldingi estetik va badiiiy ravnaqi natijasida jamlangan hissiy va aqliy hosilalar, bilimlar zahirasiining davomi sifatida amal qiladilar.

Estetik ong ijtimoiy hayot in'ikosi bo'lib, jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi, jamiyat hayotiga har tomonlama ta'sir o'tkazadi. Estetik ong ijtimoiy ongning maxsus shakli sifatida estetik faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, estetik faoliyat jarayonida shakllanadi, qaror topadi. Estetik ong aslida estetik faoliyat mahsulidir.

Jamiyatning estetik ongi murakkab tizimli, harakatchan, o'zaro uzviy aloqadorlikda bo'lgan bir qator qismlardan iborat bo'ladi. Estetik ongning turgun va uyg'un qismlari - bular **estetik hislar, orzular, qarashlar, nazariyalardir.**

Estetik his-tuyg'u – bizni o'rab turgan voqeani estetik jihatdan his etish qobiliyati. Uning go'zalligini, uyg'unligini sezishdir. Estetik his – tuyg'uning asosiy organlari ko'rish va eshitishdir.

Estetik did - olamni go'zalligini tezda anglash. Estetik did zamirida estetik his-tuyg'u yotadi. Estetik did deganda biz kishining biror sohaga moyilligini sezamiz. Estetik did voqea-hodisalarning estetik sifatlarini inson tomonidan idrok etish va baholash jarayonidir. Estetik did deganda biz haqiqiy go'zal narsalarni, tabiat, ijtimoiy hayot va san'at hodisalarining haqiqiy estetik xislatlarini bevosita dastlabki ko'rishda, chuqur analiz qilib o'tirmay his etish, ajrata bilishni tushunamiz. Estetik his va estetik didni tarbiyalash mumkin.

Estetik orzu - kishilarning mavjud narsa-hodisalar haqida emas, balki go'zallik haqidagi eng yuksak orzulari, uylagan rejalari. Estetik orzu jamiyat ravnaqi bilan chambarchas bogliq. Har bir davrning o'z estetik orzuga ega bo'lgan insonlari bo'ladi. Estetik orzu insonning go'zallik haqidagi tasavvurlarining eng yuksak ifodasidir.

Estetik fikr - insonni ma'lum bir estetik prinsip, bilimlarga asoslangan estetik qarashlari, g'oyalari. Estetik fikrlar estetik did va mushohadalarning uning og'zaki formasidir. Estetik fikr oddiy sezgi kechinmalari emas, balki ma'lum estetik prinsiplarga, mohiyatni chuqur estetika tushunishga asoslangan baho berishdir.

Estetik qarash va nazariyalar estetikani g'oyaviy asosini tashkil etadi. Estetik qarashlar deganda biz ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan hamda izchillik bilan olib boriladigan metodologik falsafiy baza bilan bog'liq bo'lgan bilimlar, tushunchalar, prinsiplarning ozmi-ko'pmi mukammal va izchil sistemasini tushunamiz. Keng, tugal va mustaqil sistema xarakteriga ega bo'lgan estetik qarashlar majmuini **estetik nazariya** deb ataymiz.

Insoniyat yashar ekan bioijtimoiy mavjudot sifatida o'zining talab va ehtiyojlarini qondirishi lozim. Ehtiyojlar orasida estetik ehtiyojlar eng oliy ehtiyoj hisoblanadi. Chunki unda barcha moddiy va ma'naviy ehtiyojlar jamlangan. Talab va ehtiyojlar insonni faoliyatga undaydi. Faoliyat esa yangi-yangi talab va ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Shu zaylda estetik ehtiyoj va estetik faoliyatning o'zaro o'rin almashinuvi jarayoni ma'naviy-estetik mukammallikning poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Estetik faoliyat go'zallikni anglashga va yaratishga qaratilgan, anglangan faoliyatdir. Mazkur faoliyat jarayonida, nafaqat, insonning ma'naviy ehtiyojlari qondiriladi, balki yangi estetik ehtiyojlar ham yuzaga keladi. Estetik faoliyat ko'pqirrali bo'lib, go'zallikni passiv o'zlashtirishni, shuningdek, go'zallikni yaratish jarayonini ham qamrab oladi.

2. Go'zallik – estetikaning asosiy tushunchasi. Go'zallik nafosat olamining mag'zi, asosiy belgisi, bosh xossasi, asosiy mohiyatini tashkil etadi. Go'zallik - bu asosiy estetik qadriyat bo'lib, uni idrok etish qobiliyati esa estetik sub'ektning asosiy qismidir. Bu xususiyat estetik ong va uning qismlariga ham taalluqlidir. Estetik his - tuyg'u, eng avvalo, go'zallikni his etish jarayonini anglatadi. Go'zallikning asosiy shartlari quyidagilar:

- me'yor;
- predmetning yaxlitligi;
- ranglarning uyg'unligi;
- predmetning maqsadga muvofiqligi;
- estetik formada ekanligi.

Go'zallik xilma - xil darajada namoyon bo'ladi. Tabiatdagi go'zallik ijtimoiy hayot go'zalligidan, foydali amaliy faoliyatdagi go'zallik badiiy ijoddagi go'zallikdan farq qiladi.

Ulug'vorlik - estetik va axloqiy sifatlar kasb etib, amaliyotda ko'p qo'llaniladigan estetik tushunchadir. Ulug'vorlik ko'lamli go'zallik ko'lamidek

cheksizdir. Ulug'vorlik hissi umuminsoniy bo'lishi bilan bir qatorda ijtimoiy hayotda tarixiy taraqqiyotga alohida ta'sir etuvchi hodisalar va jarayonlarni ham qamrab oladi. Ijtimoiy hayotda ulug'vorlik, qahramonlik va mardlik bilan shu qadar qorishib ketadiki, ularni alohida mushohada etish nihoyatda qiyin bo'lib qoladi.

Qahramonlikda ulug'vorlikka xos estetik va axloqiy sifat to'la namoyon bo'ladi.

San'atdagi ulug'vorlik yuksak badiiy mazmun va shakl vositasida ifodalansada, undagi g'oya hal qiluvchi ahamiyatga ega. Muhim ahamiyatga molik g'oya mukammal shaklni yuzaga chiqarib, san'at asarlarining ta'sirchanlik darajasini belgilab beradi. Bu holat hayotiy haqiqatdan qochish emas, unga xizmat qilishga da'vat etadi.

Fojeaviylik va **kulgililik** estetik tushunchalari yordamida hayot ziddiyatlari va to'qnashuvlari baholanadi va mushohada qilinadi. Ular orqali insonning ijtimoiy hayot hodisalariga nisbatan estetik munosabati ifodalanadi va mustahkamlanadi. Aytish joizki, fojeaviylik va kulgililik go'zallik tushunchasidan torroq doirada amal qiladi.

Fojeaviylik va kulgililik - ijtimoiy xususiyatga molik tushuncha sifatida yolg'iz insonga xos his-tuyg'u ekanligi, faqat ijtimoiy munosabatlar jarayonidagina namoyon bo'lishlari bilan izohlanadi.

Fojeaviylik va kulgililik aslida bir-biriga zid tushunchalardir, lekin bu zidlik mutloq ma'noda amal qilmaydi. Ayni paytda ular bir-birining mag'ziga singib, biri ikkinchisiga o'tib turadi.

Fojeaviylik va kulgililik o'zaro bog'liqligini hayotning murakkabligi, ziddiyatligi, harakatchanligidan kelib chiqib, san'at yordamida yaxshiroq anglaymiz.

San'at asarlarida fojeaviylik va kulgililik yaxlit namoyon bo'ladi. Fojeali yoki kulgili holat insonning u yoki bu hatti-harakati natijasida paydo bo'ladi, bu hatti-harakat turli-tuman hayotiy kuchlar to'qnashuvi jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi. Shu tariqa ular voqelik va inson orzulari o'rtasidagi nizoli munosabatlarni ochib beradi.

Fojeaviylik va kulgililik boshqa estetik tushunchalardan qanchalik farq qilmasin, ularni go'zallik va xunuklik kabi ijtimoiy estetik orzular bilan bog'liq holda, ularning tarixiy va nisbiy tabiatini inobatga olgan holda mushohada qilish zarur bo'ladi.

3. *San'at bu* – voqelikni badiiy timsollar vositasi bilan ijtimoiy aks ettirish, ishni ko'zini bilish va mahorat ko'rsatish jarayonidir. Shuningdek, mazkur tushuncha har qanday ishning o'zi va u talab qiladigan mahorat darajasi ma'nolarida ham qo'llaniladi.

San'at bu – inson aql idroki, mehnati bilan vujudga kelgan, ijod qilingan narsa-hodisalar. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos iste'dodi namoyon bo'ladi. San'at ob'ekti bo'lib butun ijtimoiy hayot o'zining xilma-xil ko'rinishlari bilan maydonga chiqadi, unda kishilarning faoliyati markaziy o'rin egallaydi.

San'at juda qadim zamonlardan, mehnat taraqqiyoti natijasida namoyon bo'lgan. Mehnat jarayonida inson tafakkuri kamol topdi, go'zallik, qulaylik va foydalilik tushunchalari kengaydi. Sinfiiy jamiyat vujudga kelishi bilan esa ijtimoiy taraqqiyotda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi: aqliy mehnat jismoniy mehnatdan ajralib chiqib boshladi. Bu esa fan va san'at rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Professional san'at va san'atkorlar shu davrda paydo bo'ldi. San'at esa o'zining spetsifik xususiyatini, sinfiyligini namoyon etib, hukmron sinfning idalogiyasini targ'ib etuvchi kuchli g'oyaviy qurolga aylandi, lekin shunga qaramay omma orasida yetishib chiqqan iste'dodli ijodkorlar mehnatkash xalq ommasining orzu-istaklari, ularning go'zallik va xudbinlik, oliyanoblik va insonparvarlik haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi asarlar yaratishdi. Xalqning turmushi, urf-odatlar, axloq-odobi, axloqiy qadriyatlar ularning asarlarida o'z ifodasini topdi. Har bir davrda mavjud bo'lgan ana shunday san'at asarlari hayot go'zalliklarini tasvirlab, odamlarda yuksak xislat va fazilatlarini kamol toptirdi, ularni tenglik, ozodlik, birodarlik, yorqin kelajakka intilish yo'lidagi kurashga da'vat etdi.

San'at tarixiy taraqqiyot jarayonida hamisha ijtimoiy ehtiyojlarni qondirib kelgan. San'at ijtimoiy hayotning murakkab, rangrang munosabatlari bilan aloqador bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham mehnatning alohida turi, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning maxsus sohasi, ijtimoiy ongning bir shakli, o'ziga xos bilim sohasi, ijodiy faoliyatning bir ko'rinishi sifatida amal qiladi.

San'at, birinchi navbatda, ijtimoiy ong shaklidir, uning boshqa barcha tavsiflari ana shu sifatidan kelib chiqadi va shu tahlilga asoslanadi.

San'atning o'ziga xosligi, rivojlanish xususiyatlari ijtimoiy jarayonlar yo'nalishi bilan bog'liq. Buni qadimgi odamlarning moddiy va ma'naviy boyliklar yaratish faoliyatida, ya'ni o'zlariga ma'qul, o'zlariga xush keladigan narsalar yaratishga bo'lgan ishtiyoqlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy turmush san'atning rivojlanishiga bevosita ta'sir o'tkaza bordi, keyinchalik esa ijtimoiy tuzilmalar falsafiy, diniy, siyosiy qarashlar, axloqiy qoidalar, ma'naviy qadriyatlar orqali ham ta'sir o'tkazib bordi.

San'at ijtimoiy hayotning mustaqil bir sohasi bo'lib, o'ziga xos qonuniyatlari, vazifalariga ko'ra u alohida jamiyat birligini ifodalaydi. San'at jamiyatning barcha tomonlariga ta'sir o'tkazadi, ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan aloqaga kirishadi, hayotning turli jabhalarida odamlar faoliyat olib borishlarini rag'batlantiradi.

San'at bilan ijtimoiy hayotni bog'lab turadigan juda ko'p vositachi xalqalar mavjud. Har qanday badiiy hodisa— muayyan asar, uslubiy yo'nalish bo'lsin, ular vujudga kelishi va rivojlanishi diniy, axloqiy amallarning ta'sir kuchi darajasi bilan belgilanadi, baholanadi, o'lchanadi.

San'atning taraqqiyoti yoki tanazzuli, uning u yoki bu turi ko'rinishining yorqin ifoda topishi aniq ijtimoiy munosabatlar tabiatiga, muayyan guruhiiy kuchlar nisbatiga, mafkuraviy hayot xususiyatlariga, jamiyatda shaxslarning egallab turgan maqomiga bog'liqdir.

San'atning jamiyat hayotida nisbiy mustaqil amal qilishi vorisiylik qonuniyatining namoyon bo'lishi bilan bog'liq. Vorisiylik faqat san'atga xos bo'lgan hodisa emas. U ijtimoiy ongning hamma shakllariga taa'lluqlidir. Vorisiylik jamiyat

moddiy asosi bilan bog'liq bo'lgan siyosiy va huquqiy ong sohalarida ko'proq namoyon bo'ladi.

San'at badiiy asar yig'indisi bo'lib, ularda voqeani badiiy in'ikos ettirish badiiy uslubdir, badiiy usul esa badiiy ijodiy qonunlar asosida ro'y beradi. Usul tushunchasi uslub tushunchasidan ancha oldin paydo bo'lgan. Badiiy uslub mazmuni bilan tarkibiy birlikka ega hamda muayyan shakl, qismlar birligi va nisbiy mo'tadilligini taqozo etadi, uslub tushunchasi esa shakl va mazmunning ichki bog'liqligi bilan ham izohlanadi. Uslub shakl va mazmun orqali namoyon bo'lar ekan, u biror ijod usulini tanlab oladi. Badiiy uslub ijod usulidan mustasno tarzida amal qilolmaganidek, ijod usuli ham badiiy uslubsiz ifoda topa olmaydi.

Ijod usuli – voqeylikni badiiy baholash va umumlashtirish qoidalari, **badiiy uslub** esa shakl yaratish qoidalari yig'indisi bo'lib, badiiy uslub mohiyatini anglash uchun ijodiy usul xususiyatlarini tushunib olish zarurati paydo bo'ladi. Tashqi va ichki nafasat hamohangligi, me'yor tuyg'usining bexatoligi, yaxlitlikning tugalligi kabilar badiiy usulning tub belgilari hisoblanadi.

Uslub mustaqil maqomga ega bo'lsada, muayyan ijodiy usuldan kelib chiqadi. Bitta uslub bir necha usullar orqali ifoda topadi. Navoiy, Mashrab, Qodiriy, Oybek, Cho'lpon, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi xilma xil badiiy uslub sohiblarining asarlari bunga misol bo'ladi.

Badiiy uslub tushunchasi biron badiiy asarga, yoki bir ijodkor ijodiga u yoki bu janriga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Badiiy uslubning asosiy shakli sifatida yakka uslub va muallif uslubi ko'proq o'rin egallab bormoqda.

«Yakka uslub» «Umumiy uslub» dan ajralmagan holda namoyon bo'ladi. U yoki bu umumiy uslub – janr xususiyatlariga xos belgilarni eng iste'dodli san'atkorlar ijodlarini tahlil qilish jarayonida ko'rish mumkin. «Yakka uslub»da badiiy til, ohang, vazn, badiiy tuzilma va ohang birligi bilan belgilanadi. San'atkor badiiy uslubi tomoshabin, o'quvchi, eshituvchi mustaqil fikrlashga yo'naltirish, unda betakror zavq shavq uyg'otishdir. Muallif fikri ravshan, ravon ifodalansa uslub ham sayqal topib boradi.

Badiiy usul tushunchasi keng ma'noda ijod yo'llari va vositalari tizimini anglatadi. Badiiy usul san'atkor voqeylikni ifodali tasvir vositalari yordamida umumlashtirilishi, baholashi jarayonida asoslanadigan g'oyaviy – estetik qoidalari majmuidir. Badiiy usul tarixiy mazmunga ega bo'lib, san'at turlarining badiiy ijod yo'nalishlari bilan bog'liqdir.

«Badiiy usul» va «Badiiy ijod yo'nalishlari» tushunchalari bir – biriga shu qadar yaqinki, ba'zan ularning chegaralari ko'zga tashlanmaydi. San'at tarixida klassizm, romantizm, tanqidiy realizm, yangi realizm kabi badiiy yo'nalishlari ayni vaqtda xuddi shunday badiiy usul turlari mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Romantizm ijodiy usul – yo'nalishi Fransiya inqilobidan keyin ijtimoiy siyosiy va ma'naviy hayotda sodir bo'lgan tub o'zgarishlardan so'ng vujudga keldi. Romantizm mohiyatini burjua voqeligi yuzaga keltirgan yaramas, g'ayriinsoniy aqidalarni rad qilib, uning o'rniga inson qadr - qimmatini o'rnatish tashkil etadi.

XIX – XX asr birinchi yarmida badiiy ijodning tanqidiy realizm usul – yo'nalishi san'at turlarining deyarli barcha jabhalarida keng va teran namoyon bo'ldi. Mazkur usul – yo'nalishning qaror topishi jarayoni murakkab va ziddiyatli tarzda sodir bo'ldi, uning davomida avvalgi san'at sohiblari etisha olmagan estetik vositalar yangicha sayqal topdi.

Estetik orzu bilan hayot haqiqatining monand kelishi realizmning barcha shakllariga xosdir. Realist san'atkorlar o'z estetik orzularini hayot haqiqati orqali qaror toptiradilar, ular ijodida nafosat va haqiqat bir – biri bilan qovushib ketadi.

San'at turlari san'atga xos bo'lgan umumiy belgilarga ega bo'lgan holda ularning har biri: adabiyot, me'morchilik, musiqa, tasviriy san'at va shu kabilar o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi.

San'at turlari o'z tasviriy – ifodali vositalari tizimiga ega. Adabiyotda so'z, tasviriy san'atda – rang, yorug'lik, chiziqliq, nur – soya ; musiqada – ohang, maqom, vazn ; haykaltaroshlikda – hajm, o'lcham ; me'morchilikda – mutanosiblik tizimiga amal qilinadi.

San'at turlari bir-birining o'rnini bosa olmaydi: ularning har biri mustaqil o'ziga xos nodir va betakror bo'lib, voqelikning bir tomonini aks ettiradi.

Badiiy ijod turlarining xilma-xilligi, ular o'rtasidagi umumiylik va xususiylik ularni turkumlash zaruriyatini tug'diradi, turkumlash san'ati qonuniyatlarini bilishning va uni o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi.

San'atni hozirgi vaqtda 1) fazoli (makon), 2) vaqtli (zamon), 3) fazoli – vaqtli (makon va zamon, qorishma) ko'rinishlarga bo'lib o'rganish taomilga kirgan.

Fazoli san'at ko'rinishlariga – tasviriy san'at, haykaltaroshlik, chiziqliq rasm, amaliy san'at va me'morchilik;

Vaqtli san'at ko'rinishlariga – badiiy adabiyot va musiqa;

Fazoli-vaqtli san'at ko'rinishlariga – teatr, kino, «oynai jahon» kabilar kiradi.

Shuningdek, san'at hodisalarning aniq tuyg'uli qiyofasini aks ettirishi yoki aks ettirmasligiga qarab - tasvirli va tasvirli bo'lmagan ko'rinishlarga ham ega. Tasvirli san'at turlari san'at va haykaltaroshlikda hayot manzaralari voqelikning his - tuyg'uli qiyofasini yaratish orqali namoyon bo'lsa, tasvirli bo'lmagan san'at turlari - adabiyot va musiqada hayot manzaralari fikrlar va tuyg'ular oqimini umumlashtirish asosida aks ettiriladi.

San'at turlari idrok etish jihatidan ham har xil ko'rinishlarga bo'linadi, ular ko'z bilan ko'riladigan (tomoshali), eshitiladigan va ko'riladigan-eshitiladigan san'at turlaridir. Tamoshali san'at turlariga tasviriy san'at, haykaltaroshlik, me'morchilik, badiiy foto asarlari, eshitiladigan san'at turlariga, ashula, dostonchilik kabilar kirsa, teatr san'ati tomoshali, ham eshitiladigan san'at turiga kiradi.

4. Buyuk adibimiz Abdulla Avloniyning tarbiya haqidagi «Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo falokat, yo saodat, yo halokat masalasidir», degan fikrlari tarbiyaning jamiyat insoniyat hayotida nechog'lik ahamiyat kasb etishining isbotidir. Ta'lim - tarbiyaning boshqa shakllari singari estetik tarbiyaning ham shaxsni, biror bir ijtimoiy guruhni, millatni tarbiyalashdagi o'zni beqiyosdir. Estetik tarbiya ham ajdodlardan avlodlarga

meros bo'lib kelayotgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar hamda an'analarini qaror toptirishga, ularni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Estetik tarbiya kishilarda voqelikdagi va san'atdagi go'zallikni idrok etish, tushunish va qadriga etish qobiliyatini tarbiyalashdir.

Bizga ma'lumki, har qanday tarbiya inson ongiga, his - tuyg'ulariga, hatti-harakatlariga, xulq-atvoriga, e'tiqodiga, dunyoqarashiga ta'sir o'tkazishni o'z oldiga maqsad va vazifa qilib qo'yadi.

Qadimgi dunyoda tarbiya maqsadi estetik asosda namoyon bo'lgan. Masalan, qadimgi Yunonistonda estetik tarbiya maqsadi fuqarolarni har tomonlama kamol topishida «Ruh va badan» hamohangligini qaror toptirishga yo'naltirgan edi. Badan ruhning qobig'i, qachonki ruh badanni tark etsa badan o'ladi. Ruhni estetik tarbiyalash zarurligi ta'kidlanadi.

Antik davr faylasuflari Aflotun va Arastu kabi mutafakkirlar estetik tarbiya haqidagi ta'limotlarida shaxsni estetik tarbiya asosida shakllantirishda estetik tarbiya tizimining ahamiyatiga alohida urg'u berishadi.

O'rta asrlar Sharqi va Yevropada estetik tarbiya ilohiy kuch - qudrat manbai bo'lgan Xudoga e'tiqod qilish va «bu dunyo» o'tkinchi arzimas ekanligini inson shaxsiga singdirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Estetik tarbiya g'oyalarining ilohiy va dunyoviy mohiyatini kuchaytirishga intilish hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas, zero, estetik tarbiyada ilohiylik odamlar mehnati va maishiy hayoti bilan chambarchas bog'lanib, ya'ni dunyoviylik bilan qo'shilib ketgan edi.

Sharqda islomda estetik tarbiya go'zallik bilan bog'lanib o'rganilgan. Ayniqsa, so'fiylarda Alloh uning go'zalligi, yagonaligi, xaqligi, ilohiy va dunyoviy hayot go'zalligi his qilish, anglash birinchi o'rinda turgan.

“Alloh go'zaldir. Shuning uchun u go'zallikni sevadi. ... Alloh jamoli, go'zalligi, zuhuri har narsada aks etib turadi”. Eng xunuk narsada, mavjudodda ham go'zallikni ko'ra olish kerak. Chunki go'zallik estetik tarbiyaning asosini tashkil etadi.

Insonni qurshab olgan borliqdagi go'zallikni kashf eta oladigan shaxsni tarbiyalash estetik tarbiya tizimining o'ziga xos asosiy xususiyatlaridan biridir. Zero, go'zallikni his qilib, undan zavqlana oladigan insonlardan yovuzlik chiqishi dargumon.

Estetik tarbiyaning asosiy maqsadi har tomonlama uyg'un, taraqqiyparvar yuksak axloqli, mehnatga va ijodga berilgan hayot go'zalligi va san'atni tushunadigan shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Adabiyot va san'at bilan uzoq vaqt jiddiy muloqot natijasida shaxsning, avvalo, san'at asarining obrazli emotsional mazmunidan bahramand bo'ladigan jihatlari, estetik hissiyotlari, ehtiyojlari, munosabatlari, shuningdek, shaxsiy va ijtimoiy tushunchalari, dunyoqarashi ham takomillashadi. Go'zallikni his qilish, uni tushunish qobiliyatini tarbiyalash estetik tarbiyaning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Hozirgi kunda estetik tarbiyaning asosiy vazifasi har tomonlama rivojlangan o'zida ma'naviy boylik (yuksak rivojlangan ma'naviy, amaliy, nazariy estetik qobiliyatlarni) axloqiy poklik va jismoniy kamolotni

mujassamlashtirgan shaxsni shakllantirish, hayot, adabiyot va san'atga estetik munosabatni, ularga yuksak talabchanlik hamda ob'ektiv baholay olish qobiliyatini tarbiyalashdan iborat.

Estetik tarbiya shaxsning shakllanishida katta va har tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Eng avvalo, san'at asarini idrok etish tajribasi ijodiy obrazli tafakkur rivojlanishida yordam beradi.

Avvallari estetik tarbiya o'ta tor va bir tomonlama talqin qilinardi, ya'ni uni san'at asarlarini to'g'ri idrok etish, bu bilan alohida lazzatlanish yoki biror san'at turini bilib olish muayyan badiiy ko'nikmalarga ega bo'lish doirasida in'ikos ettirgan edi. Ba'zan estetik tarbiyaga odamlarda yuksak estetik did, farosatni shakllantirish sifatida qaratilgan edi. Bularning barchasi estetik tarbiyaning maqsadlari va vazifalari doirasiga kiradi. Badiiy tarbiya estetik tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, u estetik tarbiyaning maqsad yo'nalishlarini to'la ifodalamaydi. Badiiy tarbiyaning asosiy maqsadi munosabatlarni san'at vositalarida yordamida shakllantirishdir. Estetik tarbiya faqat san'at bilan chegaralanib qolmaydi, balki uning asosiy mazmunini, insonning voqelikka estetik munosabatini faollashtirish va rivojlantirishdan iboratdir.

Estetik munosabat hayotga iste'molchilik nazari bilan qarashdan xalos bo'lish, dunyoga keng va xolis qarash qobiliyatini, odamlarga, tabiat voqeahodisalariga, narsalarga, eng avvalo jamiyat, insoniyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan ijtimoiy ahamiyatli bo'lgan fazilatlarni ko'ra olish qobiliyatini tarbiyalaydi.

Estetik tarbiya insonning estetik ongini shakllantirish jarayonida uni axloqiy, mehnat ekologik jihatlardan ham tarbiyalash vazifalarini qamrab oladi. Estetik tarbiyaning axloqiy tarbiyaga ta'siri shundaki, nafosat olami ezgulik va yaxshilikdan, beg'arazlikdan ajralmagan holda amal qiladi. Estetik tarbiyaning mehnat tarbiyasi bilan birlashib ketishi asosi shundaki, mehnat jarayoni shaxsning tabiiy ehtiyojiga aylanib borishida o'z ifodasini topadi.

Estetik tarbiya bilan ekologik tarbiya bog'liqligi esa tabiatga beg'araz, insoniy munosabatda bo'lishda, jamiyat bilan tabiat o'rtalarida hamohang aloqadorlik munosabatlarini o'rnatishda namoyon bo'ladi.

Estetik tarbiyaning estetik ongni shakllantirish maqsadi va vazifasi ko'proq yosh avlodga taalluqli estetik ongni shakllantirish demakdir. Estetik tomonsiz dunyoqarash chala, biryoqlama bo'lib qolishi turgan gap, estetik dunyoqarash falsafiy, axloqiy va boshqa dunyoqarash sohalaridan bahramand bo'lib, o'z navbatida ularni ham boyitib turadi.

Muayyan jamiyatda ijtimoiy qarama-qarshiliklar zaiflashib, ijtimoiy tenglik va ijtimoiy adolat qaror topib borgan sari odamlarning estetik tarbiya olishlari uchun zarur bo'lgan muayyan ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-axloqiy shart-sharoitlar vujudga keladi. Moddiy-iqtisodiy va umumma'naviy imkoniyatlar kengayib qashshoqlik va savodsizlik batamom tugatilsagina, jamiyat hayotida estetik tarbiya muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida qaror topayotgan hozirgi paytda estetik tarbiyaning ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Birinchidan, mustaqillik sharoitida inson omilining ortib borishi uchun shart-sharoitlar vujudga kelyapti. hayotning barcha jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan odamlarning ezgu xislat va fazilatlarini, ongilligi, faolligi, ijodiy yaratuvchi qobiliyatlari sezilib turibdi.

Ikkinchidan, O'zbekiston aholisining aksariyat ko'pchiligidan umumiy madaniyati yuksalib borishi jarayonida yangi texnika va texnologiyalar, ishlab chiqarishni tashkil qilish ishi tobora takomillashib borayapti.

Uchinchidan, yangi ishlab chiqarish munosabatlarining, bozor iqtisodiyotining keng o'rin egallab borayotganligi, qonunchilikning keng tarzda rivojlanib amal qilayotganligi, fuqarolarning umumiy madaniyati, ayniqsa, estetik madaniyati darajasining ham yuksalib borishini taqozo etadi.

To'rtinchidan, hozirgi davr milliy texnik inqilobi sharoitida elektronika, avtomatika, kibernetika, informatika kabi fanlar ishlab chiqish sohasini tubdan qayta qurishga imkoniyat yaratib berilyapti.

Bu ham ishlab chiqishda band bo'lgan odamlarning ruhiy holatini tubdan o'zgarishini kasbkorda ijtimoiy-ruhiy va axloqiy estetik holatni vujudga kelishini taqozo etadi.

Beshinchidan, Radioda, kinoda, ayniqsa, oinai jahon kabi axborot vositalarining turmushdan keng o'rin olishi natijasida badiiy axborot hajmining ham keskin ortib borishi estetik tarbiya ahamiyatining tez suratlarda o'sishini ta'minlaydi.

Mustaqil jamiyatimiz kishilari jahon andozalariga mos keladigan va o'z milliy xususiyatlarini asos qilib olgan yangi huquqiy demokratik jamiyat mafkurasini printsiplariga amal qiladilar. Sho'ro mafkurasidan ham milliy mahdudlik, yuzakilik, tengsizlik kabi axloqiy-ijtimoiy illatlardan qutilish butunlay yangi jamiyatni qurishga o'zini bag'ishlash, istiqlol yaratgan insonning eng zarur va eng go'zal insoniy burchi bo'lib keldi. Har bir kishining jamoa oldidagi javobgarligi hamda jamoaning har bir a'zo uchun javobgarligi turmush tarzimiz asosi bo'ladi.

5-mavzu: Mantiq fanining predmeti va rivojlanish tarixi. Mantiq qonunlari.

Reja:

1. Mantiq fanining o'rganish ob'yekti.
2. Mantiq fanining taraqqiyot bosqichlari.
3. Bilish va uning asosiy turlari.
4. Mantiq qonunlari.
5. Mantiq fanining fanlar tizimida tutgan o'rni.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: bilish, hissiy bilish, aqliy bilish, sezgi, idrok, tasavvur, tafakkur shakli, tafakkur qonuni, formal mantiq, dialektik mantiq, matematik mantiq, qonun, ayniyat qonuni, nozidlik qonuni, uchinchisi istisno qonuni. yetarli asos qonuni.

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan. O'zbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yo'lida qo'lga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati, tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazish, joylarda tashkiliy-amaliy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2010-yil.
3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasi. -"Xalq so'zi" gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.
4. I. A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch", – T.: "Ma'naviyat", 2008-yil.
5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.
6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: "O'zbekiston", 2000-yil
7. S.I. Valieva, A.P. Bobotoev . Mantiq, -T.: 2011-yil.
8. M.Sharipov, D.Fayzixodjaeva .Mantiq, -T.: 2001-yil.
9. Voyshvillo E. K., Degtyarev M.G. Logika, -M.: – M., 1999-yil.
10. Getmanova A.D. Logika, – M.: 1995-yil.
11. Yoqubov T. Matematik mantiq elementlari. – T.: "O'qituvchi", 1996-yil.
12. Ivlev Yu. V. Logika. Uchebnik dlya vuzov. – M.: Logos, 1998-yil.

1. «Mantiq» tushunchasi uch xil ma'noda qo'llanadi: birinchidan, u ob'ektiv reallikdagi narsa va hodisalar orasidagi eng umumiy, zaruriy, qonuniy aloqadorliklar ma'nosida («dalillar mantig'i», «tarixiy taraqqiyot mantig'i»...); ikkinchidan, fikrlar aloqadorligi va taraqqiyoti ma'nosida («fikrlash mantig'i», «tafakkur mantig'i»...); uchinchidan, tafakkur to'g'risidagi fan ma'nosida («Mantiq fani»). Biz «mantiq» deganda, uning so'nggi ma'nosini nazarda tutamiz. Mantiq - tafakkur to'g'risidagi fan bo'lib hisoblanadi.

«Logika» grekcha «loguke» so'zidan olingan bo'lib, "so'z", "fikir", "aql" ma'nolarini ifodalaydi. Yaqin va O'rta Sharqda bu fan «mantiq» deb ataladi. «Mantiq» arabcha so'zdan olingan bo'lib, so'z, fikir, degan ma'noni ifodalaydi.

Mantiq fanining o'rganish ob'ekti tafakkur hisoblanadi. Mantiq boshqa fanlardan farqli o'laroq, tafakkurni olamni bilish usuli sifatida o'rganadi. Demak, Mantiq fani - tafakkur shakllari, usullari va qonunlari to'g'risida bahs yuritadi.

Mantiq olamni bilish usuli sifatida abstrakt tafakkur va uning shakllari (tushuncha, mushohada va xulosa)ni, shuningdek, tafakkur jarayonida olamning inson ongida aks etish qonunlari (ayniyat, ziddiyatlik, uchinchisi istisno, yyetarli asos)ni o'rganadi.

Hozirgi zamon mantiq fani tarkibiga dialektik va formal (shakliy) mantiq kiradi. Dialektik va formal mantiq asosida ilmiy bilish mantig'i shakllanadi.

Mantiq ilmi taraqqiyotini ikki bosqichga bo'lib o'rganish mumkin:

1) Aristotel asarlaridan boshlangan an'anaviy yoki klassik mantiq. Bu formal mantiq deb yuritiladi.

2) Matematik (simvolik) mantiq.

Hozirgi davrda mantiq fanining turli-tuman yo'nalishlari mavjud: intuitiv mantiq, konstruktiv mantiq, ko'p belgili mantiq, modal mantiq, relevant mantiq va h.k.z.

Mantiq fanining o'ziga xos tomoni shundan iboratki, olam haqida olingan axborotlarni tafakkur qonun-qoidalariga asosida qayta ishlash orqali yangi bilim hosil bo'ladi.

Mantiqiy shakllar, qonun-qoidalar umuminsoniy xarakterga ega. Buning ma'nosi shundan iboratki, inson qaysi tilda so'zlashi, fikr yuritishidan qat'iy nazar, barcha uchun umumiy hisoblangan mantiq talablariga, qonun-qoidalariga amal qilishi zarur. Ana shu shartga rioya qilish olam haqida haqqoniy bilim hosil qilishga imkon beradi.

Mantiqiy tafakkur shakllari deganda fikrning tuzilishi, uning tarkibiy qismlarining bir-biri bilan aloqadorligi nazarda tutiladi. Tabiiy tilda fikrlash uch shaklda namoyon bo'ladi: 1) tushuncha; 2) mushohada; 3) xulosa. Tafakkurning yuqorida ko'rsatilgan har bir shakli boshqasidan o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Tushuncha olamdagi predmet va hodisalarining inson ongidagi fikriy ifodasidir. Masalan: shamol, Markaziy Osiyo mintaqasi.

Mushohada (hukm)da predmetlar, hodisalar, munosabatlar haqidagi biror fikr tasdiqlanadi yoki inkor etiladi. Masalan: Ayrim sonlar juft sonlardir. Ayrim daryolarning suvi loyqa emas.

Xulosa – mantiqiy tafakkur shakli sifatida bir yoki bir necha fikr ustidagi mantiqiy operatsiya bo'lib, u yangi fikr (bilim)ning hosil bo'lishiga imkon yaratadi.

Inson fikr yuritish jarayonida analiz, sintez, induksiya, deduksiya, analogiya, abstraktlashtirish, umumlashtirish kabi mantiqiy usullardan foydalanadi.

Inson tafakkuri muayyan qonunlarga bo'ysunadi. Mantiq qonunlari to'g'ri fikrlash qonunlari hisoblanadi. Bu qonunlarga: 1) ayniyat; 2) ziddiyatlilik; 3) uchinchi istisno; 4) yyetarli asos qonunlari kiradi.

2. Mantiq fani qadimdan paydo bo'lgan. Mantiqning shakllanishi falsafiy ilmlarning shakllanishi bilan bevosita bog'liq. Mantiq fanining tarixiy rivojlanish bosqichlari deganda, quyidagilar nazarda tutiladi:

1. Qadimgi dunyoda mantiq fanining taraqqiyoti.
2. O'rta asrlarda mantiq fanining taraqqiyoti.
3. Yangi davr Yevropasida mantiq fanining taraqqiyoti.
4. Mantiq ilmining hozirgi taraqqiyot bosqichi.

Mantiq ilmining shakllanishi to'g'risidagi ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, uning dastlabki ildizlari Xitoy, Hindiston. Yunoniston va dunyoning boshqa mamlakatlarida paydo bo'lgan. Mantiq dastlab Hindistonda eramizdan ilgarigi ikkinchi ming yilliklarda shakllana boshlagan. Eramizning boshlarida Hindistonda mantiq ilmi mustaqil fan sifatida shakllandi. VII asrga mansub mashhur

mantiqshunos Dharmakirtining mantiqqa oid yozib qoldirgan risolalari («Mantiq tomchilari» - darslik, «Mantiqiy asos to'g'risida qisqacha darslik», «Mantiqiy aloqalar to'g'risidagi tadqiqotlar». «Bilimning haqiqatligi to'g'risida») shundan dalolat beradi.

Eramizdan avvalgi V-IV asrlarda qadimgi Yunonistonda mantiq mustaqil fan sifatida shakllangan. Yunon faylasufi Demokrit (er.av. 460-370 yillar) o'z asarlarida «Logos» terminini qo'lladi va «logos»ni umuman dunyoni va uni bilishning asosi sifatida talqin etdi. Suqrot mantiqiy usullar haqida fikr yuritdi. Aflotun o'zining bir qator dialoglarida («Fedon», «Teatet», «Sofist») mantiqiy shakllar to'g'risidagi qarashlarni bayon etadi.

Mantiq tarixiga oid adabiyotlarda Aristotelgacha ham mantiq ilmi rivojlanganligi haqida ma'lumotlar bor. Sofistlarning mantiqqa oid qarashlari bunga misol bo'la oladi. Sofistlar o'ta so'zamol, shirinsuxan, donishmandlar bo'lishgan va yoshlarda so'z san'ati, isbot va raddiya mahoratini tarbiyalashgan.

Mantiq fanining alohida ilm sohasi sifatida shakllanishi buyuk yunon faylasufi, mutafakkir Aristotel nomi bilan bevosita bog'liq.

Aristotel (er.av. 384-322) o'zidan avvalgi olimlarning mantiq sohasidagi fikrlarini umumlashtirdi va rivojlantirdi, mantiq fanini alohida fan sifatida tavsiflab berdi. Aristotelning mantiqqa oid asarlari «Organon» deb nomlanadi. Uning tarkibiga kirgan «Kategoriyalar to'g'risida», «Talqin to'g'risida», «Birinchi analitika», «Ikkinchi analitika», «Topika», «Sofistik raddiyalar to'g'risida» kabi risolalarida mantiq ilmi to'g'risidagi fikrlar bayon etilgan.

Aristotel «Kategoriyalar to'g'risida»gi risolasida tushunchalar to'g'risidagi ta'limotni, «Birinchi analitika»da xulosa chiqarish usullari - sillogizmlar nazariyasini, «Ikkinchi analitika»da ilmiy isbotlashning asosiy tamoyillarini yoritdi. Aristoteldan so'ng mantiq qadimiy Yunonistonda Stoya maktabi vakillari Zenon, Xrisipp va boshqalar tomonidan rivojlantirildi. Mantiq dastlab amaliy ahamiyatga ega bo'lgan fan sifatida notiqlik san'ati bilan bog'liq ravishda shakllandi va rivojlandi.

Qadimdan to XIX asrning o'rtalariga qadar Aristotel tomonidan asoslab berilgan mantiq «Formal mantiq», «Klassik mantiq», «Tradision mantiq» nomlari bilan ataldi.

O'rta Osiyo mutafakkirlari ijodiga doir ilmiy manbalarda mantiq ilmi buyuk olimlar Muhammad al-Xorazmiy, Muhammad Al-Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Abdulloh Al-Xorazmiy, Mir Sayid Jurjoniylar tomonidan rivojlantirilganligi haqida ma'lumotlar bor.

Abu Abdulloh Al-Xorazmiyning «Mafotih-al-ulum», («Ilmlar kaliti») asari o'ziga xos qomusiy manba bo'lib, o'z ichiga o'sha davrdagi deyarli barcha ilm sohalarini qamrab olgan. Ushbu asarda falsafa, mantiq, tib, ilmi-nujum, musiqa fanlarining asoslari berilgan. Asarning ikkinchi qismiga 9 bobdan iborat mantiq kiritilgan.

Muhammad ibn Muso al Xorazmiy tomonidan matematik mantiqning asosiy tushunchasi - algoritim ishlab Chiqilgan. Algoritim tushunchasi jonli mushohadaga asoslanib, miqdorlar orasidagi murakkab munosabatlarga oid muhim xususiyatni ajratib olish va umumlashtirish ma'nosini ifodalaydi. Avval sanoqning o'zi, so'ng qat'iy, aniq qoida asosida qo'yilgan masalani oxirigacha yechib beruvchi har qanday

hisoblash tizimi algoritmi deb ataladi. Mantiq fani o'rta asrlarda Al-Kindiy, Zakariya ar Roziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino kabi O'rta Osiyo mutafakkirlari tomonidan ishlab chiqildi va rivojlantirildi.

Bizgacha etib kelgan adabiyotlarda Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ibn Sinoning mantiq ilmidagi muvaffaqiyatlari alohida ta'kidlangan.

Abu Nasr Forobiy (873-950-yillar) mantiq ilmi taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan buyuk mutafakkirdir. U avvalo qadimgi yunon falsafasi va mantiq'ini, Aristotelning ilmiy ijodini chuqur o'rgandi.

Forobiy mantiqqa oid «Isoguvchi» (Kirish), «Ma'qulot» (Kategoriya), «Ibora», «Qiyos», «Burxon», «Jadal», «Safsata», «Xitoba», «She'r» deb nomlangan 9 risolani yaratdi. Bulardan tashqari, «Mantiq ilmiga kirish», «Aql haqida» «Sillogizm» kabi risolalarni yozdi. Forobiy mantiqni «to'g'ri fikrni amalga oshirish, haqiqatni qo'lga kiritish san'ati» - deb hisoblagan. Uning fikricha, mantiq shunday bir san'atki, u har doim odam notiqlikda adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biron-bir xulosa qilinadigan bo'lsa, xatolardan asrovchi masalalarni o'z ichiga oladi.

Abu Nasr Forobiy mantiqni tafakkur to'g'risidagi fan, deb bildi. Uning ta'limoticha, tafakkur haqiqatni bilishga xizmat qiladi va bu yo'lda u turli mantiqiy shakl va usullar: tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash kabilardan foydalanadi. «Mantiq,-deb yozadi Forobiy, - falsafaning u yoki bu qismlarida qo'llangan hollarda nazariy va amaliy san'atlarni qamrab oluvchi haqiqatni qo'lga kiritish asbobidir». Forobiy - mantiqning asosiy tushunchalari, bo'limlarini ishlab chiqishga katta hissa qo'shdi. Uning mantiq bilan grammatika, mantiqiy fikr bilan notiqlik (fikrini bayon qilish) san'atining bog'liqligi to'g'risidagi fikrlari diqqatga sazovordir.

Forobiy mantiq (logika) ilmini sakkiz qismga ajratdi: 1) oddiy iboralar - tushunchalar; 2) murakkab iboralar - gap; 3) sillogizmlar - xulosalar. Mantiqning qolgan beshta qismini fikr yuritishning shakl va usullariga qaratadi. Bular a) isbotlash (dalillash) usuli; b) dialektika (yoki baholash) usuli; v) sofistik (yoki yolg'onni haqiqat qilib ko'rsatishga qaratilgan) usul; g) notiqlik; d) she'riyat. Bu ko'rsatilgan usullar sillogistik san'atning turli xildagi ko'rinishlari bo'lib isbotlashga tayanadi, deb hisoblaydi buyuk mutafakkir¹.

Mantiqshunoslarning tan olishicha, Forobiy haqiqatan ham arab tilida ijod qilgan olimlar ichida birinchi bo'lib mantiqqa oid yirik asarlar bitgan.

Forobiy ta'limotida induktiv bilish usuli, induktiv xulosalar haqida fikr yuritilgan, Uning fikricha, deduktiv xulosalash imkoniyati induktiv xulosa yutuqlari bilan boyitilishi lozim.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) Al-Forobiyning falsafa va mantiqqa oid qarashlarini rivojlantirdi. U mantiqqa oid dastlabki bilimlarini ustozlari Notiliydan o'rgandi. Abu Ali Ibn Sino qalamiga mansub «Kitob-ash-shifo»ning 9-bo'limi mantiqning muammolariga bag'ishlangan. (Bular «Al-Madhal», «Al-Ma'qulot», «Al-Iborat», «Al-Qiyos», «Al-Burhon», «Al-Jadal», «Al-Xitoba», «Ash-She'r»).

¹ Abu Nasr Forobiy. Ixso-al-o'lum, - Qohira, 1918, 60-68-betlar

Shuningdek, uning mantiq sohasidagi qarashlari «Kitob-al-najot», «Kitob-an-ishorat va tanbihot», «Donishnoma» va boshqa risolalarida bayon etilgan.

Ibn Sinoning «Donishnoma» asarida mantiq ilmining tuzilishi, qismlari, tafakkurning shakllari, usullari, qoidalar, mantiqiy xatolar kabi masalalar yoritilgan.

Ibn Sino mantiq deganda, to'g'ri fikr yuritish, xatolardan saqlanish qoidalarini, ma'lum bilimlardan noma'lum bilimga o'tish yo'llarini ko'rsatadigan fanni tushunadi. Uning fikricha, amaliy tafakkur har doim mantiqqa muhtoj, u mantiq yordamida mukammallikka erishadi.

G'arbda mantiq fani ingliz faylasufi Frensis Bekon (1561-1625) tomonidan rivojlantirildi. U o'zining «Yangi organon» asarida bilishning induktiv metodini asoslab berdi. U induksiyanı bilish usuli, deb qaradi.

Mantiq masalalari yangi davrda faylasuflar R.Dekart, G.Leybnits, I.Kant diqqatini o'ziga tortdi. Mashhur nemis faylasufi Leybnis (1646-1716) mantiq ilmining tutgan o'miga alohida e'tibor beradi. U mantiqni boshqa ilmlarni isbotlovchi, kashfiyotlar metodini o'rganuvchi fan, deb ta'rifladi. Leybnis mantiqning to'rtinchi - yyetarli asos qonunini asoslab berdi.

XIX-XX asrdagi matematika ilmining taraqqiyoti mantiq ilmining yangi yo'nalishlarini keltirib chiqardi.

Djon Bul, O de Morgan, Poretskiy asarlarida mantiq ilmida matematika metodlarining tadbıq etilishi masalalari ishlab chiqildi, matematik logika shakllandi.

Mantiq ilmining asosini simvolik yoki formal mantiq tashkil etadi.

3. Mantiq inson tafakkurining shakllari, usullari, qonun-qoidalari to'g'risida bahs yuritadigan fandır. Inson tafakkuri murakkab jarayon. Bu jarayonning mohiyati, bosqichlari falsafiy nuqtai nazardan talqin qilinganda shunday xulosaga kelish mumkinki, inson tomonidan olamning anglanishi (bilish) bir-biriga bog'liq bo'lgan ikki bosqichni o'z ichiga oladi: olamni his qilish yo'li bilan bilish; olamni aql yo'li bilan bilish.

Olam, undagi predmet va hodisalarni biz, avvalo, sezgilarimiz yordamida bilamiz. Olamdagi narsalarning ongimiz ta'siri natijasida sezgilar hosil bo'ladi. **Sezgilar narsa va hodisalarning alohida tomonlari, xususiyatlarining inson ongidagi in'ikosidir.** Insonning olam haqidagi barcha bilimlarining birinchi va dastlabki manbai - sezgi. Sezgi tufayli inson olam bilan bog'lanadi. Sezgi tashqi olamdagi predmet va hodisalar, ularning xususiyatlarini bilish imkonini beradi.

Hissiy qabul qilishning ikkinchi shakli idrok bo'lib hisoblanadi. **Olamdagi narsa va hodisalarning inson ongida aks etishi natijasida vujudga kelgan predmetning yaxlit obrazi - idrok hisoblanadi.**

Tasavvur - hissiy qabul qilishning o'ziga xos shakli. U aks etgan predmetning ongda iz qoldirishi yoki obrazli xotira, deb ham yuritiladi. Tasavvur insonning olam haqidagi bilimlarining saqlanishi va mustahkamlanishiga xizmat qiladi, shu bilan bir qatorda narsa va hodisalarni bilishda muayyan o'rin tutadi. Tasavvur hissiy qabul qilishdan aqliy bilishga o'tishda muhim bosqich bo'lib hisoblanadi. Shunday qilib, sezgi, idrok, tasavvur olamni hissiy bilishning asosiy shakllardir. Ular psixologiyaning o'rganish ob'ekti bo'lib hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, sezgi, idrok, tasavvur inson aqliy faoliyati bilan chambarchas aloqadorlikda vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, hissiy tafakkur shakllari inson aqli tomonidan boshqariladi va nazorat qilinadi. Buni shunday tushunmoq joizki, hissiy bilish insonda sof, aqliy bilishdan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi. Hissiy va mantiqiy bilish o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisini taqozo etadi. Hissiy bilish mantiqiy bilishga o'tishning dastlabki zaruriy bosqichi, mantiqiy bilish esa, hissiy bilish natijalarining inson miyasida qayta ishlaniishi oqibatida vujudga keladi.

Tushuncha - predmet, hodisalar, ularga xos xususiyatlar, munosabatlarning ifodasi hisoblanadi. Masalan: «Toshkent» (narsa ifodasi), «Go'zallik» (belgini ifodalaydi), «Teng» (munosabatni ifodalaydi).

Mushohada (hukm) - predmetlar bilan xususiyatlar o'rtasidagi aloqadorlikni ifodalaydi. Hukm (mushohada) tushunchalardan tashkil topadi. **Mushohada predmet yoki hodisa haqida tasdiq va inkor shaklida bayon etilgan fikrdir.** Masalan: Odamiylik - yuksak axloqiy fazilat.

Xulosa – ilgari bilim asosida yangi bilim hosil qilishning mantiqiy usuli hisoblanadi. Xulosa fikrlar bog'lanishidan kelib chiqadi. Fikrlarning bog'lanishi yangi bilimni hosil qilish imkonini beradi. Ular olamdagi narsa va hodisalar aloqadorligining inson ongidagi ifodasidir. Masalan, A – fikr: Metallar issiqlik o'tkazadi; B - fikr: Mis – metall; V – xulosa: Demak, mis ham issiqlik o'tkazadi. Bunda «A» va «B» fikrning bog'lanishidan yangi V bilim hosil bo'ladi.

4. To'g'ri fikrlash qonunlari tafakkur qonunlari deb yuritiladi. Tafakkur qonunlari insonning tarixiy taraqqiyoti va bilish sohasidagi tajribasi asosida shakllangan. Tafakkur qonunlarida insonga xos fikrlash jarayonining eng oddiy, eng umumiy xususiyatlari aks etgan. Tafakkur qonunlari muhokama jarayonida fikrlar orasidagi munosabatlarga taalluqli bo'ladi. Fikrlarning to'g'ri tuzilganligi va ular orasidagi ichki aloqadorlik mantiq qonunlarida o'z ifodasini topadi.

Mantiq qonunlariga quyidagilar kiradi: 1) ayniyat qonuni; 2) ziddiyatsizlik qonuni; 3) uchinchi mustasno qonuni; 4) yetarli asos qonuni. Mantiq qonunlari faqat inson fikrlarigaгина tatbiq etiladigan qonunlar hisoblanadi. Shuning uchun ham ular tafakkurning xususiy qonunlari, deb yuritiladi. **Tafakkur qonunlari fikr – muhokamalar orasidagi eng umumiy, zaruriy, takrorlanadigan, qat'iy, ichki aloqadorliklarni ifodalaydi hamda mantiqiy (ya'ni to'g'ri) fikr yuritish yo'llarini ko'rsatadi.**

Ayniyat, ziddiyatsizlik, uchinchi mustasno qonunlari Aristotelning «Metafizika» asarida ta'riflab berilgan. Yetarli asos qonuni nemis faylasufi, matematik Leybnis tomonidan asoslangan.

Mantiq qonunlari mantiqiy fikrlashning to'g'ri amalga oshishini ta'minlaydi.

Ayniyat qonuni. Ayniyat lotincha «Zex identitatis» so'zidan olingan bo'lib, aynan, o'xshash ma'nolarni beradi. Ayniyat qonuni moddiy olamning muhim tomoni, xususiyatini ifodalaydi. Ma'lumki, olam o'zgarib, doimo rivojlanib turadi. Harakat - reallikning atributi hisoblanadi. Lekin uzluksiz kechayotgan bu jarayonlar (harakat, o'zgarish, taraqqiyot) narsa va hodisalardagi vaqtincha sokinlikni, muvozanatni inkor etmaydi. Nisbiy sokinlik, muvozanat mavjudlikning muhim tomonini tashkil etadi.

Masalan: uy yer bilan birgalikda soatiga 1000 km tezlikda o'z o'qi atrofida va sekundiga 36 km tezlikda quyosh atrofida aylanadi. Uning atomlari sekundiga o'nlarча ming kilometr harakatlanadi. Vaqt o'tishi bilan uzluksiz harakat hech narsani qoldirmaydi. Lekin ma'lum vaqt mobaynida narsalar (masalan, uy) nisbiy muvozanatda bo'ladi. Demak, har bir narsa, hodisa qanchalik o'zgarishga uchramasin, uning asosiy xususiyatlari, sifati muayyan vaqt mobaynida saqlanib qoladi. Aynan shu xususiyat o'rganilayotgan ob'ektning birligini, aynanligini, barqarorligini ifodalaydi va bu narsa bizning fikrimizda aks etadi. Narsa va hodisalarning sifat muayyanligi, barqarorlik ularni tadqiq qilish qonuniyatlarini ochish imkoniyatini beradi.

Ayniyat qonuni narsa va hodisalardagi o'xshashlik, umumiy tomonlarning fikrdagi ifodasiga tayanadi. Olam turli-tuman ko'rinishlarga ega, undagi narsa va hodisalar o'zaro qancha farqlanmasin, umumiylikka, aniqlikka ega. Shu umumiylik tufayli inson ularni o'zaro bir-biridan farqlaydi. Ayniyat narsa va hodisalarning ma'lum munosabatda o'xshashligini, tengligini ifodalaydi. Masalan: (A) «Toshkent», (B) «O'zbekistonning poytaxti» tushunchalarini olaylik. Bu har ikki (A) va (B) tushuncha bir ma'noni ifodalayapti, bu tushunchalar ayniyat qonuniga bo'ysunadi.

Ayniyat qonuniga muvofiq, muhokama, bahs, munozara jarayonida har bir fikr aynan bir ma'noda ishlatilmog'i lozim. Ayniyat qonuni muhokama jarayonida ma'lum vaqt mobaynida, ma'lum munosabatda tushuncha - fikr o'z ma'nosini saqlab qolsin, degan talabni oldinga suradi. Aniq, ravshan fikrlashning asosiy shartlari deganda uch narsa nazarda tutiladi. **1) ob'ektning birligi, aynanligi; 2) vaqtning aynanligi; 3) munosabatning aynanligi.**

Formal mantiqda ayniyat A-A dir. «A bo'lmagan narsa A - emasdir» tarzida ifodalanadi.

«Matematik» mantiqda ayniyat $A \rightarrow V$ tarzida ifodalanadi. Bunda $\rightarrow$ implikasiya belgisi, deb yuritiladi va u A va V orasida ma'lum munosabat (tenglik, aynanlik) borligiga ishora qiladi.

Ayniyat qonuni fanda, san'atda, hayotda keng qo'llaniladi. Kishilarning olam haqidagi bilimlari narsa va hodisalardagi umumiylik (o'xshashlik)ning ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Tushunchalar, muhokamalar, xulosalar shu ayniylik, o'xshashlikning ifodasi hisoblanadi. Biz narsa va hodisalarning miqdoriy muayyanligini sonlarda «bir», «ikki», «uch»... deb, sifat va xususiyatlarni «chiroyli», «yashil», «aqlli»..., munosabatlarini «katta», «kichik», «teng»... deb ifoda etamiz; narsa va hodisalar, ularning xossalari, munosabatlari haqida mushohada qilamiz. Fikrlar, mushohadalar orasidagi munosabatlarni aniqlash orqali ilgarigi bilimlar asosida, yangi bilimlar hosil qilamiz. Bularning hammasi narsa va hodisalardagi muayyanlik, doimiylik, barqarorlikning inson ongidagi ifodasidan o'zga narsa emas. Ilmiy izlanishda ayniyat qonunini bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Fanlarda aynanlik, o'xshashlik o'ziga xos ifodalanadi, masalan, matematikadagi tenglik, ekvivalentlik, algoritmlar, hozirgi o'zbek tilidagi ma'nodosh (ekvivalent) so'zlar, kimyodagi kimyoviy elementlar, atom og'riliklaridagi aynanlik, o'xshashlik va hokazo.

Ilmiy izlanish narsa va hodisalar mohiyati, ichki qonuniyatini aniqlash maqsadida olib boriladi. Bu esa o'z navbatida narsa va hodisalarning sifat

muayyanligi, narsalar orasidagi barqaror munosabatlarni barqaror fikrlar (tushuncha, muhokama) orqali ifodalashni toqazo etadi. Qonuniyatlar bir narsa, bir ob'yektga emas, balki umumga (narsalar turkumlariga), bir qator ob'yektlarga taalluqli bo'ladi hamda ulardagi umumiylik, o'xshashlik, aynanlik tomonlarini o'rganish orqali ochiladi.

Ayniyat qonuni ilmiy muammo doirasida olib boriladigan ilmiy munozaralarda keng qo'llaniladi. Bunda ilmiy munozaraning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mantiqiy fikrlash darajasiga, muhokama etilayotgan narsalar doirasini aniq belgilashga, muhokama asosini to'g'ri aniqlashga bog'liq bo'ladi.

Ayniyat qonunining buzilishi «tushunchalarni o'zgartirib qo'yishda» namoyon bo'lishi mumkin. Tushunchani o'zgartirib qo'yish deganda, uning hajmini o'rinsiz kengaytirish yoki toraytirish, mazmunini o'zgartirish (dastlab bir ma'noda, keyinchalik boshqa ma'noda ishlatish) nazarda tutiladi. Oqibatda «tushunchani o'zgartirib qo'yish» fikrdagi chalkashlikni, noaniqlikni keltirib chiqarishi mumkin bo'ladi. «Tushunchani o'zgartirib qo'yish» muhokama ob'yektini o'zgartirib yuborish, ya'ni bir narsa haqida fikr yurita boshlash, uni tugallamasdan boshqa narsaga o'tib ketish ma'nosini bildiradi. Muhokama predmetini, tushunchani o'zgartirib yuborish beixtiyor yoki ataylab amalga oshirilishi mumkin.

Ayniyat qonunining buzilishi tezisni (ya'ni fikrni) o'zgartirib qo'yishda ham namoyon bo'ladi. Biron bir fikrni isbotlash yoki rad etishda ongli, yoki beixtiyor ravishda bir fikrni boshqa bir fikr bilan almashtirish «tezisini o'zgartirib qo'yish» deb yuritiladi.

Tezisni o'zgartirish fanda, siyosatda va boshqa sohalarida ko'rinishi mumkin. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» risolasida XX asr oxiridagi kuzatilayotgan diniy uyg'onish ijtimoiy hodisasi ustida to'xtalib, «islom uyg'onishi» hodisasini tahlil qilishda dinning ma'naviy qadriyatlari bilan din niqobi ostida siyosiy va tajovuzkor maqsadlar orasidagi farqni tushunish nihoyatda muhim ekanligini ta'kidlagan edi.

Ayrim hollarda ilmiy izlanishlarda ayniyat qonunining buzilishi natijasida kuzatiladigan fikrdagi noaniqlik, chalkashlik, g'alizlik tadqiqot ob'ektini yaxshi bilmaslikdan, yetarli o'rganmaslikdan kelib chiqadi.

Aniqlik – to'g'ri fikrlash uslubining eng asosiy qoidasi. Ayniyat qonuni fikrdagi noaniqlik – ko'p gapirsa ham, hech narsa demaslik mumkinligini ko'rsatadigan qonundir. Ayniyat o'rganilayotgan ob'ekt haqidagi bilimlarning aniq, ravshan, izchil bayon etilishini ta'minlaydi. Ayniyat fikrdagi aniqlik, nisbiy muayyanlik, barqarorlikning ifodalanishidir. Olim, fozil kishilar fikrlash madaniyatlari yuqoriligi bilan boshqalardan farqlanadilar. O'z fikrini qisqa, aniq, ravshan bayon eta olish har bir tadqiqotchi oldiga qo'yiladigan eng asosiy talab hisoblanadi.

Ziddiyatsizlik qonuni. Ziddiyatsizlik qonuni haqidagi dastlabki ma'lumotni Platonning «Yevtidem» nomli dialogida uchratamiz. Platon bu haqda bir narsaning o'zi ham bo'lishi, ham bo'lmasligi mumkin emas, deydi. Aristotel bu qonunning mohiyatini o'zaro qarama-qarshi fikrlar bir vaqtning o'zida baravariga chin bo'lishi

mumkin emas; aynan bir narsa boshqasiga ayni nisbatda ham mos bo'lishi, ham mos bo'lmasligi mumkin emas, deb tushuntirgan.

Ziddiyatsizlik lotincha «Zex contradictions» so'zidan olingan. Tafakkurning bu qonunini predmet va hodisalarga xos bo'lgan tomonlarining o'xshashligi, tafovuti va o'zaro bog'lanishlarining inson ongidagi in'ikosi sifatida baholamoq lozim. Ma'lumki, olamdagi narsalar muayyan xislatlarga ega. Bu xislatlar predmetlar mavjudligini ifodalaydi. Olam shunday tuzilganki, aynan bir narsaning o'zi ayni bir sharoitda, ayni bir vaqtda ma'lum xususiyatga ham ega bo'lish, ham ega bo'lmasligi (masalan, birir narsa-predmet ayni bir vaqtda, biror nuqtai-nazar doirasida ham «oq», ham «qora» bo'lishi) mumkin emas. Mana shu xususiyat mantiqning ziddiyatsizlik qonunida o'z ifodasini topgan. Mazkur qonun tafakkurdagi ziddiyatni bartaraf etishga qaratilgan.

Ziddiyatsizlik qonuniga muvofiq ayni bir narsa haqida, ayni bir vaqtning o'zida, ayni bir nisbatda aytilgan ikki qarama-qarshi fikr birdaniga chin bo'lishi mumkin emas: ulardan birining chinligi ikkinchisining xatoligini keltirib chiqaradi. Masalan: A-V dir va A-V emasdir, degan ikki fikr bir vaqtning o'zida chin bo'lish mumkin emas. Muhokamada ziddiyatlar turli ko'rinishlarda uchrashi mumkin. Masalan, agar yakka tasdiq ma'nosida «S-R dir» mushohadasi chin bo'lsa, uning inkori «S-R emasdir» xato hisoblanadi. Shuningdek, fikrdagi ziddiyatlar umumiy tasdiq va umumiy inkor umumiy tasdiq va juz'iy inkor; umumiy inkor va juz'iy tasdiq fikrlar orasidagi munosabatlarda kuzatilishi mumkin. Bu ko'rsatilgan fikrlar o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ularning har ikkisi bir vaqtning o'zida chin bo'lishi mumkin emas. Bir vaqtning o'zida, bir nisbatda chin bo'lishi mumkin bo'lmagan fikrlar mantiqda quyidagi formulalar yordamida ifodalanadi:

S - R dir va S - R emasdir.

Hech bir S - R emasdir va har bir S - R dir.

Hamma S - R dir va ba'zi S - R emasdir.

Hech bir S - R emasdir va ba'zi S - R dir.

Ziddiyatsizlik qonunining ifodalanishi A va A emas. Ziddiyatsizlik qonuni uning amal qilishdagi shart-sharoitlarni yaxshi bilish, tahlil qilishni talab etadi. Mantiq talablarini bilib yoki bilmay turib buzish haqiqatni yashirish, undan qo'rqish, berkinish, yolg'on fikrlarni isbotlashga olib keladi.

Ziddiyatlilik qonuni tafakkurning muhim xususiyati fikr zidligiga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi. Unga ko'ra bir vaqtning o'zida bir masala yuzasidan, bir narsaga nisbatan ikki zid fikrning bo'lishi mumkin emas. Lekin turli ma'noda, turli vaqt birligida, turli nisbatda bir masalaga nisbatan ikki zid fikrning mavjud bo'lishi mumkin. Ziddiyatsizlik qonuni fikr birligini, vaqt birligini, ob'ekt birligini, nisbat yoki munosabat birligini asosiy shartlar sifatida qo'yadi hamda biron bir savolga bir vaqtning o'zida ham «ha» yoki «yo'q» tarzida javob berishi mumkin emasligini nazarda tutadi. Ziddiyatsizlik qonuni faqat fikrlash jarayoniga taalluqli. Xuddi ayniyat qonunidagi singari bunda ham fikrdagi muqimlik, barqarorlik nazarda tutiladi. Shundan kelib chiqqan holda ziddiyatsizlik qonuniga ko'ra aynan bir predmet haqida qarama-qarshi fikrlarni bayon etish mantiqsizlik, deb hisoblanadi. Ziddiyatsizlik qonuni olamdagi narsa va hodisalarda ro'y berib turadigan uzluksiz o'zgarish jarayonini inkor etmaydi. U faqat fikrdagi ziddiyatni inkor etishga

qaratilgan. Fikr ziddiyatini hayot, olam taraqqiyoti ziddiyatidan farqlamoq kerak. Hayot ziddiyati taraqqiyot manbai bo'lib hisoblanadi. Olamdagi mavjud ziddiyatlar dialektik ziddiyatlardir. Ziddiyatsizlik qonuni olamning mohiyatini, xususiyatlari, munosabatlari, ularga xos bo'lgan ziddiyatlarni izchil, tartibli, bir-biriga zid bo'lmagan fikrlarda bayon etishni talab qiladi. Tafakkurning ziddiyatsizlik qonuni borliqni va u haqidagi inson fikrlarini o'rganishdan kelib chiqqan.

Mantiqiy fikrlash ziddiyatlarsiz fikrlash ma'nosini bildiradi.

Tafakkurdagi ziddiyat ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi; **qarama-qarshi (kontrar)** va **zid (kontradiktor)**. Kontrar lotincha «contrarius» so'zidan olingan bo'lib, qarama-qarshi degan ma'noni ifodalaydi.

Kontrar fikrlar deganda bir-biriga qarama-qarshi ma'noni ifodalaydigan fikrlar nazarda tutiladi. Qarama-qarshi (kontrar) munosabatni quyidagicha ifodalash mumkin: Bir narsa yoki hodisa haqidagi ikki fikr (A va V) o'zaro bir-birini inkor etadi, bir-biriga qarama-qarshi. A fikrning chinligi V ning xatoligini yoki V ning chinligi A ning xatoligini anglatadi. Har ikki (A va V) fikr bir vaqtning o'zida xato bo'lishi mumkin. Masalan:

Barcha yigitlar xokkeyga qiziqadi - A fikr.

Hech bir yigit xokkeyga qiziqmaydi - V fikr

Bu kontrar fikrlar, Ularning har ikkisi ham xato. Chunki haqiqiy ahvolni to'g'ri aks ettirmayapti. Ularning xatoligi zaruriy ravishda uchinchi fikrning (Ba'zi yigitlar xokkeyga qiziqadi) chinligini keltirib chiqaradi.

Kontradiktor lotincha «contradictorius» so'zidan olingan bo'lib, zid ma'noni ifodalaydi. Kontradiktor tushunchalar, kontradiktor muhokamalar deganda bir-biriga tamoman zid fikrlar nazarda tutiladi.

Mantiqiy ziddiyat so'z ziddiyati, fikr ziddiyati deb ham nomlanadi. So'z ziddiyati odatda insonning o'z nuqtai-nazariga ega emasligi, ob'ektni yetarli bilmasligidan dalolat beradi va oqibatda bayon etilgan fikr noaniq, chalkash, g'aliz bo'ladi; muallifda ikkilanish sezilib turadi. chalkashlik, noaniqlik, o'z fikrini to'g'ri va izchil bayon eta bilmaslik, fikrdagi ziddiyat inson tafakkurida kuzatiladigan kamchiliklar hisoblanadi.

Ziddiyatsiz fikr yuritish qoidasi kishilarga qadimdan ma'lum bo'lgan. Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Al-G'azzoliy (1059-1111) ziddiyatsizlik insonning barcha fikrlariga taalluqli bo'lmog'i lozimligini ko'rsatgan edi.

Ziddiyatsizlik qonunining mohiyatini chuqur anglab olish, izlanishlarda ilmiy muammoni to'g'ri aniqlash, unga doir ilmiy farazni ishlab chiqish, ilmiy muammoni tadqiq etishda muhim o'rin tutadi. Ziddiyatsizlik tafakkurning barcha ko'rinishlarida (tushuncha, muhokama, xulosa), fanlar mazmunida o'z ifodasini topadi. Masalan: organik va noorganik olam, musbat va manfiy zaryad, o'tkir, o'tmas va to'g'ri burchak, unli va undosh tovush, to'g'ri va egri chiziq, unitar va federativ davlat, totalitarizm va demokratizm kabilar.

Uchinchisi istisno qonuni. Uchinchisi istisno qonuni ma'no jihatidan ziddiyatsizlik qonunining bevosita davomi bo'lib, faqat zid (o'zaro bir-birini tamomila inkor etuvchi) fikrlarga nisbatan qo'llanadi. **Uchinchisi istisno qonuniga ko'ra, bir-biriga zid bo'lgan ikki fikr (muhokamadan) birining chinligi namisha**

ikkinchisining xatoligini keltirib chiqaradi, uchinchi bo'lishi mumkin emas, ya'ni istisno qilinadi.

Tafakkurning bu qonunini buyuk yunon faylasufi Aristotel ikki zid fikr orasida uchinchisining bo'lishi mumkin emas, deb ta'riflagan. Mantiqning bu qonuni belgi, xususiyat, munosabatning narsaga xos ekanligini tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Bunda bir narsa haqida ikki bir-biriga batamom zid fikrlar o'rtasidagi munosabatlar nazarda tutiladi. Masalan:

Bu geometrik shakl - o'tkir burchakli uchburchak ($A - V$ dir).

Bu geometrik shakl - o'tkir burchakli uchburchak emas ($A - V$ emasdir) fikrlari o'zaro zidlik munosabatida. Ular mantiqda A yoki V yoki V emasdir formulasi bilan ifodalanadi. Matematik mantiqda bu qonun $a \vee a$ formulasi shaklida beriladi. Bunda a har qanday fikrni, « a » unga zid bo'lgan fikrni, V zidlik belgisini ifodalaydi.

Uchinchi istisno qonuni ziddiyatsizlik qonuni kabi fikrning izchil, ziddiyatsiz bo'lishini talab etadi. Shu bilan bir qatorda uchinchi istisno qonuni ikki zid fikr bir vaqtning o'zida ham chin, ham xato bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatadi. Uchinchi istisno qonuni ob'ekt, vaqt, munosabat aynanligini taqozo qiladi. Uchinchisini istisno etuvchi fikrlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- alohida narsa yoki hodisaga nisbatan biron bir narsaning tasdiqlanishi yoki inkor etilishi; $S - R$ dir va $S - R$ emasdir. Bu yakka tasdiq va yakka inkor fikrlar orasidagi munosabatni anglatadi;

- turkumga mansub narsalar, hodisalar va alohida olingan predmet haqidagi nimanidir tasdiqlanishi yoki inkor etilishini;

- turkumga mansub narsalarga nisbatan nimanidir inkor etilishi va alohida narsaga nisbatan shu belgining tasdiqlanishi.

Uchinchi istisno qonuni fikrlarimizning aniq, ravshan, ziddiyatsiz bo'lishini talab qiladi. Uchinchi istisno qonunining amal qilish holatlari turli - tuman, undan alohida narsalar haqida fikr yuritganda ham, murakkab jarayonlarni o'rganganda ham foydalanish ko'zda tutiladi.

Uchinchi istisno qonuni to'g'ri fikrlashning asosiy shartlaridan bo'lsa-da, to'g'ri tafakkur qilish, chin bilimlar hosil qilish uchun uning o'zi kifoya qilmaydi. Buning uchun mavjud narsa va hodisalarni, ularning munosabatlarini chuqur, atroflicha o'rganish talab qilinadi. Uchinchi istisno qonuni muhokama jarayonida to'g'ri xulosa chiqarish imkonini beradi. Lekin buning o'ziga xos sharti mavjud: Uchinchi istisno qonuni zid fikrlargagina tegishli buladi. Uchinchi istisno qonunining ilmiy izlanishlarni olib borishda o'ziga xos o'rni bor. U nazariy tadqiqotlar jarayonida fikrdagi noaniqlikni, chalkashlikni bartaraf etishning muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. Uning yordamida inson bilimi narsa va hodisalarning mohiyatiga qadar chuqurlashib boradi va ta'kidlash joizki, zidlikning tomonlaridan biri ayrim hollarda noaniq bo'lib qolaveradi. Bu hol uchinchi istisno qonunining dixotomiyaga xos tomonlarini hisobga olishni talab qiladi.

Uchinchi istisno qonuni tadqiqotchidan o'z fikrlarini aniq, ravshan, zidliksiz bayon etishni, raqibining fikrlarini inkor etishning asoslarini topishni, o'z nuqtai-nazariga ega bo'lishini talab qiladi. Ilmiy tadqiqotda undan foydalanish uchun biron-bir fikrni inkor etishning o'zi kifoya qilmaydi. Shunga erishish lozimki, tadqiqotchi muayyan mavzudagi o'z nuqtai-nazarini bayon qilishning mantiqiy usullaridan

foydalana bilsin, dalillar asosida o'z fikrini asoslay bilsin. Buning uchun mantiq qonunlaridan tashqari tadqiqot ob'ektini chuqur bilish, u to'g'risidagi mavjud bilimlarni o'zlashtirish muhim ahamiyatga ega. Bunda tadqiqotning qiymati unda inkor etilgan fikrlar bilan o'lchanmaydi, balki inkor etilgan fikrlarning asossiz ekanligini isbotlaydigan dalillar vositasida muammoga o'z echimini berish, o'z mustaqil fikrini shakllantirish ilmiy ijodning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Yetarli asos qonuni. Bizning olam, undagi biron narsa, hodisa haqidagi fikrimiz chin yoki xato bo'lishi mumkin. Fikrning chinligi tafakkurga xos xususiyat bo'lib, chin fikrlar haqiqatlar deb yuritiladi, ularga amaliy va nazariy faoliyat tufayli erishiladi. Chin fikrlash to'g'ri fikrlashdir, to'g'ri fikrlash aniqlik, ravshanlik, izchillik, ziddiyatsizlik bilan bir qatorda asoslanganlikni, isbotlanganlikni talab qiladi. Bu narsa tafakkurning yetarli asos qonunida o'z ifodasini topadi.

Yetarli asos qonuni, nemis faylasufi va mantiqshunos olim Leybnis (1646-1716) tomonidan tavsiflab berilgan. Lekin u haqidagi dastlabki fikrlar antik davrga mansub bo'lib, yunon faylasuflari Levkipp (er.av. 500-450) va Demokrit (er.av. 460-370) tomonidan bayon etilgani ma'lum. Ular hech qanday narsa biron-bir asos, sababsiz paydo bulmaydi, hamma narsa biron bir asos va zaruriyat tufayli yuzaga keladi, deb bilganlar. Leybnis nuqtai-nazaricha, hamma narsa o'z mavjudligining muayyan asoslariga ega. Har bir hodisa haqidagi fikr yetarli asosga ega bo'lgan taqdirdagina, chin bo'lishi mumkin. Har qanday chin fikr asoslangan bo'lmog'i lozim. Fikrning asoslari deganda real va mantiqiy asoslar nazarda tutiladi. Fikrning chinligi unda voqelikning qanchalik to'g'ri aks ettirilganligiga bog'liq. Bu narsa real asos sifatida nomlanadi. Lekin fikrni asoslash uchun har safar inson tajribasiga, amaliyotiga murojaat qilish shart emas. Yetarli asos deganda mantiqiy asos nazarda tutiladi. Inson olam haqida bilim hosil qilar ekan, faqat o'z tajribasiga emas, balki boshqalar tajribasiga ham tayanadi. Bu tajriba insoniyat qo'lga kiritgan bilimlarda mujassamlashgan bo'ladi. Ilmiy bilimlar taraqqiyoti tufayli qonun va qonuniyatlar, aksiomalar, tamoyillar va boshqa bilimlar ishlab chiqiladi va ular fanlar mazmunida ifodalanadi. Bu bilimlar kishilarning odam haqidagi yangi bilimlar hosil qilishlari uchun yetarli asos vazifasini o'taydi. Demak, qanday bilim asoslangan bo'lmog'i lozim, deganda mantiqiy asos nazarda tutiladi. Mantiqiy asoslanganlik fikrlar izchilligi, ketma-ketligi, bir fikrning boshqa bir fikrdan kelib chiqishi tarzida kechadi. Fikr, mulohaza, mushohadaning chinligi boshqa chinligi isbotlangan fikrlar yordamida isbotlab beriladi. Yetarli asos qonuni: **agar A fikr chin bo'lsa, uning asosi V ham chin bo'lishi kerak**, tarzida ifodalanadi. Bunda A - fikrni, V - uning asosini ifodalaydi. Ilmiy tadqiqot fikrlar mujassami, izchilligida ifodalanadi, Bunda bir fikrning ikkinchisidan, uning o'z navbatida boshqa fikrdan kelib chiqishi ilmiy bilish jarayonining uzluksiz davom etish imkoniyatlarini ifodalaydi. Bu holni mantiqda fikrlar tizimini ifodalaydigan (a-v), (v-s),,, tarzida berish mumkin. Fikrlar bilan ularning asosi orasidagi aloqadorlik ob'ektiv mazmunga ega, unda olamdagi real munosabatlar aks etadi...

Yetarli asos qonunida narsa va hodisalar orasidagi turli bog'lanishlar aks etadi. Masalan: sababiy bog'lanishlar. Sababiy bog'lanishlarni keng ma'noda tushunmoq joiz: Asoslangan fikr deganda fikrlardagi sabab – oqibat aloqadorligi nazarda tutiladi. Demak, chin bilim olamdagi va fikrdagi aloqadorliklarni to'g'ri aks ettirgan bilimdir.

Inson bilish jarayonida asos sifatida ilgaridan hosil qilingan fikrlar tizimiga suyanishi mumkin. Bu fikrlar tizilmasidagi ayrim fikrlar asosni ifodalasa, boshqalari natijani - yangi bilimni ifodalaydi. Shu tariqa fikrning to'g'riligini asoslash uchun keltirilgan fikrlar mantiqiy asos, deb yuritiladi. Real asos ham, mantiqiy asos ham inson bilimlarida mushohadalar tarzida namoyon bo'ladi. Ob'yektiv reallikda sababiy aloqadorlik voqealar ketma-ketligida namoyon bo'ladi. Dastlab mavjud, biron-bir natijaga olib keladigan hodisa - sabab (asos), uning natijasi - oqibati yangi fikr hisoblanadi. Ayrim hollarda real mavjud sabab va fikriy asos (muhokama) o'zaro bir-biriga muvofiq kelishi mumkin. Masalan; yer ust qatlamining muzlashi yo'l transport hodisalarining ko'payishiga olib keladi. Lekin har doim ham sabab va fikriy asos o'zaro muvofiq kelavermaydi.

Aksari hollarda bilish jarayoni hosil qilingan bilim (natija)ni bayon etishdan shu natijaning mantiqiy asoslarini keltirishga qarab boradi. Mantiqning yetarli asos qonuni boshqa turdagi munosabatlarni (yakkalik, maxsuslik va umumiylik, butun va qism) ham ifodalaydi. Inson biron - bir narsa haqida fikr yuritar ekan, umumiylikdan yakkalikka qarab borish orqali shu narsa haqida yangi bilim hosil qilishi mumkin. Bunda umumiylikka xos bo'lgan tomonlar, qonuniyatlar alohida narsa va hodisalarga tatbiq etiladi: umumiylik asosni, yangi bilim esa natijani ifodalaydi. Asos bilan natija orasidagi o'zaro bog'lanish tushunchalar, mulohazalar, xulosalar orasidagi bog'lanish ifodasi hisoblanadi: Umumiy va yakka tushunchalar, umumiy va yakka mushohadalar, hosil qilingan xulosalar izchilligi va ketma-ketligi tarzidagi bog'lanishlar bunga misol bo'la oladi. Yetarli asos qonuniga rioya qilish fikrning mantiqli, tartibli, ishonarli bo'lishini ta'minlaydi, Chin bilimni asossiz qarashlar, uydirmalar, aqidalardan ajratish imkonini beradi.

Yetarli asos qonuni ilmiy bilishda muhim o'rin tutadi. Fanlar mazmuni, qonunlari, tamoyillari, ilmiy qarashlarning asoslanish natijasi bo'lib hisoblanadi. Tadqiqotchi tadqiqot ob'ektini o'rganish jarayonida uni hosil qilgan real sabablar, uning boshqa ob'ektlar bilan munosabatlarini tahlil qiladi, ilgarigi bilimlar mazmunidan kelib chiqqan holda o'z qarashlarini dalillaydi, mantiqiy izchillikda yangi xulosalar chiqaradi.

Ko'rinib turibdiki, mantiq qonunlarini bilish va ulardan foydalanish ilmiy izlanishda muhim o'rin tutadi. Chunki tadqiqotchiga to'g'ri tafakkur qilish, bir muhokamadan boshqa bir muhokamaga o'tish qoidalarini, o'z fikrlarini aniq, izchil, ziddiyatsiz, asosli bayon qilish yo'llarini o'rgatadi.

Ilmiy ijod va amaliyotning tub maqsadi chin, ob'ektiv mazmunga ega bo'lgan bilimlarni hosil qilish hisoblanadi. Chin bilim insondan mantiq qonunlarini bilish bilan bir qatorda isbotlash va rad etish mantiqiy usullaridan umumli foydalanishni taqozo etadi. Ilmiy bilishning eng umumiy xususiyati shundan iboratki, ilmiy izlanish natijasida qo'lga kiritilgan bilim fan sohasidagi yutuq deb hisoblanishi va fan mazmuniga kiritilmog'i uchun mantiqiy isbotlash talablariga javob bermog'i lozim. Isbot va rad etish mantiqning yetarli asos qonunidan kelib chiqadigan mantiqiy usullardir.

Isbot biron-bir fikrning chinligini boshqa fikrlarni keltirish orqali asoslashning mantiqiy uslubidir. Aristotel o'z fikrini isbotlay olishni inson tafakkurining eng muhim xususiyati deb bilgan. Qadimgi hind mantiqshunoslari (IV-V asrlar) isbotlash

mantiqiy usulini chuqur o'rgananganlar hamda isbotlashni quyidagicha tushuntirganlar: fikr (tezis) - asos — dalil - xulosa. Tezis (fikir) isbotlanish lozim bo'lgan fikr, asos - uning chinligini isbotlaydigan fikr; dalil - o'xshashlikni, umumiylikni topish, xulosa-hosil qilingan yangi fikr. Al-Forobiy esa isbot to'g'risidagi bilim mantiqning asosini tashkil etadi deb hisoblagan.

Oddiy suhbat, ilmiy munozara jarayonida kishilar suhbatdoshlari, muxoliflarini o'z fikrlariga ishonirishga harakat qilganlar va o'z nuqtai-nazarlarini himoya qilganlar. Boshqa fikrni haqiqat emas, deb hisoblaganlarini rad etganlar va bunda isbot va rad etishning mantiqiy usullaridan foydalanganlar.

Insoniyat tafakkuri taraqqiyot shundan dalolat beradiki, fikrning isbotlanganlik, dalillanganlik darajasi unda olamdagi mavjud narsalar, hodisalar, ular orasidagi aloqadorliklarning qanchalik to'g'ri va har tomonlama aks etishga boqliq. Narsa va hodisalar aloqadorligi fikrlar aloqadorligini keltirib chiqaradi. Olamdagi va fikrdagi aloqadorliklar har doim yaqqol ko'zga tashlanavermaydi. Fikrlar orasidagi aloqadorlikni topa bilish va shu asosda biron-bir fikrning to'g'riligini asoslash bilish jarayonida muhim o'rin tutadi.

Isbot - isbotlash talab etilgan fikrni to'g'ri, haqiqat deb qabul qilingan fikrdan keltirib chiqarish jarayonini ifodalaydi.

Isbot o'ziga xos tuzilishga ega: tezis, argumentlash va isbot etish usullari (demonstratsiya) uning muhim tomonlari bo'lib hisoblanadi.

Tezis - isbotlanishi lozim bo'lgan fikr.

Argument - tezisni isbotlashda qo'llaniladigan to'g'ri fikr, haqiqat.

Buni isbotlash asosi deb ham yuritiladi.

Argumentlar turli ko'rinishda bo'lishi mumkin.

1. Aniqlangan, tekshirilgan dalil yoki dalillar. Bu dalillar xilma-xil usullar bilan olinishi mumkin.

2. U yoki bu hodisa haqidagi fanda bayon etilgan umumlashma fikrlar.

3. Aksioma va postulatlar. Fanlar, ayniqsa, matematika, mexanika, nazariy fizika va hokazolarda ta'riflardan tashqari aksiomalar mavjud. Aksiomalar - isbot etilishi talab qilinmaydigan ilmlar.

4. Fanda ilgaridan isbotlangan bilimlar: qonun va teoremlar, fizika, ximiya, biologiya qonunlari, matematikadagi teoremlar argument vazifani o'taydi.

Isbotlash usullariga demonstratsiya, induktiv, deduktiv, bevosita va bilvosita isbotlash kabilar kiradi.

Bilimlarni hosil qilishda isbot bilan bir qatorda rad etish mantiqiy usulidan ham foydalaniladi. Rad etish yoki raddiya biron-bir fikrning xato ekanligini isbotlashning mantiqiy uslubidir. Odatda bu usuldan bir narsa haqidagi qarashlarda turli fikrlilik kuzatilganda foydalaniladi. Rad etish tezisga, argumentga, isbotlash usuliga qarshi qaratilgan bo'ladi. Ilmiy ijod jarayonida mantiq qonunlari, isbot va rad etish mantiqiy usullarini bilish muhim ahamiyatga ega.

Tafakkur qonunlari barqaror fikrlar orasidagi munosabatlarni nazarda tutadi, fikrlarni o'zaro to'g'ri bog'lay olish, bir muhokamadan ikkinchisiga o'tish va shu asosda to'g'ri, ishonchli fikrlarni hosil qilish imkoniyatlarini yaratadi. Shu ma'noda mantiq qonunlari yangi bilim hosil qilishning usuli bo'lib hisoblanadi.

Olamni bilish, u haqda chin bilimlar hosil qilish, ilmiy tadqiqot ishlarini muvaffaqiyatli olib borish uchun mantiq va uning qonunlarini bilishning o'zi kifoya qilmaydi. Olamni bilish uchun uni qanday bo'lsa, shundayligicha, barcha aloqa va munosabatlarini hisobga olgan holda har tomonlama o'rganish, narsa va hodisalarda uzluksiz tarzda kechadigan harakat, o'zgarish, taraqqiyotni hisobga olish talab etiladi. Bu narsa tadqiqotchidan dialektika qonun-qoidalarini bilishni, olamga dialektik tarzda yondashishni talab qiladi. Dialektika keng qamrovli ta'limot bo'lib, u olamdagi murakkab aloqa va munosabatlar, o'zgarish, taraqqiyotnigina aks ettirib qolmay, olamni bilishning eng umumiy ilmiy metodi bo'lib hisoblanadi. Dialektika formal mantiqning ahamiyatini inkor etmagani holda olamni, undagi o'zgarishlar, aloqadorliklar, taraqqiyotni chuqur va har tarafлама tushunishga yordam beradi.

Tafakkurga nisbatan qo'yiladigan aniqlik, ziddiyatsizlik, izchillik, dalillanganlik shartlari narsa va hodisalardagi o'zgarishlarni, taraqqiyotni inkor etmaydi, balki bu holatlarning inson bilimlarida to'g'ri aks etishini nazarda tutadi. Bilishdagi ziddiyatsizlik olamdagi mavjud ziddiyatlarni inkor etish emas, narsa va hodisalar mohiyati, ichki aloqadorliklarni tushunish, ularga xos bo'lgan ziddiyatlarni tahlil etishdir; zotan olamning butun siru-sinoati, murakkabliklari undagi ziddiyatlarda, o'zgarishlarda, muayyan sifat holatlaridan yangi sifat holatlariga o'tishlarida namoyon bo'ladi. Olam haqidagi bilimning chinligi uning asoslanganlik darajasiga bog'liq. Shubxasiz, bunda izchil fikr yuritish, fikrlar munosabatiga tayangan holda bir fikrdan ikkinchi bir fikrni keltirib chiqarish muhim o'rin tutadi. Lekin har qanday chin bilim reallikda mavjud narsa va hodisalar, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni o'rganishdan kelib chiqadi va bilimning to'g'riligi uning reallikka mos kelishida ifodalanadi. Ilmiy tadqiqotlar olib borish jarayonida mantiq qonunlariga rioya qilish yo'li bilan bir qatorda dialektik tafakkur xislatlariga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega.

5. Mantiq fani bir qator fanlar bilan bog'liq. Mantiq, avvalo, psixologiya fani bilan bog'liq. Psixologiya - hissiy tafakkur, uning asosiy shakllarini inson ruhiy faoliyatining ko'rinishi sifatida o'rganadi. U inson fikrlash jarayonining boshqa ruhiy holatlar bilan bog'lanishlarini tadqiq etadi. Mantiq esa fikr shakllari, usullari, to'g'ri fikrlash qonunlarini o'rganadi. Psixologiya alohida kishining individual tafakkuriga o'z diqqatini qaratadi. Mantiq fikrlashning barcha uchun umumiy bo'lgan tomonlarini, qonuniyatlarini o'rganadi.

Mantiq faniga yaqin fanlardan biri – til grammatikasi. Tushunchalar, muhokamalar strukturasi aniqlashda til sohasidagi bilim muhim rol o'ynaydi. Inson bilimlari til, nutq orqali moddiylashadi. Grammatika qonunlarida har bir milliy tilning o'ziga xos xususiyatlari aks etadi. Mantiq esa insonga xos bo'lgan to'g'ri tafakkurning shakllari va usullarini o'rganadi.

Mantiq falsafa bilan chambarchas aloqada. Falsafa borliq va undagi narsa, hodisalar orasidagi eng ichki, umumiy, zaruriy aloqadorliklar to'g'risida bahs yuritadi. Falsafaning qonun va kategoriyalari ob'yektiv dialektika qonun va kategoriyalari deb yuritiladi. Tafakkurga xos bo'lgan barcha tomon va qonuniyatlarni faqat formal mantiqqa tayanib tushuntirish mushkul. Agar dialektik mantiq olamdagi narsa va hodisalarning universal aloqadorliklari va taraqqiyoti to'g'risida bahs

yuritib, fikrlash uzluksiz taraqqiy etib boruvchi jarayon ekanligini tushunishga yordam bersa, formal mantiq to'g'ri fikrlash tartib-qoidalarini o'rgatadi. Dialektik mantiq universal aloqadorlik va taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot sifatida boshqa fanlar qatori formal mantiq uchun metodologik asos vazifasini o'taydi.

Mantiq fan va inson amaliy faoliyati taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Bizning fikrlarimiz muayyan shakllarda namoyon bo'ladi va mantiq qonunlariga bo'ysunadi. Tafakkur qonunlarini bilish va ulardan foydalanish kishilarda fikrlash madaniyati takomillashuvining muhim omillaridan hisoblanadi. Keng qamrovli fikrlash, o'z fikrini ixcham, to'g'ri, erkin bayon eta olish, o'zi va boshqalar fikriga tanqidiy ko'z bilan qarash tafakkur madaniyatini ifodalovchi muhim xislatlar hisoblanadi,

Mantiq insonning olamni to'g'ri tushunishida muhim ahamiyat kasb etadi, zotan mantiqiy fikrlash olamni qanday bo'lsa, Shundayligicha har tomonlama o'rganish, barcha tomonlari va ziddiyatlari bilan birgalikda tushunish, u haqda to'g'ri bilimlarni hosil qilishni nazarda tutadi.

Mantiq to'g'ri, ziddiyatsiz, izchil, asosli fikr yuritish yo'llarini o'rgatadi. To'g'ri, izchil, asosli fikr yuritish, fikrda ziddiyatga yo'l qo'ymaslik inson ilmiy va amaliy faoliyatining barcha sohalarida muhim ahamiyatga ega.

Tafakkur shakllari, qonunlari haqida bilimga ega bo'lish pedagogik faoliyat uchun ham zarurdir.

Mantiq ilmiy ijodda muhim o'rin tutadi. Fikrlarning mohiyati, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni to'g'ri aniqlash ilmiy ijod muvaffaqiyatini ta'minlaydi, tadqiqot ob'ektini har tomonlama, chuqur o'rganish, ularga xos bo'lgan qonuniyatlarni ochish imkoniyatini beradi.

Mantiq ilmiy axborotlar mohiyatini tushunib etish, ularni muayyan tartibga olish, o'zlashtirish asosida ilmiy muammolarni aniqlash va muvaffaqiyatli hal etishga yordam beradi.

6-Mavzu: Tushuncha va hukm – tafakkurning asosiy shakllari sifatida.

1. Tushunchalarning mohiyati va paydo qilish usullari.
2. Tushunchalarning turlari.
3. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar.
4. Mushohada – mantiqiy bilish shakli sifatida. Mushohadaning tuzilishi.
5. Sodda va murakkab mushohada hamda ularning asosiy turlari.
6. Mushohadalar orasidagi munosabatlar.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, taqqoslash, analiz, sintez, mavxumlashtirish, umumlashtirish, yakka tushuncha, umumiy tushuncha, jamlovchi tushuncha, aniq tushuncha, mavxum tushuncha, musbat tushuncha, manfiy tushuncha, oddiy hukm, murakkab hukm, tasdiq hukm, inkor hukm, atributiv hukm.

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan. O'zbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yo'lida qo'lga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati, tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazish, joylarda tashkiliy-amaliy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2010-yil.
3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohatlarni Yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasi.-"Xalq so'zi" gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.
4. I. A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch", – T.: "Ma'naviyat", 2008-yil.
5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.
6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: "O'zbekiston", 2000-yil
7. S.I. Valieva, A.P. Bobotoev . Mantiq.-T., 2011
8. M.Sharipov, D.Fayzixodjaeva .Mantiq.T.,2001
9. Voyshvillo E. K., Degtyarev M.G. Logika. – M., 1999.
10. Getmanova A.D. Logika. – M., 1995.
11. Yoqubov T. Matematik mantiq elementlari. – T.: "O'qituvchi", 1996.
12. Ivlev Yu. V. Logika. Uchebnik dlya vuzov. – M.: Logos, 1998.

1. Tushuncha tafakkurning ilk shakli hisoblanadi. Inson tushunchalar yordamida fikrlaydi hamda bir-biri bilan o'zaro aloqa qiladi. Uzoq tarixiy rivojlanish davomida olamni idrok va tasavvur qilish, to'plangan tajribalarni doimiy ravishda umumlashtirish tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Tushunchalar voqelikning inson aks etishi asosida shakllanadi. Inson atrofidagi narsa va hodisalarni o'rganish jarayonida uning muhim, umumiy tomonlarini ajratib, umumlashtirib boradi, natijada turli tushunchalar hosil qilinadi.

Tushuncha tafakkurning murakkab shakli bo'lib, u hissiy bilishning asosiy shakllari: sezgi, idrok, tasavvurdan farq qiladi. Agar biz hissiy bilishda ob'ektiv olamdagi alohida (yakka) narsa, hodisalarni ongimizda in'ikos ettirsak, tushunchalarda esa yakka belgilardan uzoqlashiladi va narsa, hodisalarning umumiy tomonlari ongimizda aks etadi.

Tushuncha narsa, hodisalar ularning muhim, umumiy va o'ziga xos belgilarini inson ongida yaxlit aks ettiradigan tafakkur shaklidir.

Inson kundalik hayotda turli tushunchalardan foydalanadi. Bu tushunchalar voqelikni inson ongida aks etishi, asosida shakllangan. «Uy», «daraxt», «inson», «quyosh», «suv» va hokazo tushunchalar kundalik hayotda ko'zga tashlanib turgan belgilar asosida hosil qilingan. Ilmiy tushunchalar esa narsa va hodisalarning ob'ektiv qonuniyatlarini, zaruriy tomonlarini ochib beradi.

Tushunchalar ikki xil vazifani bajaradi, avvalo mushohada (hukm)ning vujudga kelishi uchun sharoit yaratadi va uning elementi sifatida tarkibiga kiradi. Ikkinchidan, inson ongida bilimning to'laroq yakunini ifodalaydi.

Hissiy bilishda olamdagi narsa va hodisalarning individual tomonlari aks etadi, tushunchalarda esa umumiylik ifodalanadi. Tushuncha va tasavvur o'rtasidagi ham farqlari bor.

Agar biz ma'lum bir guruh kishilariga biror predmet obrazini (masalan, shkaf) tasavvur etishlarini va ushbu tasavvurlarini qog'ozga tushirishlarini so'rasak, ularning qog'ozga tushirgan tasavvurlari bir biriga mos emasligini ko'ramiz. Har bir shaxs predmetni (shkafni) individual o'ziga xoslik asosida tasavvur etadi. Biz ushbu shaxslarning predmet (shkaf) haqidagi individual tasavvurlaridagi predmetning (shkafning) rangi, materiali, shakli, ulardagi polkalar soni, nimaga xizmat qilishi kabi belgilaridan Chetlanib, shkaflar uchun xos umumiy belgi, ya'ni shkaf - bu kiyim, idish, kitob va boshqalarni saqlash uchun xizmat qiluvchi buyum desak, bu alohida qaysidir shkaf bo'lmay, balki hamma shkaflar uchun xos bo'lgan umumiy belgini ko'rsatadi. Demak, tasavvurda individuallik, tushunchada umumiylik mavjud.

Tushunchalar ularda ifodalangan narsa, hodisalarning muhim belgilari asosida yuzaga keladi. Bizni o'rab turgan narsa, hodisalar ko'plab belgilarga ega ekanligini ta'kidlash lozim. Kishilik jamiyati tarixida tushunchani izohlashda u ifodalagan alohida narsalarning xususiy belgilari yig'indisi bilan uyg'unlashtirishga harakatlar bo'lgan. Narsa va hodisalar cheksiz belgilarga ega, tushunchada esa faqat ularning mohiyatini, xususiyatini ifodalaydigan muhim belgilari nazarda tutiladi.

Narsa va hodisalaridagi, belgilarni biz avvalo ikki guruhga, ya'ni muhim va muhim bo'lmagan belgilarga ajratamiz. **Muhim bo'lmagan belgilarning yo'qolishi yoki o'zgarishi - fikr qilinayotgan predmetning asosiy sifatleri (yuk ko'tarishi, tezligi va hokazo) o'zgarishiga olib kelmaydi.**

Aksincha, **muhim belgilar narsa yoki hodisalarga har qanday holatda ham xos bo'lib, ushbu belgilersiz predmetning mavjudligi haqida fikr yuritishi mumkin emas.** Masalan, millatning muhim belgisi til birligidir. Boshqa muhim belgilari bo'lsa-yu, lekin til birligi belgisi bo'lmasa, u millat bo'la olmaydi.

Tushunchalarning muhim va muhim bo'lmagan belgilari nisbiy xarakterga ega, Chunki vaqt o'tishi bilan ilgari muhim hisoblangan belgi nomuhim belgiga aylanishi yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Biz hayotda qo'llaydigan turli xil tushunchalarni hosil qilish uchun ularning muhim va umumiy belgilarini topishimiz lozim. Bunda turli mantiqiy usullardan foydalaniladi. Mantiqiy usullarga: **taqqoslash, analiz va sintez, abstraktsiyalash, umumlashtirish** kabilar kiradi. Kishilar qadim davrlardan ushbu mantiqiy usullardan foydalanib, tushunchalar hosil qilganlar.

Taqqoslash – tushuncha hosil qilishning mantiqiy usulidir. Olamdagi narsa va hodisalarni bilish, tushunish dastlab taqqoslash asosida boradi. Taqqoslash shunday mantiqiy usulki, uning yordamida ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalar orasidagi o'xshashlik yoki farqlar aniqlanadi. Taqqoslash natijalari chin bo'lishi uchun quyidagilarni hisobga olish lozim:

a) hamma vaqt ham haqiqatda, bor o'zaro real bog'lanishda bo'lgan buyumlarni taqqoslash lozim;

b) taqqoslash chin bo'lishi uchun, qanday belgiga ko'ra taqqoslashimiz oldindan ma'lum bo'lishi shart;

v) hamma vaqt ikki yoki bir necha buyumni bir umumiy belgi asosida, aynan bir nisbatda taqqoslash kerak;

g) har qanday taqqoslash tasodifiy, duch kelgan belgilarga qarab emas, balki taqqoslanadigan buyumlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan belgilar asosida bo'lishi lozim.

Tushunchalarni hosil qilishda **analiz va sintez** mantiqiy usulidan foydalaniladi.

Tashqi olamdagi, narsa va hodisalarni bilish, ular haqida tushuncha hosil qilish, asosiy belgilarni topish ularni fikran bo'laklarga ajratishni talab qiladi. Bunda biz mantiqiy usullardan biri bo'lmish - analizdan foydalanamiz.

Analiz - shunday mantiqiy usulki, bu usul yordami bilan narsa va hodisalarni fikran qismlarga bo'lamiz, ularning ayrim qism va xususiyatlarini ajratamiz va bilib olamiz. Analiz bir sinfga kiruvchi bir jihatdan o'xshash, qolgan jihatlardan farq qiladigan predmet va voqealarni o'rganishda yordam beradi. Masalan, «Mantiq» kursini egallash uchun bu kursni fikran qismlarga bo'lib olamiz. Dastlab tushunchalarni, keyin mushohadalarni (hukmlarni), so'ngra xulosa chiqarish va boshqalarni o'rganamiz. Lekin fikrlash jarayonida narsalarni bilish uchun analizning o'zi kifoya qilmaydi.

Chunki analiz predmetni o'rganishdagi dastlabki qadamdir. «Mantiq» fani haqida to'liq bilimga ega bo'lish uchun har bir qism bilan alohida tanishib chiqishning o'zi kifoya qilmaydi, Chunki biz yuqorida qayd qilgan qismlarni o'zaro birlashtirib bir butun xolga keltirganimizdan keyingina «mantiq» fani haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lamiz. Demak, fikrlash jarayonida analiz-sintez bilan chambarchas bog'liq keladi.

Sintez - shunday mantiqiy usuldiki, bu usul yordamida qismlarni fikran birlashtiramiz va bir butun holga keltiramiz.

Abstraktsiyalash – tushunchalarni hosil qilishning mantiqiy usulidir. Abstraktsiyalashda olamdagi narsa va hodisalarning ayrim muqim belgilarini fikran ajratib olamiz va hozircha zarur bo'lmagan belgilarni nazardan chetda qoldiramiz. Bu jarayon abstraktsiyalash, shu jarayonning natijasi, abstraktsiya deyiladi.

Abstraktsiyalash jarayonida fikrimiz narsa va hodisaning aniq belgilaridan uzoqlashib, umumiy belgilari tomon to'g'ri harakat qilish natijasida predmetdan yiroqlashmaydi, balki yaqinlashib boradi, hamda abstrakt tushunchalar hosil bo'ladi. Fanlarda qo'llaniladigan formatsiya, progress, regress, forma, mazmun, tovar, pul va boshqa tushunchalar mantiqiy abstratsiya orqali hosil qilingan.

Abstraktsiyalash umumlashtirish usuli bilan uzviy bog'liq. **Umumlashtirish** - shunday mantiqiy usuldiki, unda narsa va hodisalar biror umumiy belgiga ko'ra fikran bir mantiqiy sinfga birlashtiriladi. Umumlashtirishda ayrimlikdan umumiylikka o'tiladi va umumiy tushuncha, mushohada, nazariyalar hosil qilinadi. Ushbu mantiqiy usul yordamida yuzaga kelgan tushunchalari bizning olamni chuqurroq aks ettirib, uning mohiyatini anglab olishimizga yordam beradi. Har qanday umumiylik alohidaliksiz mavjud bo'lmaydi, unda yakka, narsa va hodisalarning o'xshash, umumiy belgilari aks etadi. Umumlashtirish orqali yangi

umumiylikka to'la tushunchalar hosil qilinadi. Bunday tushunchalarga o'simlik, sabzavot, kitob, daraxt va boshqalarni kiritish mumkin.

Har qanday tushuncha **mazmunga va hajmga** ega ekanligi bilan xarakterlanadi. **Narsa va hodisalarning tushunchada aks etgan muhim belgilari yig'indisiga tushuncha mazmuni deyiladi.** Masalan: «Ruchka» tushunchasi mazmunini yozish uchun xizmat qilishi, peroli yoki sharikli bo'lishi kabi belgilari tashkil qiladi. Demak, tushuncha mazmuni tushunchada ifodalanayotgan narsa yoki hodisani ob'ektiv ravishda in'ikos ettirishdir.

Agar narsa o'zgarsa, u haqidagi tushuncha ham o'zgarishi kerak, aks holda tushuncha mazmuni bilan tushunchada ifodalanagan narsa o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keladi.

Narsa yoki hodisaning asosiy belgi, xususiyatlari voqelikka mos kelmasa, tushuncha xato yoki yolg'on deyiladi. Tushunchalarda olamdagi narsa, hodisalarning asosiy belgilari bilan bir qatorda ularning miqdori (ya'ni hajmi) ham ifodalanadi.

Tushuncha hajmi deb tushunchada ifodalanayotgan narsa, hodisalarning yig'indisiga aytiladi. Masalan: «Roman» tushunchasi hajmiga shu vaqtgacha yozilgan va yoziladigan romanlar kiradi.

Mantiqda tushunchalarning hajmi va mazmuni o'rtasida teskari nisbat qonuniyat bor. Bu qonuniyatga ko'ra, **tushuncha hajmi qancha keng bo'lsa, mazmuni shuncha tor bo'ladi, mazmuni qancha keng bo'lsa, hajmi shuncha tor bo'ladi.**

Tushunchalarning hajmi va mazmuni orasidagi teskari nisbat jins va tur munosabatidagi tushunchalarga nisbatan tadbiiq qilinadi. Hajmi torroq tushuncha mazmun jihatidan kengroq bo'ladi, Chunki avvalgi hajmi kengroq tushunchada ifodalanagan belgilar qatoriga yangi belgilar qo'shiladi.

Hajmi kengroq tushuncha, aksincha, ko'proq predmetni ifodalaydi, predmetlar turi ko'paygan sari ularning o'xshash belgilari kamayib boradi. Masalan, «she'rlar» va «to'rtliklar» tushunchalarini olamiz. Bu ikki tushunchadan birinchisining, ya'ni «she'rlar» tushunchasining hajmi keng, Chunki uning hajmiga she'riy asarlarning hammasi kiradi. To'rtliklar esa, ularning faqat bir turi, ya'ni ular kamroq. Mazmun jihatidan esa «to'rtliklar» tushunchasi keng. Chunki «to'rtliklar» tushunchasi «she'rlar» tushunchasi ega bo'lgan belgilarning hammasiga ega, shu bilan birga u to'rt qator bo'lishi kabi yangi belgiga ham ega.

Tushunchalar jihatdan yuqori va quyi munosabatlarga qarab jins va tur munosabatlarga bo'linadi. Hamma vaqt jins tushuncha tur tushunchalarga nisbatan jins bo'ladi, jinsga hamma vaqt tur o'xshash belgilari bilan itoat etadi. Masalan, «maktab» va «oliy maktab» tushunchalarida «maktab» tushunchasi jins, «oliy maktab» tushunchasi esa tur tushunchadir. Lekin shuni uqtirish kerakki, ba'zi holda jins bo'lgan tushuncha, boshqa holda tur bo'lishi mumkin. Yuqoridagi misolimizdagi, «oliy maktab» tushunchasi bilan «universitet» tushunchasini olsak, bu yerda «oliy maktab» tushunchasi jins, «Universitet» tur tushuncha.

2. Tushunchalarni turlarga ajratishda biz ularning hajmi va mazmuniga asoslanamiz.

Avvalo tushunchalarni **hajm jihatdan - yakka va umumiy tushunchalarga** ajratamiz.

Yakka tushunchalar alohida, yakka narsa yoki hodisani ifodalaydi. Masalan, «O'zbekiston» tushunchasida Markaziy Osiyoda joylashgan, sobiq SSSR parchalanishidan keyin mustaqillikni qo'lga kiritib, demokratik tamoyillar asosida yuksalib borayotgan mamlakatni tushunamiz. Demak, o'ziga xos belgiga ega bo'lgan alohida narsa yoki hodisani ifodalagan tushuncha yakka tushuncha deyiladi.

Biz agar «Mustaqil davlat» degan tushunchani oladigan bo'lsak, ushbu tushuncha «O'zbekiston» tushunchasidan farq qiladi. «O'zbekiston» deganda dunyodagi mustaqil davlatlardan faqat birini tushunsak, «mustaqil davlat» deganda iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqil bo'lib, tashqi va ichki siyosat yuritayotgan davlatlarni tushunamiz. Bu umumiy tushuncha hisoblanadi.

Umumiy tushunchalar bir mantiqiy sinfga kiruvchi hamma predmetlarni ifodalaydi.

Umumiy tushunchalardan tashqari **jamlovchi tushunchalar** ham mavjud. **Jamlovchi tushunchaning belgisi yangi belgi bo'lib, uning tarkibiga kiruvchi, jamlanuvchi elementlarda bu belgi uchramaydi.** Masalan, «o'rmon», «majlis», «kutubxona» va hokazo.

Tushunchalar **mazmun jihatidan** - konkret va abstrakt turlarga bo'linadi. **Real predmet va hodisalarni aks ettiruvchi tushunchalar konkret tushunchalar, deb ataladi.** Masalan «uy», «kitob», «daftar», «student» kabilar konkret tushunchalardir. Chunki bu tushunchalarda ma'lum predmet, hodisa aks ettirilgan.

Predmetlardan fikran ajratib olinib, mavhumlashtirilgan ma'lum xususiyat, belgilarni aks ettirgan tushunchalar abstrakt tushunchalar deyiladi. Masalan, «go'zallik», «botirlik», «tozalik», «sharm-xayo» va hokazolar.

Tushunchalar mazmuniga ko'ra, yana **nisbatli va nisbatsiz** tushunchalarga bo'linadi. Agar bir tushuncha ikkinchi tushuncha orqali bilinadigan bo'lsa, u **nisbatli bo'ladi.** Nisbatli tushunchalarga «katta-kichik», «aka-uka», «oq-qora» kabi tushunchalarni ko'rsatish mumkin. **Tushuncha boshqa tushunchalarsiz bilinadigan bo'lsa, bu tushuncha nisbatsiz bo'ladi.** Masalan, «shartnoma», «davlat», «talaba» va hokazo.

Shuningdek, tushunchalar mazmuniga ko'ra yana **musbat va manfiy** turlarga ajratiladi. Bunda biz tushunchada ifodalanayotgan predmetda biror belgi borligini tasdiqlash yoki inkor etishga asoslanamiz. Agar tushunchada belgi borligi ifodalansa, u **musbat; aksincha, belgi yo'qligi ko'rsatilsa, manfiy bo'ladi.** Masalan, «e'tiqodli», «baxtli», «insofli», «intizomli», kabi tushunchalar musbat, «e'tiqodsiz», «baxtsiz», «insofsiz», «intizomsiz» kabi tushunchalar esa manfiy tushunchalar jumlasiga kiradi. Manfiy tushunchalar odatda «siz», «no», «be», «emas» va boshqa qo'shimchalar qo'shish orqali yasaladi.

Shunday qilib tushunchalarning quyidagi asosiy turkumlari mavjud:

A) yakka va umumiy	G) nisbiy va nisbatsiz
B) jins va tur	D) jamlovchi va jamlanmasiz
V) konkret va abstrakt	J) musbat va manfiy

Umumiy tushunchalar tarkibiga **universal tushunchalar** ham kiradi. **Bilimning muayyan sohasiga oid, turkumga mansub tushunchalar universal tushunchalar deyiladi.** Masalan, zoologiyadagi «hayvonlar», botanikadagi «o'simliklar» kabi tushunchalar shular jumlasidandir.

3. Biz falsafa fanini o'rganish jarayonida ob'ektiv olamdagi narsa hodisalar o'zaro bir-birlari bilan alohida bir-birini taqozo qiladi. olamni anglash uchun narsa va hodisalar orasidagi aloqadorliklarni anglash zarurati haqida xulosa hosil qilganmiz. Olamdagi narsa va hodisalar aloqa va munosabatlari inson ongida aks etadi va tushunchalar orasidagi aloqa va munosabatlarni keltirib chiqaradi.

Mantiq ilmidagi avvalo tushunchalarni **hajm jihatidan** bir-biriga **taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan** tushunchalarga ajratamiz. Masalan, «o'qituvchi» bilan «ziyoli» tushunchalari taqqoslanadigan, «o'qituvchi» va «zavod» tushunchalari esa taqqoslanmaydigan tushunchalar qatoriga kiradi.

Biz mantiq kursida o'zaro hajm jihatdan taqqoslanadigan tushunchalar bilan ish ko'ramiz. Taqqoslanadigan tushunchalar o'z navbatida **sig'ishadigan va sig'ishmaydigan** tushunchalarga bo'linadi.

Hajm jihatdan bir-biriga ma'lum bir darajada aloqasi bo'lgan tushunchalar sig'ishadigan tushunchalar deyiladi. Masalan, «kitob» bilan «darslik».

Hajm jihatdan bir-biriga kirishmaydigan tushunchalar sig'ishmaydigan tushunchalar deyiladi.

1) Sig'ishadigan tushunchalar o'rtasida: **a)ayniylik (moslik); b) qisman moslik; v) bo'ysunish** munosabatlari bor.

A) **Ayniyat munosabati.** Ayniyat munosabatidagi tushunchalar hajmi jihatdan aynan teng bo'lib, bir predmetni ikki tomondan ifodalaydi va ular mos tushunchalar deb nomlanadi. Mos tushunchalarning birida predmetning bir belgisi, ikkinchi tushunchada esa boshqa belgisi ko'rsatiladi. Mos tushunchalardan hayotda to'g'ri foydalanish fikrni aniq tushunish va ko'proq ma'lumot olishga yordam beradi. Masalan: notiq biror shaxs haqida gapirar ekan, nutqida bir tushunchani boshqa bir tushuncha bilan almashтира olsa, uning nutqi mazmunan boyiydi va tinglovchilarda qiziqish uyg'otadi.

Masalan: A. G'azal mulkinging sultoni

B. O'zbek adabiy tilining asoschisi

Bu misolda A va B - mos tushunchalar.

Ikkala tushunchada ham buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiy ifodalangan.

B) **Tushunchalar o'rtasidagi qisman moslik munosabati.** Bunda ikki guruh predmetlari o'rtasidagi munosabat aks etadi, birinchi guruh predmetlarining ma'lum bir qismi ikkinchi guruh predmetlarining ma'lum bir qismiga mos keladi. Ta'kidlash joizki, ushbu munosabatdagi tushunchalar hajmi jihatdan qisman mos kelsalarda, lekin mazmun jihatidan harxil bo'ladi.

Masalan: A. Ishchilar

B. Ratsionalizatorlar

Ishchilarning bir qismi ratsionalizator. ratsionalizatorlarning bir qismi ishchilar bo'lishi mumkin. Qisman moslik munosabati chatishma tushunchalarini keltirib chiqaradi.

V) **Bo'ysunish munosabati** - keng hajmli tushuncha bilan tor hajmli tushunchalar orasidagi munosabatni ifodalaydi. Bunda keng hajmli tushuncha-bo'ysundiruvchi, tor hajmli tushuncha bo'ysunuvchi. deb yuritiladi.

Masalan: A. Fan

B. Kibernetika,

Berilgan misoldagi A tushuncha keng hajmli. B tushuncha (kibernetika) A ning tarkibiga kiradi, tor hajmli.

2) Sig'ishmaydigan tushunchalar o'rtasida: **a) birga bo'ysunish; b) qarama-qarshilik; v) zidlik munosabatlari** mavjud.

A) **Birga bo'ysunish munosabatida** tushunchalar o'zaro bir-birini istisno qiladi, lekin ular birgalikda hajmi keng boshqa tushunchaga bo'ysunadi.

Masalan: A. Badiiy adabiyot

B. Arxitektura

V. Amaliy san'at

A, B, V tushunchalari birgalikda nisbatan kengroq hajmli D (san'at) tushunchasiga bo'ysunadi. Bunda A, B, V lar birga bo'ysinuvchilar; D-birga bo'ysundiruvchi hisoblanadi.

B) Qarama-qarshilik munosabatida tushunchalar predmetlarda ikki qarama-qarshi tomon mavjudligini ifodalaydi, qarama-qarshi munosabatdagi tushunchalar odatda bir-birini inkor etadi. Bir tushunchaning to'g'riligidan ikkinchisining xatoligi kelib chiqadi. Lekin qarama-qarshilik munosabati orasida uchinchi bir tushuncha bo'lishiga imkon qoldiradi.

Masalan: A. Oq

B. Qora

Bu misolda A-B ni inkor etadi, B ham A ni inkor etadi. A ning chinligidan B ning xatoligi kelib chiqadi yoki aksincha bo'lishi mumkin. Qarama-qarshilik munosabatida uchinchi bir tushuncha (A1, A2, A3 yoki B1, B2, B3) bo'lishi mumkinligi nazarda tutiladi.

V) zidlik munosabatidagi tushunchalar ham qarama-qarshi munosabatidagi tushunchalar kabi o'zaro bir-birini inkor qiladi. Qarama-qarshi munosabatda ikkinchi tushuncha aniq ifodalanadi. Zidlik munosabatida inkor etilayotgan tushuncha noaniq bo'lib qolaveradi. Munosabati qarama-qarshi tushunchalar singari bir doiraga kirsada, inkor etgan tushuncha doiraning noaniq qismini tashkil qiladi. Agar qarama-qarshi tushunchalar uchinchi tushunchaga o'rin qoldirsa, zid tushunchalar ularga hech qanday o'rin qoldirmaydi. Shuning uchun ikki zid tushunchaning biri rost bo'lsa, ikkinchisi albatta xato, uchinchisi bo'lishi mumkin emas.

Masalan: Katta – A tushuncha

Katta emas – A emas

Berilgan misoldagi A tushunchaning chinligi B ning xatoligini keltirib chiqaradi yoki aksincha. Ular bir-birini tamoman inkor etadi, uchinchisining bo'lishi mumkin emas.

4. Insonning olam haqida hosil qiladigan bilim shakllaridan biri mushohada hisoblanadi. **Mushohada predmetlar, hodisalar, ularning belgilari, xususiyatlari, munosabatlarini tasdiq yoki inkor shaklida ifodalaydigan fikr shaklidir.**

Inson olamni o'rganish jarayonida undagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni payqaydi. Mazkur aloqa va munosabatlar inson tafakkurida mushohada shaklida aks etadi. Mushohada tushunchalar orasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. Masalan: Yer quyosh atrofida aylanadi.

Har qanday mushohada chin yoki xato bo'lishi mumkin. Agar mushohadada aks etgan aloqa va munosabatlar real dunyo, undagi mavjud aloqa va munosabatlar in'ikosi bo'lsa, bunday fikr chin mushohada hisoblanadi. Aksincha, mushohadada bildirilgan fikr borliqdagi aloqa va munosabatlarni aks ettirmasa, bunday fikr yo chalkash, yo xato mushohada hisoblanadi. Masalan: O'g'rilik – jinoyat, o'g'rilik – jinoyat emas. Bu fikrlardan birinchisi chin, chunki u borliqning in'ikosi.

Mushohadaning mantiqiy tuzilishi barcha uchun umumiy. U qaysi tilda bayon etilmasin, uning tarkibi sub'ekt (S), predikat (R), va kvantor so'zdan iborat bo'ladi. Mushohadaning tuzilishidan bunday umumiylik uni ifodalashda mantiqiy shakl-formulaga solish imkonini beradi. Masalan,

A) «O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat» va «Kuch-adolatda» mushohadalarini bir xil shaklda: S-R dir formulasi yordamida ifodalash mumkin.

Mushohadalarda:

a) Predmetlarning borligi, mavjudligi haqidagi fikr tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Masalan: Haqiqat – bor, mavjud.

b) Predmetlarga xos belgi, xususiyatlar ifodalanadi. Masalan: Ayrim sonlar – judt son.

v) Predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa va munosabatlar aks etadi. Masalan: Xorazm viloyati Qashqadaryodan shimolroqda joylashgan.

Mushohada gap vositasida ifodalanadi. Tushunchalar so'zlersiz mavjud bo'lishi mumkin bo'lmagani singari, mushohada ham ularning tashqi ifodasi gaplarsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Ko'rinib turibdiki, mushohada gap bilan uzviy bog'liq. Bu bog'liqlik tafakkur va tilning birligi va o'zaro bog'liqligidan kelib chiqadi. Mushohada bilan gapning uzviy birligi, bog'liqligidan ular doimo o'zaro mos keladi, degan xulosa chiqmaydi. Mushohada va gapni ularga xos xususiyatlarga ko'ra farqlamoq lozim:

Har qanday mushohada gap vositasida ifodalanadi. Gap mushohadaning moddiy ifodasi hisoblanadi. Lekin har qanday gap mushohada bo'la olmaydi. Faqat darak, xabar ma'nosi anglatgan gaplarga mushohada bo'la oladi. So'roq, chaqiriq, xitob ma'nosidagi gaplar mushohada bo'la olmaydi, Chunki ular tasdiq, yoki inkor ma'nosini anglatmaydi.

Mushohada va gap tuzilishida muayyan o'xshashlik bo'lsada, mushohada va gapning tuzilishini aynan birdek, deb bo'lmaydi. Gap grammatik tuzilishga ega: u bosh va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Mushohada mantiqiy tuzilishga ega. Avvalo u ikki qismdan iborat. Ular **mushohada terminlari** deb yuritiladi.

Mushohada terminlariga - **mushohada sub'ekti (S) va predikati (P)** kiradi. Mushohadani quyidagi mantiqiy shaklda ifodalash mumkin: S-R dir; S-R emasdir.

Mushohadaning sub'ekti (S) predmetni, predikati (P) esa unga xos bo'lgan belgi, xususiyat, munosabatlarni tasdiq yoki inkor shaklida ifodalaydi. Mushohadada mantiqiy bog'lovchilar «dir», «emasdir», «bo'ladi» kabilar ishtirok etishi mumkin. Mushohadada uning hajmiga ishora qiluvchi so'zlar uchraydi. Masalan: «barcha», «har bir», «hech bir», «ba'zi» - bular **kvantor so'zlar**, deb nomlanadi. «Barcha kapalaklar hashoratdir» mushohadasi quyidagi tuzilishga ega: a) «kapalaklar» — mantiqiy ega (S); b) «hashoratlar» — mantiqiy kesim (R); v)

«barcha» - kvantor; r) «-dir» bog'lovchi. Mazkur mushohadani «Barcha S — R dir» formulasi orqali ifodalash mumkin.

Gapdagi bosh bo'laklar (ega va kesim) mushohadaning mantiqiy egasi (S) va mantiqiy kesimi (R) ga mos kelavermaydi. Faqat sodda yig'iq, gaplar vositasida ifodalangan mushohadalardagina grammatik ega va kesim, mantiqiy S va R ga muvofiq kelishi mumkin. Buning ustiga ko'pincha mushohada terminlari aniq ifodalanish usuliga ega emas. Ular (S,R) ni mantiqiy ypg'u orqali aniqlash mumkin bo'ladi. Bir xil tuzilgan gap ohang, mantiqiy urg'u orqali turlicha mazmundagi mushohadani ifodalashi mumkin.

a) O'zbekiston (boshqa emas) mustaqil davlat.

b) O'zbekiston mustaqil davlat. (qanday?)

v) O'zbekiston mustaqil davlat. (nima?)

Bu misolda bir xil gap 3 xil mushohadani ifodalagan: a) qaysi davlat? b) qanday davlat? v) nima? Shunga ko'ra ularda mantiqiy ega turlicha.

Gapning grammatik tuzilishi turli xalqlarda turlicha. Mushohadaning mantiqiy tuzilishi, u qaysi milliy tilda ifodalangan bo'lmasin, barcha uchun umumiy, bir xil. Mushohada terminlar (S,R), bog'lovchi va kvantor so'zdan tashkil topadi.

5. Mushohadalar tuzilishiga ko'ra: **a) sodda va b) murakkab** turlarga bo'linadi.

Sodda mushohada deb tarkibidagi subyekt yoki predikat miqdori birdan ko'p bo'lmagani fikrga aytiladi.

— Sodda mushohada tuzilishiga ko'ra bir S va bir R dan iborat bo'lishi mumkin. Masalan: Maysalar ko'kardi. Formulasi: S-R dir;

— Sodda mushohadaning sub'ekti birdan ortiq bo'lishi mumkin. Masalan: Uchburchak, parallelogramm, aylana geometrik figura hisoblanadi. Formulasi: S1, S2, S3 — R dir.

— Predikati birdan ortiq bo'lishi mumkin. Masalan; Kombayn o'radi, yig'adi, yanchadi. Formulasi: S — P1, R2, R3 dir.

— Terminlardan biri tushurib qoldirilishi mumkin. Odatda bunday mushohada to'liqsiz gaplar vositasida ifodalanadi. Masalan: Tong... Ajib sokinlik...

Sodda mushohada, unda nimaning tasdiqlanishi yoki inkor etilishiga ko'ra 3 turga bo'linadi: **a) atributiv mushohada; b) munosabatga doir mushohada; v) mavjudlikka doir mushohada.**

a) **Atributiv mushohada.** Narsa, hodisalarning belgi, xususiyatlari to'g'risidagi tasdiq va inkor shaklida bayon etilgan mushohada atributiv mushohada deyiladi. Atributiv mushohadaning terminlari: S — nima haqida fikr yuritilganini, P — belgini ifodalaydi. Masalan: Asal shirin. Formulasi: S-Rdir.

Atributiv mushohada quyidagi hollarda qo'llaniladi:

— Belgi, xususiyatning predmetga xosligini tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Masalay: Mantiq — fan. Formulasi: S-R dir. Alisher to'garakka qatnashmaydi: S-R emas.

b) **Munosabatga doir mushohada.** Munosabatga doir mushohada predmet va hodisalar o'rtasidagi mavjud aloqa va munosabatlarni ifodalaydi. Bunday mushohadalarda tenglik, katta yoki kichiklik, qarindoshlik, fazo, vaqt, sabab va

oqibat munosabatlari aks etishi mumkin. Masalan: Alkogolizm (S) — ko'p jinoyatlarning (R) bosh sababchisi; Termiz (S) Toshkentdan janubda joylashgan (R).

v) **Mavjudlikka doir mushohada.** Mavjudlikka doir mushohada mantiqda ekzistentsial mushohada, deb yuritiladi. Unda predmet, hodisaning mavjudlik yoki mavjud emaslik faktining o'zi ifodalanadi. Masalan: Tafakkur (S). tilsiz mavjud bo'lishi mumkin emas (R). Formulasi: S-R emasdir.

Sodda mushohadalarining ko'rsatilgan turkumlari (atributiv, munosabatga doir, mavjudlikka doir)dan tashqari **ajratib ko'rsatilgan va chiqarilgan** turkumlari ham uchraydi.

Ajratib ko'rsatilgan mushohadalarda belgining muayyan predmetgagina taallug'li ekanligi ifodalanadi. Ajratib ko'rsatilgan mushohadalar ham yakka, juz'iy, umumiy bo'lishi mumkin. Masalan: Yolg'iz Munisgina (S) bu hodisaning guvohi bo'ldi (R). Yolg'iz S gina — Rdir formulasi bilan ifodalanadi.

Tashqariga chiqarilganlik ifodalangan mushohada: Vasilani hisobga olmaganda, barcha qizlar bu fikrni ma'qullashdi.

Ajratib ko'rsatilgan va tashqariga chiqarilgan mushohadalar ular mazmunidagi yashiringan fikrning murakkabligidan dalolat beradi.

Ayrim ilmiy qarashlar, davlat qonunlari, jinoyat-protsessual kodeks moddolari ajratib ko'rsatilgan va chiqarilgan mushohadalarga misol bo'la oladi.

Mushohadalar anglatgan mazmunlariga ko'ra ikki xil bo'ladi: **a) tasdiq mushohada; b) inkor mushohada.**

Mushohadadagi tasdiq ma'nosi «-dir». «bo'ladi» kabi bog'lovchilar, inkor ma'nosi «emasdir», «bo'lmaydi» kabi bog'lovchilar yordamida ifodalanadi. Masalan: O'zbekiston (S) — mustaqil davlat (R) — tasdiq mushohada, S-Rdir formulasi bilan ifodalanadi. Olma daraxti (S) ignabargli emas (R emas) — inkor mushohada; formulasi: S-R emasdir.

Biron-bir predmet, predmetlar turkumi haqidagi tasdiq yoki inkor ma'nosidagi fikr alohida predmetga, turkumga, butun sinfga taallug'li bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra mushohadalar: **a) yakka; b) juz'iy; v) umumiy** bo'lishi mumkin.

Alohida predmet, hodisa haqidagi tasdiq yoki inkor ma'nosini ifodalagan mushohada, **yakka mushohada** deb yuritiladi. Masalan: Abdulla Oripov (S) — O'zbekiston qahramoni (P). Formulasi: S-R dir; Orol dengizi (S) — daryo emas (R emas). Formulasi: S-R emasdir.

Belgi, xususiyatning biror sinfi, hodisalarning qismi, bo'lagiga tanlash ekanligi haqidagi fikr shakli **juz'iy mushohada** deb yuritiladi. Juz'iy mushohada tasdiq yoki inkor shakllari uchraydi. Masalan: Ayrim talabalar (S) ilmiy anjumanga qatnashdilar (R). Formulasi: Ba'zi S-R dir. Ayrim daraxtlar (S) mevali daraxtlar turkumiga kirmaydi (R emas). Formulasi: Ba'zi S-R emas.

Juz'iy mushohadagi juz'iylik ikki shaklda ifodalanadi.

- a) **Noaniq juz'iy mushohada.** Bunda sub'ekt (S) ni ifodalagan tushunchaning chegarasi noaniqligiCha qolaveradi. Masalan: Ayrim shaharlar (S) — millioner shaharlar hisoblanadi (R). Formulasi: Ayrim S-Rdir.

- b) **Aniq juz'iy mushohada.** Bunda «ayrim», «ba'zi» kvantor so'zlar «faqat ayrim», «faqat ba'zi» ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: Universitetimizning faqat

ayrim talabalarigina (S) «Nixol» mukofotining sovrindori. Formulasi: Faqat ayrim S-R dir.

Biron-bir belgi, xususiyat, munosabatning turkumga, umumga xoslighi tasdiqlangan yoki inkor etilgan mushohada **umumiy mushohada** deb yuritiladi. Umumiy mushohadalar inkor va tasdiq shaklida qo'llaniladi. Masalan: Hamma kapalaklar (S) — hasharotlar (R). Formulasi: Barcha S-Rdir. Yoki, hech bir jinoyat (S) jazosiz qolmaydi (R emas). Formulasi: hech bir S-R emas.

Mushohadalarning **miqdoriy va sifat ko'rsatkichlariga ko'ra** umumlashgan turkumlariga quyidagilar kiradi:

1) Yakka tasdiq va yakka inkor mushohadalar: S-Rdir; S-R emasdir.

2) Juz'iy tasdiq va juz'iy inkor; U ba'zi S-R dir, O ba'zi S-R dir.

3) Umumiy tasdiq va umumiy inkor mushohadalar: A Barcha S-Rdir; E hech bir S-R emasdir.

Umumiy tasdiq mushohadasining formulasi oldiga A harfi, juz'iy tasdiq mushohada oldiga J harfi qo'yiladi. A va I harflari «tasdiqlayman» ma'nosini ifodalovchi «affirmo» so'zining I va II unlilaridan olingan. Umumiy inkor mushohada E harfi bilan, juz'iy inkor mushohada O harfi bilan ifodalanadi. Bunda E va O harflari «inkor etaman» ma'nosidagi «nego» so'zining I va II unlilaridan olingan. Shunday qilib, sifat va miqdor jihatdan mushohadalarni birlashgan klassifikatsiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

A - barcha S-Rdir: umumiy tasdiq mushohada;

J - ba'zi S-Rdir: yakka yoki juz'iy tasdiq mushohada;

E - hech bir S-R emas: umumiy inkor mushohada;

O - ba'zi S-R emas: juz'iy inkor mushohada.

Murakkab mushohada deb tarkibida ikki va undan ortiq sodda mushohadalar ishtirok etgan mushohadalarga aytiladi. Murakkab mushohada sodda mushohadalardan tuziladi. Birdan ortiq mushohadalardan «va», «yoki», «yo», «agar», «unda», «fakat» bog'lovchilar yordamida tuzilgan mushohadalar uch turkumga bo'linadi: **a) bog'langan mushohada; b) ayiruvchi mushohada; v) shartli mushohada.**

Bog'langan mushohada. Birdan ortiq sodda mushohadalardan bog'lovchilar vositasida tuzilgan mushohada bog'langan mushohada, deb yuritiladi. Masalan: Kuz (S) keldi (R), kunlar (S1) qisqardi (P1), qushlar (S2) issiq joylarga uchib ketmoqdalar (P2). Formulasi: S-R, S1-P1, S2 — R2 dir. Bog'langan mushohada mantiqda kon'yunksiya deb ataladi. Murakkab mushohadani quyidagicha ifodalash mumkin: Kuz keldi (a), kunlar qisqardi (b), qushlar issiq joylarga uchib keta boshladilar (s). Kon'yunksiyaning matematik shakli: $a \wedge b \wedge s$. Bunda $\wedge$ belgisi bog'lovchini ifodalaydi. Masalan: Demokrit (S1), Platon (S2), Aristotel (S3) haqida shu narsani aytish mumkinki, ularning har biri grek (P1) va faylasufdir (R2). Misolda ko'rsatilgan mushohadani 2 xil formula bilan ifodalash mumkin:

1) S1, S2, S3 — R1, R2, R3 yoki $a \wedge b \wedge c$

Bu murakkab mushohada tarkibida quyidagi soda mushohadalar bor.

a) Demokrit — faylasuf:

- b) Demokrit — grek:
- v) Platon — faylasuf:
- g) Platon — grek:
- d) Aristotel — faylasuf:
- j) Aristotel — grek:

Murakkab kon'yunktiv mushohadaning ma'nosi uni tashkil etuvchi sodda mushohadalar ma'nosiga bog'liq bo'ladi. Agar sodda mushohada chin bo'lsa, ularning bog'lanishidan hosil bo'lgan murakkab mushohada ham chin bo'ladi. Kon'yunksiya a'zolaridan birining xatoligi murakkab mushohadaning xatoligini keltirib chiqaradi.

b) Ayiruvchi mushohada. Ayiruvchi mushohada sodda mushohadalardan «yo», «yoki», «na» bog'lovchilari yordamida shakllanadi. Ayiruvchi mushohada mantiqda diz'yunksiya, deb yuritiladi. Masalan: Oldi-sotdi shartnomasi (S) yozma yoki og'zaki tuzilishi mumkin (R). Bu mushohada ikki soda mushohadadan tuzilgan: 1) Oldi-sotdi shartnomasi yozma tuzilishi mumkin. 2) Oldi-sotdi shartnomasi og'zaki tuzilishi mumkin. Bunda a va b murakkab mushohadaning qismlari, v belgisi esa ayirish ma'nosini ifodalaydi. Yuqorida keltirilgan misolni shunday formula bilan ifodalash mumkin: $a \vee b$. Bunda $\vee$ belgi ayiruv ma'nosini ifodalaydi.

Diz'yunksiya yo'li bilan chiqarilgan mushohadaning chinligi uning tarkibidagi sodda mushohadaning haqqoniyligiga bog'liq bo'ladi. Diz'yunksiya ikki ko'rinishga ega:

1) **Bo'sh (kuchsiz) diz'yunksiya:** Bunda diz'yunktsiyani tashkil etuvchi sodda mushohadalarda aks etgan belgilar o'zaro bir-birini istisno qilmaydi, balki bir vaqtning o'zida bir predmetga taalluqli bo'lishi mumkin: Sovuq qurol sanchadigan yoki kesadigan bo'ladi. Formulasi: $P \vee q$.

2) **Jiddiy (qat'iy) diz'yunksiya.** Bunda murakkab mushohada tarkibidagi sodda mushohadalar bir vaqtning o'zida chin bo'lishi mumkin emas. Masalan: Jinoyat — ataydan o'ylab amalga oshirilgan yoki ehtiyotsizlik orqali sodir etilgan bo'lishi mumkin.

v) **Shartli mushohada.** Shartli mushohada mantiqda «implikatsiya» deb yuritiladi, uning tarkibidagi sodda mushohadalar o'zaro bir-biriga «-sa», «agar», «bo'lmaganda» bog'lovchilari vositasida bog'lanadi. Shartli mushohadalarda sabab va oqibat, makon va vaqt, semantiq aloqadorlik ifodalanadi. Shartli mushohadani 2 xil formula yordamida ifodalash mumkin; Agar $S \rightarrow P$ bo'lsa, $S1 \rightarrow P1$ dir yoki $a \rightarrow b$. Ikkinchi mantiqiy shaklda «a» shartni, «b» natijani, $\rightarrow$ implikatsiya belgisini ifodalaydi.

Ko'rinish turibdiki, mushohada mantiqda tabiiy til vositasida hamda matematik mantiq tilida formula vositasida ifodalanishi mumkin. Masalan: Asalarilarning umri yo uzun, yo qisqa bo'lishi mumkin — murakkab mushohadaning tabiiy tildagi ko'rinishi. Shu murakkab mushohadani matematik mantiq tilida $a \vee b$ formulasi tarzida ifodalash mumkin.

Murakkab mushohadalarni sun'iy (simvolik, matematik mantiq) til bilan ifodalash mantiqiy tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi. Mushohadalarining

tabiiy va sun'iy tilda ifodalanishi til va tafakkurning o'zaro birligi va aloqadorligini isbotlaydi.

6. Olamdagi narsa va hodisalar orasidagi munosabatlar inson tafakkurida ham fikrlar orasidagi munosabatlarni keltirib chiqaradi. O'zaro taqqoslash mumkin bo'lgan mushohadalar sig'ishadigan va sig'ishmaydigan turlarga bo'linadi.

O'zaro bir-biriga to'la yoki qisman mos keluvchi mushohadalar **sig'ishadigan mushohadalar** deb yuritiladi. Sig'ishadigan mushohadalar orasida 3 xil: a) qarama-qarshilik; b) zidlik c) bo'ysunish munosabatlari bo'lishi mumkin.

Birdan ortiq mushohadaning hajm va mazmunga ko'ra o'zaro to'la mosligi — **ayniyat munosabati**, deb yuritiladi. Odatda bunday mushohadalarda ayni bir fikr tasdiq va inkor shakllarida ifodalanadi.

Masalan: Bu — ochiq muloqot (A).

Bu ochiq muloqot bo'lmazligi mumkin emas (B).

Yoki Ahmedov to'g'ri so'zlashadi. (A)

Ahmedov xato so'zlashadi. (B)

Berilgan misollarda «a» va «v» orasida to'la moslik mavjud. To'la mos (ayniyat) lik munosabatidagi mushohadalar ekvivalent mushohadalar, deb yuritiladi.

b) **qisman moslik munosabati**. Sifat jihatidan o'zaro farqlanadigan juz'iy (tasdiq) J va juz'iy inkor (O) mushohadalar orasidagi munosabat qisman moslik munosabati, deb yuritiladi.

Masalan: Ayrim o'simliklar zaharli. (A)

Ayrim o'simliklar zaharsiz. (B)

c) **Bo'ysunish munosabati**. Umumiy (tasdiq va inkor) mushohadalar bilan juz'iy (tasdiq va inkor) mushohadalar orasidagi munosabat bo'ysunish munosabati deyiladi. Bunda umumiy (A va E) mushohadaning chinligidan juz'iy (I va O) mushohadaning chinligi kelib chiqadi. Masalan: Barcha huquqiy munosabatlar huquq normalari orqali tartibga solinadi. (A)

Ba'zi huquqiy munosabatlar huquq normalari orqali tartibga solinadi. (V)

Berilgan misoldagi A ning chinligidan V ning chinligi kelib chiqadi.

O'zaro bir-birini inkor etuvchi mushohadalar **sig'ishmaydigan mushohadalar** deb yuritiladi. Sig'ishmaydigan mushohadalar orasida ham 3 xil : a) **qarama-qarshilik; b) zidlik munosabatlari** bo'lishi mumkin.

a) **Qarama-qarshilik munosabatlari**. Qarama-qarshilik munosabatidagi mushohadalar o'zaro bir-birini inkor qiladi; ulardan birining chinligi ikkinchisining xatoligini keltirib chiqaradi. Masalan; Barcha ofiserlar harbiy xizmatni o'tagan. A) Biron bir ofitser harbiy xizmatni o'tamagan. (V)

Bu misolda A ning chinligidan V ning yolg'onligi (xatoligi) kelib chiqadi.

Qarama-qarshilik munosabatidagi mushohadalar bir vaqtning o'zida chin bo'lishi mumkin emas. Lekin bir vaqtning o'zida xato (yolg'on) bo'lishi mumkin. Masalan; Qishda barcha qushlar issiq o'lkalarga uchib ketadilar. (A). Qishda bironta qush issiq mamlakatlarga uchib ketmaydi (V). Berilgan har ikki mushohada: A ham, V ham xato, uchinchi (S) mushohada chin bo'ladi: Qishda ba'zi qushlar issiq o'lkalarga uchib ketadilar.

b) **Zidlik munosabati.** Bunda mushohadalar o'zaro bir- birini tamomila inkor qiladi. A ning chinligi V ning xatoligini keltirib chiqaradi. Uchinchi fikr (S)ning bo'lishi mumkin emas. Masalan: Barcha shifokorlar oliy tibbiy ma'lumotga ega. (A). Hech bir shifokor oliy tibbiy ma'lumotga ega emas. (V).

Mushohadalar orasidagi munosabatlar quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

- Umumiy tasdiq (A) va umumiy inkor (E), juz'iy tasdiq (J) va juz'iy inkor (O) mushohadalar orasida qarama-qarshilik munosabati mavjud.

- Umumiy tasdiq (A) va juz'iy tasdiq (J) hamda umumiy inkor (E) va juz'iy inkor mushohadalari o'zaro bo'ysunish munosabatida. Bunda umumiy tasdiq (A) mushohadasining chinligidan juz'iy tasdiq (J) mushohadasining chinligi kelib chiqadi.

- Umumiy tasdiq (A) va juz'iy tasdiq (O) hamda umumiy inkor (E) va juz'iy tasdiq (J) mushohadalari o'zaro bir-biri bilan zidlik munosabatida. Mushohadalar orasidagi munosabatlarni bilish chin bilim hosil qilish uchun imkon yaratadi.

7-Mavzu: Xulosa chiqarish – tafakkurning asosiy shakllaridan biri sifatida.

Reja:

1. Xulosa chiqarishning mohiyati. Xulosaning tuzilishi.
2. Xulosa chiqarish turlari. Deduktiv xulosa chiqarish.
3. Induktiv xulosa chiqarish.
4. Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish.
5. Argumentlash (dalillash) nazariyasining mantiqiy asoslari.

Mavzuning oid asosiy tayanch tushunchalar: induksiya, deduksiya, analogiya, bevosita xulosa chiqarish, bavoita xulosa chiqarish, sillogizm, modus, entimema, epixeyrema, analogiya, argumentlash.

Foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Buyuk va muqaddassan, mustaqil Vatan. O'zbekistonning 21 yillik mustaqil taraqqiyot yo'lida qo'lga kiritgan yutuq va natijalari, mamlakatimizning salohiyati va qudrati, tub islohatlarning mohiyati va ahamiyatini aholining keng qatlamlariga etkazish, joylarda tashkiliy-amaliy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ilmiy-ommabop nashr. – T.: «Iqtisodiyot», 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2010-yil.
3. I.A.Karimov. 2010-yil 12-noyabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohatlarni Yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasi.-"Xalq so'zi" gazetasi, 2010-yil 13-noyabr soni.

4. I. A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch", – T.: "Ma'naviyat", 2008-yil.
5. Karimov I .A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil, 8-iyun soni.
6. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi», -T.: "O'zbekiston", 2000-yil
7. S.I. Valieva, A.P. Bobotoev . Mantiq, -T.: 2011-yil.
8. M.Sharipov, D.Fayzixodjaeva .Mantiq, -T.: 2001-yil.
9. Voyshvillo E. K., Degtyarev M.G. Logika, -M.: – M., 1999-yil.
10. Getmanova A.D. Logika, – M.: 1995-yil.
11. Yoqubov T. Matematik mantiq elementlari. – T.: "O'qituvchi", 1996-yil.
12. Ivlev Yu. V. Logika. Uchebnik dlya vuzov. – M.: Logos, 1998-yil.

1. Inson amaliy faoliyati jarayonida olamni bila boradi. Uning olamga faol munosabati bilimda o'z ifodasini topadi. Ayrim bilimlarni u Hissiy mushohada jarayonida hosil qiladi. Lekin aksariyat hollarda bilimlar tafakkurlash (fikir yuritish) natijasi hisoblanadi. Bunda bilimni hosil qilish ikki asosga tayanadi: birinchidan, bilim olamni o'rganish natijasi hisoblanadi. Ikkinchidan, bilim avvaldan ma'lum fikrlar asosida aql yuritish natijasida hosil bo'ladi. Bu bilimlar mantiqiy tafakkurning shakllari: tushuncha, mushohada, xulosalar tarzida namoyon bo'ladi. Insonning olam haqidagi fikrlari xulosalar shaklida ifodalanishi mumkin. Xulosa chiqarish mantiqiy tafakkur shakli hisoblanadi.

Mushohadalar tushunchalardan tarkib topgani singari xulosalar mushohada asosida hosil bo'ladi. Fikrlash jarayonida mushohadalar o'zaro bir-birlari bilan bog'lanadilar. Bu bog'lanishlar oqibat natijada ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalar aloqadorligini ifodalaydi.

Mushohadalarning o'zaro bog'lanishi xulosalarni hosil qiladi

Muhokama jarayonida olamdagi predmet va hodisalar orasidagi aloqa va munosabatlarni ifodalovchi bir yoki birdan ortiq yoki mushohada (fikir) asosida yangi bilim (fikir) ni hosil qilishning mantiqiy usuli xulosa chiqarish deb yuritiladi. Xulosa chiqarish asosida mantiq qonun-qoidalariga tayangan holda ilgaridan ma'lum bo'lgan bilimdan yangisiga o'tish yotadi.

Xulosa chiqarish shunday mantiqiy usulki, uning natijasida insonning olam haqidagi, bilimlari uzluksiz ravishda boyib, kengayib, chuqurlashib boradi. Xulosa chiqarishda olamni bevosita bilish bilan bir qatorda mantiqiy fikrlash usullarini egallash talab qilinadi.

Xulosa chiqarish uchun har safar olam, undagi predmetlarga murojaat qilish shart emas. Mavjud narsalar haqida qo'lga kiritilgan bilim asosida yangi bilim hosil qilish mumkin.

Xulosaning mazmuni turlicha ifodalanishi mumkin. Ayrim xulosalarda narsa va hodisalar orasidagi sabab – oqibat aloqadorligi aks etadi. Lekin bu xulosalarda faqat sababiy bog'lanishlariga aks etadi, degan so'z emas. Masalan, «Qaldirg'ochlar pastlab uchyaпти, demak, ertaga ob-havo o'zgaradi», degan xulosasini olib ko'raylik. Yuzaki qaraganda «Qaldirg'ochlar pastlab uchmoqda» fikri «Ertaga ob-havo o'zgaradi» xulosasi uchun asosdek bo'lib ko'rinadi. Aslida bu fikr chuqur tahlil

qilinsa, «ob- havoning o'zgarishi» haqidagi fikrga asoslar o'zgacha ekanligini bilish mumkin. Bunda kuzatilgan hodisaning boshqa hodisalar bilan aloqadorligi ma'lum bo'ladi: Qaldirg'ochlarning past uchishiga sabab — pashsha-chivinlar. Ular havodagi namlikning oshganligidan past uchadi, qaldirg'ochlar esa pashsha-chivinlar bilan oziqlanadi. Demak, pashsha-chivinlar tabiat darakhchilari sifatida havoning namligi oshganligidan xabar bermoqda. Bu o'z navbatida, qaldirg'ochlarni past uchishga majbur qilmoqda. Demak, ertaga ob-havoning o'zgarishi qaldirg'ochlarning past uchishidan emas, balki atmosferadagi o'zgarishdan, havodagi namlikning ortishidan kelib chiqishi mumkin.

Birinchi tipdagi xulosalarning chinligini aniqlash mushkul, shuning uchun ham agar xulosalar vaziyatlar mazmunidan chiqarilgan bo'lsa munozara, bahsga sabab bo'lishi mumkin.

Formal - mantiqiy yo'l bilan chiqarilgan xulosalarda esa asos (asoslar) bilan xulosa orasida nisbiy barqaror aloqa va munosabatlar mavjud bo'ladi va bu aloqa, munosabatlar mantiq qonun-qoidalari asosida shakllanadi.

Har qanday xulosa ikki qismdan iborat bo'ladi;

1. Asos yoki asoslar
2. Xulosa

Asos yoki asoslar deganda xulosani keltirib chiqarishga xizmat qiladigan, ilgilaridan ma'lum bo'lgan bilimlar nazarda tutiladi.

Asoslar munosabatidan kelib chiqadigan bilim (natija) xulosa deb yuritiladi.

Xulosa ob'ektiv olam in'ikosi hisoblangan fikrlar orasida sababiy aloqadorlikni ifodalaydi. Shunisi xarakterliki, xulosa chiqarishda inson fikri sabablari (asos)dan natijaga emas, aksincha, natija (xulosa)dan unga asos bo'lgan sabablarga qarab borishi mumkin. Masalan: Jinoyat jazosiz qolmaydi (asos)

Terrorchilik — jinoyat (asos)

Demak, Terrorchilik jazosiz qolmaydi (xulosa) yoki

Qaldirg'ochlar pastlab uchmoqda.

Demak, ertaga ob-havo o'zgaradi (xulosa)

Tabiiy tilda xulosada «demak», «natijada», «ko'rinib turibdiki», «shuning uchun» kabi so'z va so'z birikmalari uchraydi.

Xulosaning chin yoki xato (yolg'on)ligi, birinchidan, asos (asoslar) ning chinligi, ikkinchidan, asos (asoslar) bilan xulosaning mantiqiy munosabatiga (fikrning izchilligi, asoslar bilan natijaning uzviy aloqadorligi va hokazo) bog'liq bo'ladi. Agar V xulosa A dan kelib chiqsa, va uning natijasini ifodalasa, to'g'ri (chin) bo'ladi. Aksincha, V xulosa A asosdan kelib chiqmasa, xato (yolg'on) hisoblanadi. Shunday qilib, xulosaning to'g'riligi mantiqiy ketma-ketlik, asoslar bilan natijaning aloqadorligidan kelib chiqadi.

Asoslardan xulosaning kelib chiqishi ikki yo'lda amalga oshadi: ayrimlarida xulosa asoslardan zaruriy ravishda kelib chiqadi. Bunday xulosa demonstrativ (zaruriy) xulosa, deb yuritiladi. Boshqalarida asoslardan chiqarilgan xulosa haqiqatga yaqin, ehtimollik xarakteriga ega bo'ladi. Bunday xulosalar nodemonstrativ, yoki haqiqatga yaqin xulosalar, deb yuritiladi.

2) Xulosa chiqarishning 3 asosiy turi mavjud:

1. Deduktiv xulosa chiqarish;

2. Induktiv xulosa chiqarish;

3. Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish.

Inson fikrining umumiylikdan yakka-likka qarab borishi natijasida hosil bo'lgan yangi bilim **deduktiv xulosa** deb yuritiladi.

Induktiv xulosa chiqarishda fikr yakka-likdan umumiylikka qarab boradi. Alohida predmet va hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini tahlil etish asosida **analogiya bo'yicha** xulosa chiqariladi.

1. Deduktiv xulosa chiqarish.

Deduktiv xulosa chiqarish ikki usulda amalga oshiriladi:

1) bevosita deduktiv xulosa chiqarish;

2) bilvosita deduktiv xulosa chiqarish.

1) Bevosita deduktiv xulosa chiqarish. Bir asosdan mantiqiy tahlil orqali yangi fikr (bilim) ni hosil qilish bevosita deduktiv xulosa chiqarish, deb yuritiladi. Bunda ayrim mushohadalar qayta ishlanadi. Yangi fikr (bilim) ga asos bo'lgan mushohada xulosaning asosi, hosil bo'lgan yangi fikr - xulosa bo'lib hisoblanadi.

Bevosita xulosa chiqarishda mantiq usullar yordamida amalga oshadi.

Bunday mantiqiy usullariga quyidagilar kiradi: **a) almashtirish orqali xulosa chiqarish b) aylantirish orqali xulosa chiqarish v) predikatga qarama-qarshi qo'yish g) mantiqiy kvadrat.**

a) Almashtirish shunday mantiqiy usulki, bunda asos bo'lgan hukmning sub'ekti (S) xulosaning predikatiga (R), uning predikati (R) esa xulosaning sub'ekti (S) ra almashtiriladi. Bundan fikrning mazmuni o'zgarmay qoladi. Masalan: Guruhimizning ayrim talabalari (S) — a'lochi (R). Demak, ayrim a'lochilar (S) — guruhimiz talabalari (R).

Almashtirish chiqarilgan xulosaning aniq bo'lishini ta'minlaydi. Almashtirish natijasida umumiy tasdiq (A) mushohadadan juz'iy tasdiq (J) ni hosil qilish mumkin. Masalan: Respublikamizning barcha viloyatlari davlatga paxta topshirish shartnomaviy majburiyatlarini bajardilar. Demak, Toshkent viloyati ham davlatga paxta topshirish shartnomaviy majburiyatlarini bajardi. Berilgan xulosani quyidagi sxemaga solish mumkin:

Barcha S — R (A)

Demak, ayrim S — R (J)

Shuningdek, almashtirish natijasida umumiy inkor hukm (E)dan umumiy inkor hukm (E)ni, umumiy tasdiq hukm (A)dan umumiy tasdiq hukm (A)ni hosil qilish mumkin,

b) Aylantirish orqali xulosa chiqarish shunday mantiqiy usulki, asos qilib olingan mushohadaning sub'ekti (S) xulosada ham sub'ekt sifatida qoladi, lekin predikat va bog'lovchi o'z qarama-qarshisiga aylanadi,

Qisqacha qilib aytganda, aylantirish yordamida asosga teng, lekin mazmun jihatidan qarama-qarshi fikr juz'iy tasdiq (J) mushohadadan hosil qilinadi. Masalan:

Har qanday jinoyat jazolanmog'i lozim. Demak, hech qanday jinoyat jazolanmasligi mumkin emas.

Sxemasi: $S \rightarrow R$ dir.

Demak $S \rightarrow R$ emasdir.

Aylantirish natijasida umumiy tasdiq (A) mushohadadan umumiy inkor (E), Juz'iy tasdiq hukmdan (J) juz'iy inkor (O) mushohada hosil qilinadi,

Masalan: Hamma bosqinchilik urushlari — adoiatsiz.

Demak, Hamma bosqinchilik urushlari — adolatli emas.

Sxemasi: Har bir $S \rightarrow R$ dir.

Demak, hech bir $S \rightarrow R$ emasdir.

Aylantirish mantiqiy uslubining ikki ko'rinishi mavjud:

1) Sodda aylantirish

2) Cheklash orqali aylantirish.

Sodda aylantirishda xulosaga asos qilib olingan fikr va hosil bo'lgan yangi fikr hajm jihatidan teng bo'ladi.

Masalan: Faqat barcha kvadratlar — tomonlari teng to'rtburchak.

Demak, barcha tomonlari o'zaro teng to'rtburchaklar — kvadrat.

Sxemasi: Barcha $S \rightarrow R$ dir

Barcha $R \rightarrow B$ dir.

Cheklash orqali aylantirish natijasida umumiy tasdiq (A) hukmdan juz'iy tasdiq (J) hukm hosil qilinadi.

Masalan: Barcha planetalar — sharsimon.

Demak, Yer - sharsimon.

v) **Predikatga qarama-qarshi qo'yish.** Bunda xulosaning sub'ekti asosning predikatiga, xulosaning predikati asosning sub'ektiga zid bo'ladi.

Masalan; Hamma talabalar bilimga chanqoq.

Demak, hech bir talaba bilimga chanqoq bo'lmasligi mumkin emas.

Formulasi: $A - \text{Barcha } S-R$ dir,

Demak, $O - \text{Ayrin } S-R$ emasdir.

Mantiqiy kvadrat bo'yicha $A-O$ hamda $E-J$ zid, ya'ni kontradiktor hukmlar hisoblanadi va uchinchisi istisno qonuniga bo'ysunadi. Bunda A ning chinligidan O ning yolg'onligi kelib chiqadi. Demak, zid hukmlardan bevosita xulosa chiqarish mumkin emas.

Masalan: Sudning ayrim qarorlari oqlaydi (J).

Sudning hech bir qarori oqlamayli (E).

Xulosani mantiqiy kvadrat bo'yicha chiqarish mumkin. Mushohadalar orasidagi munosabatlarga tayangan holda xulosa chiqarish mantiqiy kvadrat bo'yicha xulosa chiqarish, deb yuritiladi.

Ma'lumki, mushohadalar orasida qarama-qarshilik, zidlik hamda bo'ysunish munosabatlari mavjud.

$A-E$ hamda $J-O$ mushohadalar orasida qarama - qarshilik munosabati mavjud. Bunda bir hukmning chinligidan ikkinchisining xatoligi kelib chiqishi shart zmas. Masalan: Ayrim talabalar reyting ballarini to'playdi.

Ayrim talabalar reyting balini to'play olmaydi.

Bunda mushohadaning birinchisi asos, ikkinchisi xulosa bo'lishi mumkin.

A-J hamda E-O hukmlari bo'ysunish munosabatida. Shuning uchun ham umumiy inkor (E) hukmdan juz'iy inkor (O), umumiy tasdiq (A) hukmdan juz'iy tasdiq (J) hukm hosil qilinishi mumkin.

2) **Bilvosita deduktiv xulosa chiqarish.** Birdan ortiq asosdan yangi fikrni hosil qilish mantiqiy uslubi bilvosita xulosa chiqarish, deb yuritiladi. Bilvosita xulosa chiqarish jarayonida inson fikri umumiylikdan yakkalikka, yakkalikdan umumiylikka, juz'iylikdan juz'iylikka qarab borishi mumkin, Shunga ko'ra xulosa chiqarish uch yo'lda amalga oshiriladi:

1. Deduktiv xulosa chiqarish. Bunda inson fikri umumiylikdan yakkalikka qarab boradi.

2. Induktiv xulosa chiqarish. Bunda inson fikri yakkalik, juz'iylikdan umumiylikka qarab boradi.

3. Analogiya vositasida xulosa chiqarish. Bunda inson fikri juz'iylikdan juz'iylikka qarab boradi.

Bilvosita xulosa chiqarishning muhim turlaridan biri — **deduktiv xulosa chiqarish** hisoblanadi. Deduktiv xulosa fikrimizning umumiylikdan yakkalikka qarab borishi natijasida hosil qilinadi.

Deduktiv xulosa chiqarish nazariyasi buyuk yunon faylasufi Arastu (384-322) tomonidan ishlab chiqilgan. Aristotel qalamiga mansub «Birinchii analitika», «Ikkinchi analitika» kitoblarida sillogizm ta'limoti asoslab berilgan.

Bilvosita deduktiv xulosa chiqarishning eng keng tarqalgan turi **sillogizm** hisoblanadi. Sillogizm grekcha «syllogismos» so'zidan olingan bo'lib, sanash orqali xulosa chiqarish, degan ma'noni ifodalaydi.

Ikki qat'iy hukmning bog'lanishi asosida chiqarilgan xulosa sodda qat'iy sillogizm, deb yuritiladi. Sodda qat'iy sillogizm 3 qismdan iborat bo'ladi: **a) katta asos; b) kichik asos; v) xulosa.**

Sodda qat'iy sillogizm quyidagi shaklda yoziladi:

Mustaqil davlat o'z konstitutsiyasiga ega.

O'zbekiston — mustaqil davlat.

Demak, O'zbekiston o'z konstitutsiyasiga ega.

Berilgan misoldagi birinchi fikr («Mustaqil davlat o'z konstitutsiyasiga ega») — katta asos. Unda umumiy fikr ifodalangan. Ikkinchi fikr («O'zbekiston — mustaqil davlat») — kichik asos. Uchinchisi — asoslardan kelib chiqqan xulosa («Demak, O'zbekiston o'z konstitutsiyasiga ega»).

Sodda qat'iy sillogizmda 3 termin mavjud. Bu terminlar katta asosni kichik asosga bog'lash orqali yangi fikr (sillogizm xulosasi) ni chiqarish imkonini beradi.

Bular: Katta termin - R

Kichik termin - S

O'rta termin - M

Katta (R), o'rta (M), kichik termin (S) sillogizm xulosasining tarkibiy qismlaridir. Katta termin (R) deb sillogizmda katta asos tarkibiga kiruvchi va xulosada predikat vazifasini bajaruvchi terming aytiladi. Kichik termin (S) deb

sillogizmida kichik asos tarkibiga kiruvchi va xulosa sub'ekt bo'lib keluvchi terminga aytiladi. O'rta termin (M) deb sillogizmida katta asosni kichik asosga bog'lovchi, biroq xulosada ishtirok etmaydigan terming aytiladi. Sodda - qat'iy sillogizmning tarkibini quyidagicha ifodalash mumkin:

Katta asos: Barcha davlatlar o'z iqtisodiyotining taraqqiy ettirishdan manfaatdor.

Kichik asos: O'zbekiston — davlat.

Xulosa: Demak. O'zbekiston o'z iqtisodiyotini taraqqiy ettirishdan manfaatdor.

Mazkur sodda qat'iy sillogizmni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

Barcha M — R dir.

S — M dir.

Demak. S — R dir.

Sillogizm xulosasi:

a) katta asosdan boshlanlan taqdirda fikr umumiylikdan yakka­likka qarab boradi.

XVII - XIX asr ziyolilari ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surdilar

Avaz O'tar o'g'li — XIX asr ziyolisi.

Demak, Avaz O'tar ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surdi.

b) kichik asosdan boshlansa, fikr yakka­likdan umumiylikka qarab boradi.

Masalan: Suv — jism

— Jism — ximiyaviy elementlardan tarkib topgan.

Demak, suv ximiyaviy elementlardan tarkib topgan.

v) Ayrim o'rinlarda fikr yakka­likdan juz'iylikka qarab borishi orqali xulosa chiqarish mumkin. Masalan:

Baliq jabra bilan nafas oladi.

Baliq — hayvon.

Demak, ayrim hayvonlar jabra bilan nafas oladi.

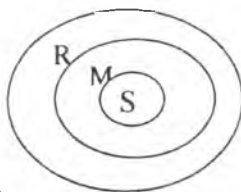
Sillogizm aksiomasi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, ikki mushohada asosida sillogizm xulosasi hosil qilinadi. Shu o'rinda qanday qilib ikki fikr, ikki asosdan yangi fikr — xulosa hosil qilish mumkin? - degan savol paydo bo'lishi tabiiy. Ma'lumki, deduktsiya (ya'ni, fikrning umumiylikdan yakka­likka qarab borishi) olamdagi narsa va hodisalar orasida mavjud bo'lgan oddiy aloqa va munosabatlarga, asoslanadi. Bu aloqa va munosabatlar ichida jins va tur, umumiylik bilan yakka­lik orasidagi munosabatlar alohida o'rin tutadi. Biz o'zimizni o'rab olgan ob'ektiv olamni o'rganar ekanmiz, undagi narsa va hodisalar umumiylikka egaligini; bu umumiylik alohida predmet va hodisalar tarzida namoyon bo'lishini ko'p bor kuzatganmiz va bunda umumga xos bo'lgan xususiyatlar alohidalikda ham namoyon bo'lishini anglaganmiz. Vaqt o'tishi bilan umumiylik va yakka­lik, jins va tur orasidagi munosabatlarning ongimizda takror-takror aks etishi sillogizmning ichki qonuniyatini tushunishga imkon bergan. Sillogizmning mohiyatini ifodalaydigan bu qonuniyat mantiqda sillogizm aksiomasi deb yuritiladi. Sillogizm aksiomasida buyumlarga xos yakka­lik, maxsuslik va umumiylik orasidagi munosabatlar ifodalanadi. Unga ko'ra, **sinfga, turkumga xos tasdiqlangan yoki inkor etilgan belgi, xususiyatlar shu turkumga kiruvchi har bir predmetga, har bir hodisaga xos bo'lib hisoblanadi.**

Sillogizm aksiomasi deganda sillogizm xulosasining isbot, dalil talab qilmaydigan qoidasi nazarda tutiladi. **Sillogizm aksiomasi uning terminlari R, M, S orasidagi munosabatni ifodalaydi. Bunda R umumiylikni ifodalaydi, M uning belgisi. M R ga (ya'ni umumga) xos bo'lgani uchun ham u o'z navbatida alohidalik (S) ning ham belgisi bo'lib hisoblanadi.**

Sillogizm aksiomasini quyidagi sxemada ifodalash mumkin:

Sxemaning o'qilish tartibi:

S M ning belgisi, M R ning belgisi.

Sillogizm aksiomasining 2 xil ifodasi mavjud:

1. Belgining belgisi narsaning o'z belgisidir. Boshqacha qilib aytganda, jinsga mansub belgi turga ham xosdir.

2. Belgining belgisi bo'lmagan narsa narsaning o'z belgisi emasdir. Ma'nosi: agar belgi turkumga xos bo'lmasa, narsaga ham xos emasdir. Bunday holatda sillogizm terminlari (R, M, S,) ni quyidagicha ifodalash mumkin:

R — jins

M- tur

S — alohida predmet

Sillogizm vositasida chiqarilgan xulosalarning chinligini ta'minlash sillogizm qoidalariga rioya etishni talab qiladi.

Sillogizm figuralari. Sillogizm xulosasidagi o'rta terminning joylashuviga qarab o'zaro, bir-biridan farqlanadigan shakllari sillogizm figuralari deb yuritiladi.

Mantiq ilmidagi sillogizmning 4 figurasi asoslab berilgan.

Bular: a) Sillogizmning birinchi figurasi

b) Sillogizmning ikkinchi figurasi

s) Sillogizmning uchinchi figurasi

d) Sillogizmning to'rtinchi figurasi

a) Sillogizmning birinchi figurasida o'rta termin M katta asosning sub'ekti va kichik asosning predikati vazifasida keladi, hamda asoslarni bir-biriga bog'laydi.

b) Sillogizmning ikkinchi figurasida o'rta termin M katta va kichik asosda predikati vazifasida keladi va ularni bir-biriga bog'laydi.

c) Sillogizmning uchinchi figurasida o'rta termin M har ikkala asosning sub'ekti hisoblanadi va asoslarni bir-biriga bog'laydi.

d) Sillogizmning to'rtinchi figurasida o'rta termin M katta asosning predikati va kichik asosning sub'ekti bo'lib keladi hamda ularni o'zaro bog'laydi.

Sillogizm moduslari. Sillogizm moduslari deganda sillogizmning har bir figurasi doirasida chiqariladigan xulosalarning turlari nazarda tutiladi. **Sillogizm tarkibidagi mushohadalarning mazmun va miqdor jihatidan turli xil tarzda bog'lanishlari sillogizm moduslari deyiladi.** Sillogizmning har bir figurasi doirasida 64 tagacha modus bo'lishi mumkin. Moduslar sillogizm xulosasi tarkibiga kirgan mushohadalar turi bilan belgilanadi. Masalan: Sillogizmning bir figurasining

modusi A tarzida bo'lishi mumkin. Buning ma'nosi shuki, sillogizmning har 3 qismi (katta asos, kichik asos, xulosa) umumiy tasdiq (A) mushohadadan iborat.

Sillogizmlarning asosiy turlari. Xulosa uchun asos bo'lgan mushohadalar mohiyatiga ko'ra sillogizm xulosalari uch turkumga bo'linadilar:

1. Qat'iy sillogizm.
2. Shartli sillogizm.
3. Ayiruvchi (bo'linuvchi) sillogizm.

/ **Qat'iy sillogizm**da asoslar qat'iy mushohadadan iborat bo'ladi. Masalan:
Metall issiqlik o'tkazadi.

Mis - metall

Demak, mis issiqlik o'tkazadi.

2. Asoslar yoki asoslardan biri shartli mushohadadan iborat sillogizm **shartli sillogizm** deb yuritiladi. Masalan:

Teraklarning barglari uchidan sarg'aysa, qish qattiq keladi.

Teraklarning barglari uchidan sarg'aydi

Demak, qish qattiq kelishi mumkin.

3. Asoslardan bir ayiruvchi (bo'lingan) mushohadadan iborat bo'lsa, **ayiruvchi (bo'lingan) sillogizm** hosil bo'ladi. Masalan:

Burchaklar yo o'tkir, yo o'tmas, yo to'g'ri bo'ladi.

Bu - to'g'ri burchak.

Demak, Bu - na o'tkir, na o'tmas burchak emas.

Sillogizm tuzilishiga ko'ra: **sodda, murakkab, murakkab - qisqartma** turlarga bo'linadi.

Sodda sillogizm. Sodda sillogizm 3 qism (katta asos, kichik asos, xulosa) hamda 3 termin (R, M, S) dan iborat bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda sodda sillogizmlar har doim ham to'liq holda ham uchrayvermaydi. Aksari hollarda sillogizmlarning sodda qisqartma shakllari uchraydi.

Sodda qisqartma sillogizmlar mantiqda entimema deb yuritiladilar. **Entimema – asoslardan biri yoki xulosasi qoldirib ifoda etilgan sillogizm.** Masalan:

Bu baliq - akula.

Demak, bu baliq - yirtqich.

Bu misolda katta asos (Ayrim baliqlar – yirtqich) tushurib qoldirilgan.

Murakkab sillogizm.

Murakkab sillogizm mantiqda **polisillogizm** deb yuritiladi. Polisillogizmlar ikki va undan ortiq sodda sillogizmlardan tashkil topadi. Masalan:

Sport sog'liqni mustahkamlaydi.

Gimnastika – sport.

Demak, Gimnastika sog'liqni mustahkamlaydi.

Ritmik gimnastika – gimnastika.

Ritmik gimnastika - sog'liqni mustahkamlaydi.

Pollisiologizmning 2 turi mavjud:

a) Progressiv polisillogizm

b) Regressiv polisillogizm.

a) Progressiv polisilogizmda ilgari sillogizmning xulosasi yangi sillogizm uchun asos vazifasini bajaradi.

Masalan: San'at qalbni davolaydi.

Teatr – san'at

Demak, teatr - qalbni davolaydi.

Drammatik teatr – teatr.

Demak, Drammatik teatr qalbni davolaydi.

b) Regressiv polisilogizmda ilgari sillogizm xulosasi kichik asos vazifasini o'taydi.

Masalan: Chinor – daraxt

Daraxt - o'simlik.

Chinor - o'simlik

O'simlik – organizm

Chinor – organizm

Organizm – parchalanadi.

Chinor parchalanadi.

Murakkab sillogizmlar a) *epixeyrema* va b) *sortlar* shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

a) Epixeyrema – shunday murakkab qisqartma sillogizmki, uning asoslari entimemalardan iborat bo'ladi. Masalan:

Yolg'on nafratga loyiq, Chunki u axloqsizlik.

Yolg'ondaka maqto'v - yolg'on, Chunki unda haqiqat buzib ko'rsatiladi.

Yolg'ondaka maqto'v - nafratga loyiq

b) Sorit - qisqartma sillogizmlar yig'indisi.

Uch - toq son

Hamma toq sonlar – natural son

Hamma natural sonlar – ratsional sonlar.

Uch – ratsional son.

3. Induktiv xulosa chiqarish. Induktiv xulosa chiqarish jarayonida inson fikri yakkalikdan umumiylikka qarab boradi. Induktiv lotincha «induktiv» co'zidan olingan bo'lib, «chiqarish», «hosil qilish» ma'nolarini anglatadi. Induktiv xulosa chiqarish insoniyat amaliy va aqliy faoliyatining o'ziga xos natijasi hisoblanadi. Insoniyat ko'p asrlik ijtimoiy – tarixiy amaliyoti tufayli yakka predmet va hodisalarga xos ayrim belgi - xislatlarning boshqalarida takrorlanishini bilib olgan. Bu takrorlanish oqibatda inson fikrini yakkadan umumiylikka qarab yo'naltirgan. Yakka predmet va hodisalarni takror va Yana takror o'rganish ularning umumiy xususiyatlarini payqashga olib kelgan. Kishilar amaliy faoliyat jarayonida ko'pdan ko'p alohida fikrlardan umumiy qoidalar hosil qilganlar, olamni bilishda yakkalik, alohidalikdan umumiylikka qarab borganlar, alohida faktlar, hodisalarni umumiy lashtirganlar.

Insonning har qanday bilimi asosida alohidalikdan umumiylikka qarab borish yotadi. Dmitriy Mendelev alohida elementlarni o'rganish orqali ximiyaviy elementlarning davriy sistemasini kashf etdi. Umuman olganda, har qanday

kashfiyotning mohiyatida ma'lum ma'noda yakkalikni umumlashtirish yotadi. Induktiv xulosa chiqarish tafakkurning o'ziga xos uslubi hisoblanadi. Fikrlashning induktiv uslubi haqidagi dastlabki ma'lumot qadimgi yunon falsafasiga borib taqaladi. Buyuk yunon faylasufi Suqrot (e.a.469-399) har qanday bilim umumiylik haqidagi tushunchadir. Umumiylik esa alohida hodisalarni o'rganish va solishtirish natijasida yuzaga keladi, deb bilgan. Induktiv xulosa chiqarish mantiqiy usuliga Suqrot asos solganligini Arastu o'zining «Metafizika» asarida ko'rsatib o'tgan edi. U ikki narsa Suqrotga taalluqli: biri induktiv muhokama, ikkinchisi esa umumiy ta'riflardir, deb ko'rsatgan.

Induktiv xulosa chiqarish to'g'risidagi ta'limot Arastu qarashlarida rivojlantirildi. U, jumladan, «Oddiy sanash induksiyasi» va noto'liq induksiya to'g'risida ma'lumot bergan. XVII-XVIII asrlarda tabiatshunoslik fanlarining rivojlanishi induktiv logikaga qiziqishni kuchaytirdi. Ingliz faylasufi Frensis Bekon o'zining «Yangi organon» asarida oddiy sanash yo'li bilan hosil bo'ladigan ommabop induksiya har doim ham ishonarli bo'lavermaydi;

Induksiyaning shunday nomlarini topmoq kerakki, ular hodisalarning muhim, asosli tomonlarini o'zida umumlashtirsin, deb ko'rsatgan edi. Bekon bunday shakllarni muayyan sxemaga (tartibga) solib o'rganishni taklif etdi. Uning fikricha, barcha xilma-xil hodisalarni muayyan sanoqli shakllarga solish mumkin. Bu qarash cheklangan bo'lsada, o'rta asr sxolastikasiga qarama-qarshi o'laroq o'rganishni faktlardan, olamni o'rganishdan boshlash talabini ilgari surganligi bilan ahamiyatli.

Induksiya tushunchasi fanda 3 ma'noda qo'llanadi:

1. Induktiv xulosa chiqarish ma'nosida
2. Olamni bilish metodi ma'nosida
3. Muhokama yuritish uslubi ma'nosida

Induktiv xulosa chiqarish shunday mantiqiy uslubki, muayyan turkumga mansub ayrim predmetlar haqidagi bilimlardan butun turkum haqidagi umumiy fikrlar hosil qilinadi.

Induktiv xulosa chiqarish ma'lum ma'noda haqiqatga yaqin xulosa chiqarishdir. Induktiv xulosaning chinligi quyidagi qoidalarga bog'liq bo'ladi:

1) Asoslarning chinligi; 2) Ular orasidagi aloqadorlikning real mavjudligi. Lekin bundan har qanday chin asoslardan chin xulosa chiqarish mumkinligi kelib chiqmaydi.

Bu xatolar mantiqning yetarli asos qonunini buzib talqin etishdan kelib chiqadi.

Induktiv xulosa chiqarish 2 yo'l bilan amalga oshiriladi:

- a) To'liq induksiya
- b) Noto'liq induksiya

a) To'liq induksiya shunday induktiv xulosa chiqarish uslubiki, bunda muayyan turkumga mansub predmetlar haqidagi fikr unga mansub barcha predmetlarni beistisno qamrab oladi va ularni chuqur o'rganish orqali chiqariladi. To'liq induksiyada asoslar yig'indisi xulosaga teng bo'ladi. Buni quyidagi sxemada ifodalash mumkin:

$S_1 - R$ dir

$S_2 - R$ dir

$S_3 - R$ dir

S₄ – R dir

Demak, S – R dir

Aristotel to'liq induksiya induktiv sillogizm deb atagan. To'liq induksiya qonunlari Karinskiy tomonidan o'rganildi. U o'zining «Hodisalar klassifikatsiyasi» asarida «Biz to'liq induksiya yangi bilim bermaydi, undagi bilim ma'lum predmetlar doirasidan chetga chiqmaydi, degan fikrga qo'shila olamiz. Bunda yangilik, yangi fikr shundan iborat bo'ladiki, u predmetlar turkumini o'zicha xarakterlaydi» - deb ko'rsatadi.

To'liq induksiya xulosasining chinligi quydagi talablarning bajarilishini taqozo etadi:

1. O'rganilayotgan turkumga mansub predmetlar doirasini aniq bilish;
2. U yoki bu xususiyatning shu sinfdagi har bir predmetga taalluqli ekanligini aniqlash;
3. Sinfga, turkumga mansub predmetlar chegarasining aniq bo'lmog'i.

To'liq induksiya xulosasi muayyan turkumga mansub ayrim xulosalarni chuqur o'rganish imkoniyatini yaratib beradi. Odatda to'liq induksiyadan isbot talab etiladigan muhokama jarayonida foydalaniladi. Masalan: har qanday uchburchak ichki burchaklarining yig'indisi 180* ga teng. Bunda o'tkir, o'tmas, to'g'ri burchakli uchburchak nazarda tutiladi.

b) Noto'liq induksiya shunday mantiqiy uslubki, unda turkumga mansub predmetlar haqida chiqarilgan xulosa uning tarkibiga kiruvchi barcha predmetlarni qamrab olishi shart emas. Masalan: suv (N₂ O)₂ vodorod atomi va 1 kislorod atomidan iborat.

Noto'liq induksiya ehtimollik, haqiqatga yaqinlik xarakteriga ega bo'ladi. Masalan: Isitilganda azot, kislorod, vodorodlarning kengayishi kuzatiladi. Shu asosda gazlar isitilganda, kengayadi, degan xulosaga kelish mumkin. *Noto'liq induktiv* xulosa chiqarish 3 ko'rinishda uchraydi:

- 1) Oddiy sanash orqali induktiv xulosa chiqarish. Bu ommabop induksiya, deb ataladi.
- 2) Faktlarni tanlash va tahlil etish orqali xulosa chiqarish.
- 3) Salbiy aloqadorlikni aniqlashga qaratilgan ilmiy induksiya.

4. **Analogiya** grekcha analogia so'zidan olingan bo'lib, muvofiqlik, o'xshashli ma'nolarini anglatadi. Analogiya xulosa chiqarishning eng qadimgi uslublaridan biri hisoblanadi. Analogiya inson tafakkuri taraqqiyotining dastlabki bosqichlaridan boshlab rivojlangan.

Analogiya xulosa chiqarishning shunday uslubiki, muayyan belgining, munosabatning predmetga xosligi haqidagi xulosa boshqa predmetning belgi va munosabatlarga solishtirish vositasida chiqariladi.

Analogiyada o'rganilayotgan predmet - modelyep, unga xususiyatlari belgilari o'xshagan predmet - prototip, deb yuritiladi. Masalan:

A predmet a, b, c, d, q xususiyatlarga ega;

V predmet ham a,b,c,d xususiyatlariga ega.

Demak, V predmet q xususiyatiga ham ega bo'lishi mumkin.

Yer va Quyosh solishtirilayapti, deylik. Yerning quyoshga o'xshash elementlari: a) har ikkisi bir sistemaga kiradi. b) spektral analiz orqali har ikkalasining kimyoviy tuzilishi o'xshashligi aniqlandi. v) Quyoshda geliy mavjudligi aniqlandi va shu asosda geliy Yerdan ham mavjud bo'lsa kerak, degan xulosa chiqarildi. Keyinchalik bu xulosa geliy elementining kashf qilinishi bilan isbotlandi.

Analogiya yordamida xulosa chiqarishdan amaliyotda keng foydalaniladi. Masalan: g'o'zadagi ko'sakka qarab, hosildorlikni aniqlash; ekin zararkunandalariga qarshi kurashning biologik usulini topish; turli texnik vositalar, moslamalar yasash, kibernetik mashinalarni yaratish va boshqalarda mantiqiy fikrlashning analogiya usulidan foydalanilgan.

Analogiya yordamida chiqarilgan xulosalar insonning olam haqidagi bilimlarining chuqurlashuviga xizmat qiladi.

Odatda, analogiya bo'yicha chiqariladigan xulosa ehtimollik xarakteriga ega bo'ladi, uning haqiqatga qanchalik yaqinroq bo'lishi bir qator omillarga bog'liq bo'ladi:

- o'rganilayotgan va solishtirilayotgan ob'ekt mumkin qadar ko'proq umumiy belgilarga ega bo'lishi;

- bu belgilarning mumkin qadar ko'proq narsa va hodisalar mohiyatidan kelib chiqishi.

Xulosaga asos qilib olingan axborot (belgi, tomon va hokazo)ning xarakteriga ko'ra analogiya 2 ko'rinishda namoyon bo'ladi:

1. Sifat analogiyasi

2. Munosabat analogiyasi

1. Predmet, hodisalarning sifat (xususiyat)laridagi o'xshashlik sifat analogiyasini hosil qiladi. Masalan: Janubiy Afrika yassitog'ligining geologik strukturasi Yoqutiston tog'larnikiga o'xshash. Janubiy Afrikadan ko'pdan-ko'p olmos tog' konlar topilgan. Demak, Yoqutistonda ham olmos konlari bo'lishi mumkin.

2. Munosabatlardagi o'xshashlik munosabat analogiyasini hosil qiladi. Munosabat analogiyasi sababiy aloqadorlik shaklida namoyon bo'ladi. Masalan: Yerga olmaning tushishining sababi Yerning tortishish kuchi. Oy yerning tortishish kuchi tufayli uning atrofida harakat qiladi. Yer, butun planetalar Quyosh atrofida harakat qiladi. Shu orqali butun dunyo tortishish qonunini tushunishi mumkin.

Bionika fani jonli tabiat ob'ektlari, hodisalarini o'rganish asosida u haqidagi bilimlarni yangi texnika texnologiyada qo'llash bilan shug'ullanadi. Fizik olim Rezerfort ishlab chiqqan atom tuzilishini modeli atom yadrosi bilan elektronlar munosabatidagi o'xshashlikka asoslangan. O'xshashlik - o'xshash tomonlarni aniqlash, bilim va amaliyotda muhim o'rin tutadi. M.V. Lomonosov «o'xshatish biron bir narsani isbotlamaydi, balki isbotlanadigan narsani tushuntiradi», - degan edi.

Hosil bo'ladigan bilimning xarakteriga ko'ra analogiya 3 ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- a) Qat'iy analogiya.

- b) Qat'iy bo'lmagan analogiya.

- c) Yolg'on analogiya.

a) Qat'iy analogiya o'xshash tomonlar, belgilar orasidagi zaruriy aloqa va munosabatlar asosiga ko'riladi. Qat'iy analogiya ilmiy izlanishlarda keng qo'llaniladi. Ilmiy tadqiqotlarni modellash tirish usuli qat'iy analogiyaga asoslangan.

b) Qat'iy bo'lmagan analogiya ehtimollik xarakteridagi (taxminiy) xulosalarni hosil qiladi. Samolyotlar modelini sinash qat'iy bo'lmagan analogiyaga asoslanadi.

Qat'iy bo'lmagan analogiyada bilimning ishonchlilik darajasini oshirish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

1. o'xshash xususiyatlar tomonlarning ko'pligiga;
2. asosiy, zaruriy belgilar, tomonlar o'xshashligiga;
3. o'xshashlikning iloji boricha har tomonlama bo'lishiga;
4. farqlarning miqdori va sifatiga;
5. chiqarilayotgan xulosadagi ehtimol borligi nazarda tutilgan belgining o'xshash belgilarga yaqin tipni ifodalashiga.

Bular analogiya bo'yicha chiqariladigan xulosalarning asosiy qoyidalarini hisoblanadi.

c) Yolg'on analogiya ba'zan muxolifni aldash maqsadida qo'llanishi mumkin. Bunda yolg'on analogiya sofistika usulni ifodalaydi. Predmetlar hodisalarning mohiyatini xususiyatlarini bilmaslik, tasodifiy o'xshashlikka tayangan holda xulosa chiqarish yolg'on analogiya hisoblanadi.

Analogiya o'quv jarayonida, isbotni talab etadigan holatlarda, matematik modellash tirishda, badiiy ijodda muhim urin tutadi.

5. Olamdagi alohida narsalar, ularning xususiyatlarini hissiy mushohada orqali aniqlash mumkin. Biz u yning tomi yopilmaganini ko'rib «uy bitmagan», dorining mazasini tatigach. «dori achchiq» deb aytishimiz mumkin. Bular oddiy, ko'rinib turgan haqiqat va ularni isbotlash uchun alohida dalil keltirish talab qilinmaydi. Lekin aksari hollarda (dars berish, ma'ruza o'qish, insho yozish, ilmiy izlanish, munozara, sud majlislar, ilmiy ishni yoqlash) kabi o'z fikrimizning chinligini, asoslanganligini isbotlashga to'g'ri keladi. Ana shunday vaqtlarda argumentlash, ya'ni dalil keltirish mantiqiy usulidan foydalanamiz.

Argumentlash (dalillash) asoslangan fikrlarni, chin bilimlarni hosil qilish usuli bo'lib hisoblanadi. Argumentlash (dalillash) lotincha «argumetatio» so'zidan olingan bo'lib, fikrni asoslash uchun qo'llanadigan fikrlarga nisbatan ishlatiladi.

Fikrlar chinligini asoslashning mantiqiy usullarini o'rganuvchi mantiq fanining maxsus bo'limi argumentlash (dalil keltirish) nazariyasi deb yuritiladi.

Argumentlash (dalillash) jarayoni olamni bilishda ilmiy tafakkurda, ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim ahamiyatga ega. Dalillash jarayonida mantiqiy fikrlashga bo'lgan eng muhim talablardan biri-yetarli asosga ega bo'lish, asosli fikr yuritish amalga oshadi. Hayotda, ilm-fan, bilishning turli sohalarida asoslash, dalillash jarayoni o'ziga xos shakllarda kechadi.

Dalillash o'ziga xos tuzilishga ega bo'lishi, muayyan maqsadlarga xizmat qilishi mumkin. Lekin dalillash maqsadlari, qo'llanishi qanchalik xilma-xil bo'lmasin, ular inson tafakkurining eng muhim xislati bo'lib hisoblanadi va mantiq koidalariga bo'ysunadi.

Biz u yoki bu fikrni, nazariyani, ta'limotni haqiqiy, chin bilim sifatida shunchaki qabul qila olmaymiz. Uning chin bilim, haqiqatligiga ishonganimiz taqdirdagina,

uning asoslari, dalillari bizda shubha qoldirmagan taqdiridagina to'g'ri fikr nazariya, deb hisoblaymiz.

Insonning olam haqidagi bilimlari turli-tuman bo'ladi. Ularni shakllanish xususiyatlari va anglatgan mazmunlariga ko'ra nazariy va amaliy bilimlarga bo'lish mumkin. Nazariy bilimlar ilmiy bilish natijalari hisoblanadi va ularning haqiqiy bilim ekanligi mantiqiy asoslanganligida namoyon bo'ladi. Kundalik amaliy faoliyat jarayonida amaliy bilimlar shakllanadi. Ularning qay darajada chinligi. hayotdan olingan dalillar bilan asoslanadi yoki inkor etiladi.

Shunga ko'ra dalillash (asoslash) ikki usulda namoyon bo'ladi: a) nazariyalar, ta'limotlar, ilmiy bilimlarga nisbat. dalillash (asoslash), isbot va raddiya shaklida namoyon bo'ladi; b) kundalik hayot jarayonida fikrlar hayotiy faktlar orqali tasdiqlanadi yoki ular tanqid qilinadi (qisman rad qilinadi).

Dalillash (asoslash) murakkab jarayon bo'lib, unga xilma-xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Argumentlashning mantiqiy asoslari.

2. Argumentlashning ijtimoiy-psixologik asoslari.

Dalillash (argumentlash) xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Uning dastlabki eng oddiy shakllari deganda a) isbotlash va rad etish; b) tasdiqlash va shubha ostiga olish (uni tanqid qilish) nazarda tutiladi. Shu bilan bir qatorda uning nisbatan murakkab shakllari ham borki, bularga suhbat, bahs-munozara kabilarni kiritish mumkin.

Dalillash yuzaki qaraganda kishilar tafakkuridagi chin bilan yolg'on, yaxshilik (ezgulik) bilan yomonlik orasidagi ziddiyatni bartaraf qilishdek bo'lib ko'rinadi. Lekin aslida argumentlar (dalillar) hayotning o'zidan kelib chiqadi va unda nimaga xizmat qilishidan qat'iy nazar ishontirish va ishonish muhim o'rin tutadi. Argumentlash (dalillash, asoslash) shunday mantiqiy usulki, uning natijasida muayyan fikr, qarash, nazariyaning chinligi yoki xatoligi asoslab beriladi.

Isbotlash, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, argumentlashning eng oddiy mantiqiy usuli hisoblanadi.

Isbotlash deganda avvaldan tekshirilib, chinligi aniqlangan fikr orqali ikkinchi bir fikrning chinligini aniqlash nazarda tutiladi.

Isbotlash va uning usullari qadimdan mantiqshunos olimlarni qiziqtirib kelgan. Buyuk yunon mutafakkiri Aristotel (e.a. 388-322 y.) o'zining «Ritorika» nomli risolasida odamlar isbotlangan narsalargagina ishonadilar. Insonning eng xarakterli tomonlaridan biri isbotlashni bilishidir, degan fikrni ilgari surgan edi. Qadimiy hind mantiqshunoslari (IV-V asrlar) isbotlash jarayonini batafsil o'rganganlar. Ular isbotning fikr (tezis), asos, misol, o'xshashlik, turli-tumanlik kabi qismlarini asoslaganlar. Abu Nasr Farobiy (taxm.870-950 yil) isbotlash mantiq ilmining asosiy qismini tashkil etadi, deb hisoblagan.

Hayot shundan dalolat beradiki, kishilar fikr almashish jarayonida olam haqidagi, o'z munosabatlari haqidagi fikrlarni shunchaki eshitib qabul qilmaydilar. Suhbat, bahs-munozara jarayonida ishlab chiqarish, fan va kundalik hayotda kishilar o'z suhbatdoshlari, o'quvchilari taqrizchilarini o'z fikrlarining chinligiga ishontiradilar, o'z fikrlarini himoya qiladilar.

Tezisning chinligi haqidagi xulosa chiqarish mantiqiy usuldir. Bilvosita isbot mantiqiy tafakkurning uchinchisi istisno qonuniga asoslanadi. Bu qonunga muvofiq bir vaqtning o'zida yo tezis yoki antitezis chin bo'lishi mumkin. Antitezisning xatoligi tezisni chin deb hisoblash imkonini beradi.

Bilvosita isbot chetdan isbot etish deb yuritiladi.

Odatda bilvosita, ya'ni inkor etish orqali isbot 3 bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda mavjud tezis T (isbotlashi lozim bo'lgan fikr)ga qarama-qarshi fikr-antitezis ya'ni T ilgari suriladi va shartli ravishda chin fikr sifatida qabul qilinadi.

Ikkinchi bosqichda antitezis tahlilidan kelib chiqadigan fikrlar (S_1, S_2, S_3) tezis (T) bilan solishtiriladi. Bunda aniqlangan dalillar, asoslangan fikrlar tahlilidan kelib chiqishi mumkin bo'lgan fikrlar (taxminiy xulosalar) solishtiriladi.

Uchinchi bosqichda taxmin qilingan fikrlarning yolg'onligi aniqlanadi va bundan tezis (T) ning chinligi kelib Chiqadi.

Tajribalar natijalari, fan dalillari rad etishda qo'llaniladigan faktlar hisoblanadi. Bunda faktlar tezis yoki asosni rad eta olish lozim. Buning uchun faktlar to'liq, aniq dalil vazifasini o'tashi lozim. Tezisni rad etishning quyidagi usullari mavjud:

a) Tezida kelib chiqadigan natijaning xatoligini aniqlash orqali tezisni rad etish. Bunday rad etish tezisning chinligini isbot etuvchi dalilning tezisga daxldor emasligini aniqlash deb yuritiladi. Agar tezis «a» dan xato yoki ziddiyatli dalillar hosil bulsa, tezis «a»rad etilgan bo'ladi. Masalan «Hamma qushlar uchadi» tezis «a», «Ayrini qushlar uchmaydi» -raddiya (B), «Tuyaqush uchmaydi» dalil sifatida keltirilishi mumkin. Shu dalil «A» tezisning raddiyasi «B» fikr ekanligini isbotlaydi.

b) Raqib suhbatdoshning isbotda yo'l tutgan xatolarini ko'rsatish. Bunda aksari hollarda uchraydigan xato shundan iboratki, argument (dalil) tezisni inkor etish uchun yetarli asos bo'la olmaydi. Isbotlash usulidagi xatoni aniqlash rad etish imkonini beradi.

v) Rad etishning yana bir yuli bor. Bunda yangi tezis (fikr)ni ilgari surish orqali dastlabki tezis (fikr) inkor etiladi.

Rad etishning birinchi, ikkinchi usullarida tezis va asoslar bo'yicha bahs boradi, ammo bahslashuvchi rad etilgan tezis (T) o'rniga yangi tezisni ilgari surmaydi. Uchinchi usulda bahslashuvchi ikkinchi tomon birinchi tomonning tezis va asoslarini yangi tezis va asoslar keltirish orqali rad qiladi.

Bahslashuvning turlari ko'p. Bahs ko'zda tutilgan maqsadga ko'ra: **a) haqiqatga erishish uchun, b) o'z fikriga ishontirish uchun; v) g'oliblikni namoyon etish uchun olib boriladi.** Lekin mantiqda eng asosiy e'tibor beriladigan muammo: ilmiy bahs, munozara hisoblanadi.

Ilmiy bahs, munozara insonning olamning mohiyatini bilishga qaratilgan faoliyatidir; ilmiy bahs, munozara ilmiy izlanishning ko'pchilik tomonidan olib boriladigan shakli hisoblanadi. Ilmiy bahs, munozara ilmiy asoslangan haqiqatni aniqlashning mantiqiy usuli hisoblanadi.

Shunday qilib, chin bilim asoslangan, isbot etilgan bilimdir. Tafakkur dalillar, isbot, rad etish usullarini to'g'ri qo'llashni talab qiladi.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-mavzu: Axloqshunoslik fanining tadqiqot doirasi, maqsad - vazifalari hamda axloqiy qarashlar tarixi.....	4
2-Mavzu: Etikaning asosiy mezoniy tushunchalari, tamoyillari va me'yorlari. Oila, fuqarolik jamiyati va davlatning axloqiy asoslari.....	16
3-mavzu: Estetika fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Estetik tafakkur tarixi va uning asosiy bosqichlari.....	31
4- mavzu: Estetik ong va estetik faoliyat. San'at - ijtimoiy ong shakli sifatida.....	47
5-mavzu: Mantiq fanining predmeti va rivojlanish tarixi. Mantiq qonunlari.....	56
6-Mavzu: Tushuncha va hukm -- tafakkurning asosiy shakllari sifatida.....	72
7-Mavzu: Xulosa chiqarish -- tafakkurning asosiy shakllaridan biri sifatida.....	86

Adadi 400 nusxa. 6,5 b/t. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$
«Times New Roman» garniturası. Ofset usulida bosildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi.
Toshkent, Yusuf Xos Hojib 103.

